

2/2011

ВОЈНОИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

YU ISSN-0042-8442
УДК 355.48 (497.1) (051)

ВОЈНО- ИСТОРИЈСКИ ГЛАСНИК

MILITARY HISTORICAL REVIEW
ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

2/2011

**ВОЈНО-
ИСТОРИЈСКИ
ГЛАСНИК**

MILITARY HISTORICAL REVIEW
BEHECHISTORISCHE ZEITSCHRIFT
REVUE HISTORIQUE MILITAIRE
MILITÄRGESCHICHTLICHE ZEITSCHRIFT

ИЗДАВАЧ: ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА – ОДЕЉЕЊЕ ЗА ВОЈНУ ИСТОРИЈУ МИНИСТАРСТВА ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

РЕДАКЦИЈСКИ ОДБОР: др Јованка Шарановић, директор ИСИ, председник; др Милан Терзић, виши научни сарадник ИСИ, уредник; др Винфрид Хајнеман, пуковник, Управа за војноисторијска истраживања ОС СР Немачке; др Шаул Шај, директор Института за војноисторијска истраживања ОС Израела; проф. др Милан Ристовић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; проф. др Љубодраг Димић, Филозофски факултет Београд, Одељење за историју; др Радмила Радић, научни саветник Института за новију историју Србије; др Миле Бјелајац, научни саветник Института за новију историју Србије; др Драган Богетић, научни саветник Института за савремену историју; др Александар Животић, научни сарадник Института за новију историју Србије; капетан мр Далибор Денда, истраживач – сарадник ИСИ; мајор мр Миљан Милкић, истраживач – сарадник ИСИ; мр Дмитар Тасић, истраживач – сарадник ИСИ.

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК: др МИЛАН ТЕРЗИЋ

СЕКРЕТАР РЕДАКЦИЈЕ: капетан мр ДАЛИБОР ДЕНДА

Часопис излази два пута годишње. Година издања LXI. Рукописи се шаљу на адресу: Институт за стратегијска истраживања – Одељење за војну историју, Незнаног јунака бр. 38 Београд. Е-mail адреса: vig@mod.gov.rs. Телефони редакције 20-63-519 и 20-63-553; војни тел. 29-519 и 29-553. Рукописи се не враћају. Годишња претплата 1000 динара. Цена броја 600 динара.

Задња страна корица:

САДРЖАЈ

ВИГ БР. 2/2011

ЧЛАНЦИ И СТУДИЈЕ

Мр <i>Александар Узелац</i> , Најамничке војске краља Стефана Уроша II Милутина	9
Др <i>Милован Писари</i> , Гушење топличког устанка: ВМРО на челу репресије	28
<i>Раде Ристановић</i> , Ликвидације као један од облика борбе комунистичких илегалца у Београду током 1941. године	50
Др <i>Милан Терзић</i> , Губици четника Драже Михаиловића на Зеленгори и Сутјесци – мај 1945.	71
Др <i>Љубодраг Димић</i> , Југословенско виђење Индонезије (Перспективе сарадње у 50-тим годинама XX века)	84
Мр <i>Милан Игрутиновић</i> , Живот и смрт европске одбрамбене заједнице – поглед из Београда	101

ПРИЛОЗИ И ИСТРАЖИВАЊА

Мр <i>Драгана Амедоски</i> , Владета Петровић, Тврђава Козник – од првог помена до краја хви века	127
Др <i>Ненад Ж. Петровић</i> , Неколико војно-литерарних извора за историју ослобођења и припајања Врања и околине Србији 1878. године	138
Др <i>Блаж Торкар</i> , Прве америчке војне мисије „Амазон“ и „Алум“ међу словеначким партизанима	160
<i>Милан Гулић</i> , Команда речне пловидбе – управа ријечним саобраћајем у завршној фази Другог свјетског рата (1944–1945) .	180
Др <i>Слободан Селинић</i> , Сукоб двојице југословенских обавештајаца у Бугарској 1946/47: Антон Колендић и Војо Ристић	191

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ

- Балкански ратови, Фото-запис Самсона Чернова*,
прир. М. Перишић, М. Милићевић, Б. Богдановић,
Београд, 2010, стр, 61+490 (др Божица Младеновић) 205
- Милић Милићевић, *Рат за море. Дејства српских трупа у северној
Албанији и на приморју од 23. октобра 1912. до 30. априла 1913.
године*, Медија центар „Одбрана“, Београд, 2011, стр. 304
(капетан мр Далибор Денда) 208
- Алексеј Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији:
утицај СССР-а и руске емиграције на догађаје у Југославији
1941–1945*, ИНИС Београд, 2011, 460. стр. (др Милан Терзић) 212
- Ћedomir Štrbac, *Zapisi iz Indije*, Beograd, 2011, 909 str.
(Проф. др Љубодраг Димић) 215

ДОКУМЕНТИ

- Др Душица Бојић, Сећања Живојина Н. Нешића,
артиљеријског потпуковника из Првог светског рата 227

ИНФОРМАЦИЈЕ

- Међународна конференција „*Първата световна война
и събитията на добруджанския фронт*“, Тутракан (Бугарска),
8–9 септембар 2011. године (капетан мр Далибор Денда) 253
- Међународна научна конференција „*Балкан и балкански ратови
сто година касније*“, Београд, 9. септембар 2011. године
(мр Дитар Тасић) 256
- Међународна конференција „*Military Traditions – an International
Comparative Approach*“, Рајхенау (Аустрија),
17–20. октобар 2011. године (мајор мр Миљан Милкић) 258
- Међународни научни скуп „*Први светски рат и балкански чвор*“,
Београд, 6–7. децембар 2011. године (капетан мр Далибор Денда) 260

CONTENTS

MILITARY HISTORY REVIEW 2/2011

ARTICLES AND STUDIES

Mag. <i>Aleksandar Uzelac</i> , Mercenary Armies of King Stephen Uroš II Milutin	9
Dr. <i>Milovan Pissari</i> , Suppressing Toplica Uprising: VMRO as Leading Force of Repression	28
<i>Rade Ristanović</i> , Assassinations as One of the Way of the Resistance in Belgrade During the Year 1941	50
Dr. <i>Milan Terzić</i> , Casualties of Draža Mihailović's Četniks in Zelengora and Sutjeska in May 1945	71
Dr. <i>Ljubodrag Dimić</i> , Yugoslav Vision of Indonesia (Perspectives of cooperation in the 50`s)	84
Mag. <i>Milan Igrutinović</i> , Life and Death of the European Defence Community – a View From Belgrade	101

SUPPLEMENTS AND ADDITIONAL RESEARCH

Mag. <i>Dragana Amedoski, Vladeta Petrović</i> , Citadel Koznik – From the First Record to the End of 16th Century	127
Dr. <i>Nenad Ž. Petrović</i> , Some Military-literary Sources for the History of Liberation and Incorporating the Territory of Vranje and its Hinterland to Serbia in 1878	138
Dr. <i>Blaž Torkar</i> , First American Military Missions “Amazon” and “Alum” Among Slovenian Partisans	160
<i>Milan Gulić</i> , Inland Navigation Command – Managing River Traffic in the Final Phase of World War II (1944-1945)	180
Dr. <i>Slobodan Selinić</i> , Conflict of Two Yugoslav Intelligence Officers in Bulgaria 1946/47: Anton Kolendić and Vojo Ristić	191

CRITIQUES AND REVIEWS

- Балкански ратови, Фото-запис Самсона Чернова*,
прир. М. Перишић, М. Милићевић, Б. Богдановић,
Београд, 2010, 61+490 стр. (Dr. Vožica Mladenović) 205
- Милић Милићевић, *Рат за море. Дејства српских трупа у северној
Албанији и на приморју од 23. октобра 1912. до 30. априла 1913.
године*, Медија центар „Одбрана”, Београд, 2011, 304 стр.
(Captain Mag. Dalibor Denda) 208
- Алексеј Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији:
утицај СССР-а и руске емиграције на догађаје у Југославији 1941–1945*,
ИНИС Београд, 2011, 460 стр. (Dr. Milan Terzić) 212
- Čedomir Štrbac, *Zapisi iz Indije*, Београд, 2011, 909 стр.
(Prof. Dr. Ljubodrag Dimić) 215

DOCUMENTS

- Dr. Dušica Bojić, Memoires of Živojin Nešić*,
Artillery Lieutenant-Colonel From the First World War 227

INFORMATION

- International conference “*First World War and Actions
on Dobruja Front*”, Tutrakan (Bulgaria) 8 -9 September 2011
(Captain Mag. Dalibor Denda) 253
- International conference “*Balkan and Balkan Wars – 100 Years After*”,
Belgrade, 9 September 2011 (Mag. DMITAR TASIĆ) 256
- International conference “*Military Traditions – an International
Comparative Approach*”, Rajhenau, 17–20 October 2011
(Major Mag. Miljan Milkić) 258
- International conference “*First World War and its Balkan Knot*”,
Belgrade, 6–7. December 2011 (Captain Mag. Dalibor Denda) 260

Чланци и студије

УДК 94:355.216(497.11)"1282/1321"

Мр Александар Узелац, истраживач-сарадник

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ, БЕОГРАД,

E-mail: alexuzelac@sbb.rs

НАЈАМНИЧКЕ ВОЈСКЕ КРАЉА СТЕФАНА УРОША II МИЛУТИНА*

АПСТРАКТ: На основу података српских, византијских и западних извора, као и најновијих историографских сазнања, у тексту се анализирају порекло, улога и разлози присуства најамника у средњовековној Србији током владавине краља Стефана Уроша II Милутина (1282–1321).

Кључне речи: Стефан Урош II Милутин, најамници, српска средњовековна војска, Кумани, Туркопули, (Константин) Мелик, Франческо де Саломоне, XIII–XIV век.

Најамничка војска¹ у Србији током владавине краља Стефана Уроша II Милутина (1282–1321) представља тему која има истакнуто место у проучавању српске средњовековне војне историје.

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете и науке Републике Србије „Етногенеза Срба у средњем веку: Упоредна анализа историјско-културног наслеђа, генетичког материјала и предмета материјалне структуре са аспекта аналитичке хемије“, ев. бр. 47025.

¹ Према често понављаној дефиницији у радовима домаћих историчара, најамничка војска је „професионална војска којој је оружје било алат, а ратовање занат и средство за живот“. G. Škrivanić, „О најамничкој војсци у srednjevekovnoj Srbiji“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1/1954, str. 81 (у даљем тексту Škrivanić, *O najamničkoj vojsci*); А. Веселиновић, „Војска у средњовековној Србији“, *Војноисторијски гласник*, 1–2/1994, стр. 407. У овом раду полази се од нешто другачије поставке: „It is the concept of fighting for profit, together with the gradual emergence of a concept of 'foreignness' which distinguish the true mercenary from the ordinarily paid soldier.“, M. Malett, „Mercenaries“, *Medieval Warfare: A History*, ed. M. Keen, Oxford, 1999, str. 209. Иако ни ова дефиниција није општеприхваћена (уп. K. de Vries, „Medieval Mercenaries – Methodology, Definitions and Problems“, *Mercenaries and Paid Men – The Mercenary Identity in the Middle Ages*, ed. J. France, Leiden, 2008, str. 43–60), она представља адекватну основу за разматрање проблематике најамничке војске у Немањинској Србији, пошто је домаће становништво било укључено у војни систем преко већ постојећих друштвених обавеза, па се њихова војна служба не може дефинисати као најамничка.

Најпре због приметног учешћа најамника у честим, дугим и жесто-ким Милутиновим ратовима против спољашњих и унутрашњих противника.² Затим, иако је присуство најамничких одреда забеле-жено у средњовековној Србији и у ранијој епохи,³ тек од Милутино-вог времена може се говорити о најамничкој војсци као стално при-

² Проучавање ратова Милутиновог времена није обједињено у посебно истра-живање. За ратове против Византије (1282–1299) видети: L. Mavrotatis, La Fondation de l'Empire Serbe le kralj Milutin, *Thessaloniki* 1978, стр. 15–53; Историја српског народа, I, ур. С. Ђирковић, Београд, 1982, стр. 437–448 (Љ. Максимовић, у даљем тексту ИСН); Византијски извори за историју народа Југославије, VI, Београд, 1986 (коментари уз одломке из дела Георгија Пахимера, Нићифора Григоре и Теодора Метохита, у даљем тексту ВИИНЈ); за борбе на североисточним границама српске државе против господара Браничева Дрмана и Куделина и видинског кнеза Шишмана (око 1290–1293): С. Мишић, „Српско-бугарски односи на крају 13. века“, Зборник радова Византолошког института 46/2009, стр. 333–340; А. Узелац, „Кан' Ногај, краљ Милутин и српско-татарски сукоби крајем XIII века“, Војноисторијски гласник, 1/2009, стр. 9–31; за српско-угарске сукобе крајем Милутинове владавине (1317–1320): Ј. Калић-Мијушковић, Београд у средњем веку, Београд, 1967, стр. 69–71; С. Ђирковић, „Београд под краљем Душаном?“, Зборник историјског музеја Србије, 17–18/1981, стр. 37–42; С. Ђирковић, „Земља Мачва и град Мачва“, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 74/2008, стр. 12–13; о српским војним експедицијама у Тракију и Малу Азију 1312–1313. године, које су уследиле као савезничка помоћ Византији: N. Oikonomides, „The Turks in Europe (1305–1313) and the Serbs in Asia Minor (1313)“, *The Ottoman Emirate: 1300–1389*, ed. E. Zachariadou, *Rethymnon* 1993, стр. 159–168; за Милутинове ратове против далматинских банова Шубића и сукобе са Дубровником током прве две деценије XIV века: Б. Крекић, „Зашто је вођен и када је завршен рат Дубровника и Србије 1301–1302?“, Зборник радова Византолошког института, 17/1976, стр. 417–423; Н. Фејић, „Један поглед на ратове Дубровника“, Историјски часопис, 56/2008, Београд, 2008, стр. 130–133; Р. Ђук, Србија и Венеција у XIII и XIV веку, Београд, 1986, стр. 35–37, 40–41; ИСН, стр. 472–473 (С. Ђирковић); за рат Милутина и Драгутина који је окончан 1311. године још увек најреферентније истраживање јесте М. Динић, „Однос између краља Милутина и Драгутина“, Зборник радова Византолошког института, 3/1955, стр. 58–68 (у даљем тексту Динић, Однос). Према Динићу, овај сукоб отпочео је још 1301. године. Међутим, чини се да је такво датовање преурањено и да је аутор поједине назнаке из дубровачких извора о тадашњем рату Милутина и Павла Шубића погрешно пове-зао са каснијим сукобом двојице српских владара.

³ О присуству најамника у Србији пре Милутиновог времена недвосмислено говори само неколико података. У *Житију Светог Симеона* Стефан Првовенчани помиње да су браћа Стефана Немање уочи битке код Пантина најмили *грчке војнике, Фруге* [Франке] и Турке; Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, прир. Љ. Јухас-Георгијевска, Т. Јовановић, Београд, 1999, стр. 30–31; Стефан спомиње и да је његов брат Вукан, приликом сукоба око рашког престола почетком XIII века, *извео иноплеменике на отачаство своје*; Исто, стр. 72–73. Према казивању архиепископа Данила II, принц Стефан Драгутин је у борби против свога оца краља Уроша I, почетком седамдесетих година XIII века, имао подршку угарских и куманских најамника: Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, прир. Ђ. Даничић, Загреб, 1866, стр. 17 (у даљем тексту Данило/Даничић); Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, прев. Л. Мирковић, Београд, 1935, стр. 16 (у даљем тексту Данило/Мирковић).

сутној компоненти војске Немањића. Коначно, сам њен састав и разнородност, односно присуство најамника из околних земаља, припадника номадских и полуномадских народа пореклом са истока, као и војника из западне Европе у тадашњој српској држави, представља особеност која заслужује нарочит осврт.

Постоје бројни радови и истраживања у којима је обрађивана проблематика најамничке војске у средњовековној српској држави.⁴ Међутим, у овим текстовима многа питања која искрсавају специфично око најамничких војски краља Милутина (њихово порекло, организација, трошкови и разлози бројног присуства најамника) нису била истраживана. Такође, у досадашњим радовима нису били узети у обзир сви расположиви подаци из српских, византијских и западних извора значајни за тему. Овај текст представља скроман покушај у настојању да се та празнина попуни, кроз анализу улоге три поменуте групације најамника, а потом и других аспеката њиховог присуства у Милутиновој Србији, у мери у којој то сами извори допуштају.

Најамници из околних земаља

Често се цитирају речи Милутиновог биографа архиепископа Данила II, како *од других околних царевина многи иђаху ка овоме благочастивоме слушајући за велику његову врлину и славно име*.⁵ Међутим, овај податак не представља само констатацију општег карактера. Писац га јасно везује за одређену епизоду из Милутинових борби против Византије, наводећи у свом даљем излагању: *и тако, са таквим силама подигавши се, пође и узне земљу дебарску са свима градовима и државама њиховим; такође и државу земље кичевске... поречку земљу такође*.⁶ Извесно је да се Данилово казивање односи на Милутинову војну кампању у јесен 1284. године,⁷ а порекло ових најамника може се посредно одредити и поткрепити на основу тадашњих активности српског владара. У лето 1284. године, пре 11. августа, ка-

⁴ С. Новаковић, *Стара српска војска – историјске скице*, Београд, 1893, стр. 76–96; К. Јиречек, *Историја Срба*, II, прев. Ј. Радонић, Београд, 1952, стр. 110–114; Н. Стијеповић, *Српска феудална војска*, Београд, 1954, стр. 37–40; Р. Томас, *Војна историја*, Београд, 1959, 428–429; Škrivanić, *О најамничкој војсци*, стр. 80–93; G. Škrivanić, „Organizacija srednjovekovne vojske u Srbiji, Bosni i Dubrovniku“, *Војноисторијски гласник*, 1/1967, стр. 150–157; Веселиновић, *н. д.*, стр. 407–414; М. Поповић, „Вештина ратовања и живот војника“, *Приватни живот у српским земљама средњег века*, прир. С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд, 2004, стр. 226–232; А. Узелац „Источњачки најамници у Србији почетком XIV века“, *Весник војног музеја*, 34/2007, стр. 29–37.

⁵ Данило/Даничић, стр. 114; Данило/Мирковић, стр. 86.

⁶ Исто.

⁷ ИСН, стр. 440–441 (Љ. Максимовић).

да су из Дубровника упућени поклони за свадбу,⁸ био је склопљен брак између Милутина и четворогодишње ћерке бугарског цара Георгија I Тертера.⁹ Како новија истраживања показују, Милутин је том приликом, желећи да ојача савез са бугарским владарем, посетио његову престоницу Трново.¹⁰ С обзиром на тадашњи брачни и политички савез склопљен између двојице владара, чини се извесним да су најамници који су Милутину током 1284. године дошли у помоћ за борбу против Византије били из Другог бугарског царства.

Ипак, Данило говори о *околним царевинама* у множини и овде се свакако ради о тачном обавештењу. Наиме, познато је да се у Србији, отприлике од овог времена, налазио и Византинац Котаниц Торник. Иако није био класични најамник, већ пре политички пребег, Котаницове активности у српској служби помињу се првенствено у војном контексту. Судећи по вестима византијског историчара Георгија Пахимера, који га назива краљевим *хипостратегом* („подстратегом“, одн. другим по заповедништву), он је током свог боравка у Србији уживао високи војни положај. Котаниц је и после 1284. године учествовао у рату против Византије на српској страни, како преноси Пахимер, *проваљујући на разбојнички начин и пљачкајући уз границу*. Приликом удаје византијске принцезе Симониде за Милутина, 1299. године, он је био изручен својим сународницима.¹¹ Том приликом било је и других византијских пребега у Србији који су предати Византији, иако о њиховој улози у претходним српско-византијским борбама није могуће казати нешто одређеније.¹²

Најамници из околних земаља помињу се и касније, током последње године Милутинове владавине и непосредно након његове смрти. У тзв. *Пејатовићевом родослову*, тексту преписаном у XVII веку из старијих изворника, постоји уметак насловљен *О трпенију Светог краља*.¹³ Тај одељак представља прворазредни извор за зби-

⁸ Г. Чремошник, *Историски споменици дубровачког архива, III/1: Канцелариски и нотариски списи 1278–1301*, Београд, 1932, стр. 122, 136–137, док. бр. 354, 367.

⁹ У литератури се она уобичајено назива Ана, на основу помена истоимене краљице у *Пљеваљском требнику* с краја XIII века, која може, али и не мора, да буде Милутинова бугарска супруга, Љ. Стојановић, „Требник манастира Св. Тројице код Пљеваља“, *Споменик Српске Краљевске Академије*, 56/1922, стр. 25. О узрасту бугарске принцезе приликом ступања у брак видети: И. Божилов, *Фамилијата на Асеневици*, Софија, 1994, стр. 258.

¹⁰ Мишић, *н. д.*, стр. 334–335.

¹¹ Georges Pachymeres, *Relations Historiques*, III, ed. A. Failler, Paris, 1999, стр. 284–285, 298–299 (у даљем тексту Pach./Failler); ВИНЈ, VI, стр. 34–35 (превод и коментари Љ. Максимовић); О Котаницу: Љ. Максимовић, „Котаниц Торник“, *Зборник радова Византолошког института*, 39–40/1991, стр. 183–191.

¹² ВИНЈ, VI, стр. 98–100 (Теодор Метохит, превод и коментари И. Ђурић).

¹³ А. Пејатовић, „Један српски родослов нове редакције“, *Споменик Српске Краљевске Академије* 38/1900, стр. 123–127; Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци, 1927, 45–51 (у даљем тексту Стојановић, *Родослови и летописи*).

вања која су се одиграла у то време, на шта је у домаћој историографији тек недавно обрађена дужна пажња.¹⁴ У тексту се говори како је Милутин намеравао да престо остави свом сину Константину и *пошто се случи нека војна, Константин оде да најми војску од Грка и Бугара, и закасни тамо. Милутин, његов отац, умре.*¹⁵ Поменута војна односила се на тадашњи српско-угарски сукоб, а Константинов одлазак у околне земље извесно се одиграо у другој половини 1321, пошто је Милутин умро 29. октобра исте године.¹⁶

Након краљеве смрти, између његових синова Константина и Стефана дошло је до рата око престола. У њему је учествовала и најамничка војска, свакако она коју је Милутинов несуђени наследник унајмљивао од Грка и Бугара. Присуство најамника у Константиновој војсци потврђује *Житије Стефана Дечанског* из пера Григорија Цамблака, где се наводи да је Константин, *сакупивши довољно војске призвао и од околних предела не малу помоћ.*¹⁷ Грчки и бугарски најамници ипак му нису помогли. Краткотрајни рат био је завршен Стефановом победом на Дмитровачком пољу под Звечаном, након које је његов противник убијен, ако је веровати једном западном савременику, на изузетно свиреп начин.¹⁸

Источњачки најамници

Другу групу најамника представљају одреди источњака – Татара, Алана, Туркопула и Кумана. Они су оставили снажан печат у српским збивањима крајем прве и почетком друге деценије XIV века. Након што је господар доњег Дунава, монголски великаш Ногај, претрпео пораз и погинуо 1299. године у сукобу са легитимним каном Златне хорде Токтом, његови пређашњи бројни поданици Алани и Татари потражили су уточиште јужно од Дунава.¹⁹ Они су по-

¹⁴ В. Петровић, „О тр'пение светаго кралја“, *Историјски часопис*, 54/2007, стр. 93–100.

¹⁵ Пејатовић, *н. д.*, стр. 126; Стојановић, *Родослови и летописи*, стр. 49.

¹⁶ В. Петровић, *н. д.*, стр. 97.

¹⁷ Ј. Шафарикъ, „Животъ краля Стефана Дечанскогъ“, *Гласник Друштва србске словесности*, 11/1859, стр. 65; Григорије Цамблук, *Књижевни рад у Србији*, прир. Д. Петровић, Београд, 1989, стр. 63.

¹⁸ Пејатовић, *н. д.*, стр. 126; Стојановић, *Родослови и летописи*, стр. 49; Brocardus, *Directorium ad Passagium faciendum*, ed. C. Kohler, Recueil des historiens des Croisades: Documents Armeniens, II, Paris 1906, str. 438.

¹⁹ О Аланима у саставу Ногајеве хорде: О. Бубенок, *Аланы – Асы в Золотой Орде (XIII-XV вв.)*, Киев 2004, стр. 230–252. О сеобама Алана и Татара јужно од Дунава почетком XIV века: П. Павлов, „Патриарх Йоаким III, татарският хан Чака и цар Теодор Светослав“, *Духовна култура*, 6/1992, стр. 27–33; A. Alemany, *Sources on the Alans: A Critical Compilation*, Boston-Leiden, 2000, str. 213–218, 302–307; I. Vasary,

стали ненадана и преко потребна подршка у вероватно најтежем тренутку Милутинове владавине – око 1310. године, у време док је у земљи беснео сукоб између њега и његовог брата Драгутина. Приближно у исто време у Србији су се обрели и некадашњи византијски ренегати Туркопули (потомци покрштених Турака).²⁰ Они су 1305. године напустили византијску службу и прешли у окриље чувене западњачке војне дружине – Каталанске компаније. Након што су заједно са Каталанцима темељно опустошили Тракију и Македонију,²¹ Туркопули су се разишли од својих дотадашњих савезника и дошли под Милутиново окриље. Њихов вођа био је Мелик, по свему судећи идентична личност са Константином Меликом, сином селџучког претендента Изедина Кај-Кавуса II.²²

Византијски историчар Нићифор Григора пише да се Мелик, који је водио са собом 1.000 коњаника и 500 пешака, није могао надати да ће било како с Ромејима склопити пријатељство па је радије прихватио позив краља Србије.²³ Долазак Туркопула у Србију на Милутинов позив потврђују и домаћи извори.²⁴ Напосредно по свом ступању у краљеву службу, Мелик и његови људи учествовали су у једном пограничном сукобу против византијских снага, са царским војсковођом Хандрином на челу, који се завршио византијском победом.²⁵ Потом су обе најамничке групације учествовале у Милути-

Cumans and Tatars - Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans 1185–1365, Cambridge, 2005, str. 91–98.

²⁰ О Туркопулима у тадашњој Византији видети: М. Bartusis, *The Late Byzantine Army – Arms and Society 1204–1453*, Philadelphia, 1992, str. 61–62.

²¹ О активностима Каталанске компаније у византијским земљама постоји веома обимна литература, па скрећемо пажњу само на најважнија дела: G. Schlumberger, *Expedition des „Almogavares“: ou routiers Catalans en Orient de l’an 1302 l’an 1311*, Paris, 1902; A. Rubió i Lluch, „La Companyia Catalana sota el comandament de Teobald de Cerou“, *Miscellània Prat de la Riba*, I, Barcelona, 1923, str. 219–270; R. Burns, „The Catalan Company and European Powers 1305–1311“, *Speculum*, 29/1954, str. 751–771; A. Laiou, *Constantinople and the Latins – The Foreign Policy of Andronicus II*, Cambridge MA, 1972, str. 127–242.

²² О идентификацији Мелика са Изединовим сином Константином: P. Wittek, „Yazijioghlu ‘Ali on the Christian Turks of the Dobruja“, *Bulletin of the School of Oriental and African studies*, 14/1952, str. 665; уп. V. Laurent, „Une famille turque au service de Byzance: Les Mélikès“, *Byzantinische Zeitschrift* 49/1956, str. 361–362.

²³ *Nicéphori Gregorae Byzantina Historia*, I, ed. L. Schopen, Bonn, 1829, s. 254 (у даљем тексту Gregoras); ВИИИЈ, VI, стр. 182–183 (превод и коментари С. Ћирковић и Б. Ферјанчић).

²⁴ Данило/Даничић, стр. 143, 354; Данило/Мирковић, стр. 168, 269.

²⁵ ВИИИЈ, VI, стр. 613–614 (Тома Магистар, коментари Н. Радошевић); Oikonomides, *н. д.*, стр. 162. Током 1308–1310. године, након Милутиновог споразума са титуларним константинопољским царем Карлом Валоа, дошло је до новог захлађења односа између српског владара и Византије, Mavromatis, *н. д.*, стр. 57–59; ВИИИЈ, VI, стр. 173–175, н. 52 (С. Ћирковић и Б. Ферјанчић). Уп. и последњу напомену у овом тексту.

новом рату против брата. Данилов анонимни настављач једини пружа детаље о њиховој улози у борбама. Према његовим речима, Милутин, *сам уставши пође против брата свога на рат и против своје воље, јер се сви његови великаши беху одметнули. Али Бог, који чини једини милост у тисућама, дарова и тому благочастивому не-надану помоћ. Јер те године његове скрби многе војске народа татарскога, турскога и јашкога [тј. Алана] дошавши предадоше му се. И са њима пошавши одби насиље оних који су борбу водили с њиме све добро свршивши Божјом помоћу*.²⁶ Иако кратке, пишчеве вести недвосмислено показују да су одреди источњака били пресудни чинилац који је Милутину обезбедио победу. Недуго затим рат је био окончан, а хиландарски игуман Никодим упућен је у Константинопољ, да би цар Андроник II и цариградски патријарх Нифон посредовали у склапању мировног споразума међу зараћеном браћом.²⁷

Милутин је у ово време располагао са још једном војном формацијом источњака – одредом Кумана. Византијски ексцар и историчар Јован Кантакузин преноси да је крајем 1320. године једно српско посланство са монахом Калиником на челу приспело у Константинопољ са циљем да тражи враћање безмало две хиљаде Кумана које је цар Андроник II (1282–1328) позајмио од српског владара, али их није вратио.²⁸ Претпоставља се да је Милутин настојао да обезбеди њихове услуге због угарске претње, која је тада притискала северне границе његове државе,²⁹ што је био и разлог нешто каснијег пута принца Константина у околне земље. О околностима и времену доласка ове групе Кумана из Србије у Византију Кантакузин не говори, али се из других извора о томе нешто може више сазнати. Познато је да је 1312. године, након склапања мира са Драгутином, Милутин пружио војну помоћ Византији, уздрманој дејствима друге групе Туркопула, предвођене извесним Халилом, која се учврстила у Галипољу и одагле узнемиравала околне области. Нићифор Григора наводи да су, у немогућности да сами изађу на крај са њима, Ромеји одлучили да доведу неке најамнике са стране и да је у ту сврху Андроник II послао молбу за помоћ свом зету Милутину. Из Србије је тада приспело *две хиљаде одабраних коњаника*, који су заједно са византијским снагама опсели Турке и држали их у обручу, доприневши тако њиховом ко-

²⁶ Данило/Даничић, стр. 358–359; Данило/Мирковић, стр. 273.

²⁷ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, I, Београд, 1902, стр. 22–23, док. бр. 52; Динић, *Однос*, стр. 68–73.

²⁸ *Joannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV*, I, ed. L. Schopen, Bonn, 1828, s. 35 (=Cantacuzenus); ВИИИ, VI, стр. 307–308 (превод и коментари С. Ђирковић и Б. Ферјанчић).

²⁹ ИСН, I, стр. 475 (С. Ђирковић).

начном слому.³⁰ Идентична бројка, поменута у Кантакузиновом казивању и везано за српску војну експедицију о којој говори Григора, навела је савремене историчаре да у овој савезничкој помоћи виде долазак куманских најамника.³¹ Григора напомиње да се српска војна помоћ састојала искључиво од коњице, што такође поткрепљује тврдњу да се ради о Куманима.

Казивање архиепископа Данила II осликава ове борбе из другачије перспективе. Према његовим речима, Милутин је, удовољавајући Андрониковој молби, послао на Турке своје сродство и телесну стражу (*хранение*).³² Поредџи и узимајући у обзир Григорине и Данилове наводе о карактеру српске војне помоћи, намеће се закључак да би управо те две хиљаде коњаника могло представљати Милутинову телесну стражу, коју помиње српски архиепископ, односно да су њу чинили прекаљени Кумани које је 1320. године владар настојао да врати у Србију.

Постоји могућност да су ови Кумани у Србију доспели из подунавске Бугарске, с обзиром на то да се у тзв. *Троношком родослову* помиње да је у борби против Турака, уз Андроника II и Милутина, учествовао и видински господар Шишман, *бугарски краљ*.³³ Иако потиче из познијег и непоузданог извора,³⁴ ова претпоставка није неоснована. Милутин и Шишман били су се у ово време у добрим односима, а познато је и да је почетком XIV века видински господар располагао бројним одредима источњачких најамника.³⁵

Што се тиче њиховог боровка у Србији, чини се да су Кумани учествовали у још једном важном догађају. Након завршетка борби између Милутина и Драгутина, а пре српске војне експедиције у Тракију, дошло је до побуне Меликових Туркопула. Док је, према српским изворима, разлог побуне био у Меликовој превртљивости и

³⁰ *Gregoras*, I, str. 262–263, 267–269; ВИН, VI, стр. 184–188 (превод и коментари С. Ђирковић и Б. Ферјанчић); *Oikonomides*, н. д., стр. 163–165.

³¹ *Mavromatis*, н. д., стр. 70; *Bartusis*, н. д., стр. 83; *Vasary*, н. д., стр. 118–119.

³² Данило/Даничић, стр. 145; Данило/Мирковић, стр. 109–110.

³³ Я. Шафарикъ, „Србский летописацъ изъ почетка XVIгъ столетия”, *Гласник Друштва србске словесности*, 5/1853, стр. 59; уп. Г. Николов, „Сепаратизмът в Българския северозапад и Срѣбското кралство в края на XIII в“, *България и Срѣбия в контекста на византийската цивилизация*, Софија, 2003, с. 106.

³⁴ О Троношком родослову као историјском извору видети Н. Радочић, *О Троношком родослову*, Посебна издања СКА, књ. 86, Београд, 1931.

³⁵ Шишман је пружио уточиште групи од 3.000 Татара, на челу са Ногајевим унуком Кара-Кишеком, чије је присуство у видинској кнежевини документовано више од две деценије касније у арапским изворима; В. Г. Тизенгаузен, *Сборникъ материаловъ, относящихся къ истории Золотой Орды, т. I: Извлечения из сочинений арабскихъ, Санкт-Петербург, 1884*, стр. 119, 162, 385 (вести Бајбарса ал-Мансурија, ал-Нувајрија и Ибн Халдуна); П. Павлов, „Монголотатари на Българска военна служба в началото на XIV век“, *Военноисторически зборник*, 2/1987, стр. 112–120.

злонамерности,³⁶ Григора пружа јасније узроке: требало је да ови људи убудуће у Србији воде приватан живот, осим када рат наметне потребу да један број, који краљ одреди, поново узме оружје у руке и војује са српском војском.³⁷ Овакав статус свакако није био по вољи источњацима, навикнутим на сталну војну службу и привилеговани положај који је она доносила. Побуна је, према вестима српских писаца, била сурово угушена. Како Данило преноси, Милутин је *одмах поучио свечасну властелу отачаства свога и не мало своје сродство, спремивши се на бој против тих безбожних Персијанаца [Турака] са својом телесном стражом и одолевши победи, и њихово оружје уђе у њихово срце, а људи њихови сломише се, и не би спомена о њихову безбожну гневу. Једне предаде смрти, а друге осуди на заточење, а остале, и то не мало, предаде у ропство српској земљи.*³⁸ Његов настављач додаје како је Мелекил [тј. Мелик] *скончао љутом смрћу.*³⁹

Тако је, по свему судећи, једна група источњачких најамника у Милутиновој служби (куманска телесна стража) била употребљена против друге (Туркопули). Ови догађаји сведоче не само о улози и значају источњачких најамника у тадашњој српској држави, већ показују и тешкоће са којима се владар суочавао приликом ослањања на најамничку војску.

Западњачки најамници

За разлику од најамника из суседних земаља, као и источњака, подаци о западњачким најамницима у Србији Милутиновог времена изузетно су фрагментарни. Цео корпус извора практично се може свести на казивање једног витешког романа из прве половине XIV века и надгробни натпис из северноиталијанског града Тревиза.

Витешки роман *Сицилијанац авантуриста (Fortunatus Siculus ossia l'avventuroso Siciliano)*, написан на тосканском наречју, традиционално је приписиван Бозону из Губија, италијанском романописцу који је можда најпознатији по друговању са Дантеом Алигијеријем.⁴⁰ Међутим, у науци је још пре више од једног столећа његово ауторство доведено у питање, као и година настанка дела – 1311, која се среће у једном рукопису. Даље, показано је да *Сицилијанац*

³⁶ Данило/Даничић, стр. 143, 354; Данило/Мирковић, стр. 108, 269.

³⁷ Gregoras, I, str. 254; ВИИНЈ, VI, стр. 183 (превод и коментари С. Ђирковић и Б. Ферјанчић).

³⁸ Данило/Даничић, стр. 143–144; Данило/Мирковић, стр. 109.

³⁹ Данило/Даничић, стр. 354; Данило/Мирковић, стр. 269.

⁴⁰ *L'avventuroso Siciliano di Bosone da Gubbio – romanzo storico scritto nel MCCCXI*, ed. G. Nott, Firenze 1832 (у даљем тексту *L'avventuroso Siciliano*).

авантуриста у многим својим елементима представља плагијат заснован на другим списима оновремене италијанске књижевности, као и да време настанка овог дела треба померити бар две деценије унапред.⁴¹ Садржај треће књиге овога дела, који је од значаја за тему, добро је познат у домаћој литератури,⁴² те се на овом месту треба осврнути само на неколико кључних момената. У њој се говори о доживљајима витеза Улива де Фонтане, који након краха анжујске власти на Сицилији 1282. године са десеторицом витезова пратилаца одлази преко мора и ступа у службу рашког краља (*re di Rascia*) у Склавонији (*Schiavonia*).⁴³ Рашки краљ, како писац казује, није моћан нити вичан ратовању и већ дванаест година траје рат у коме безуспешно покушава да заузме Патрас (*Patrasso*), који се налази под влашћу кнеза Мореје (*Prenza della Morèa*).⁴⁴ Уливо најпре херојски заузима град у краљево име, а потом са владаревим одобрењем одлази на исток, у службу краља Мале Јерменије (*re d'Erminia*), који ратује против мамелучког султана (*soldano di Babilonia*). Заједно са Уливом, рашки краљ шаље на исток у помоћ братском хришћанском владару и четири стотине витезова најамника, углавном Француза и Немаца (*Francieschi e Tedeschi*).⁴⁵ Уливо касније поново одлази у Склавонију, где за рачун рашког краља, и сада већ на челу целе његове војске, успешно ратује против Мађара.⁴⁶

Прича из витешког романа *Сицилијанац авантуриста* садржи невероватне и фантастичне детаље као што су краљев поход на Патрас, наводне везе српског и јерменског владара и разлог рата Срба и Мађара – жеља угарског краља да свог сина ожени лепом ћерком рашког владара. Такође, имена протагониста су фиктивна и намерно измишљена – краљ Рашке се у делу назива Аркај, његов унук Антоније, угарски краљ Анкорас, краљ Мале Јерменије *Ancharigi*, а његов главни војни заповедник Андромед.⁴⁷ Ипак, декор у коме се дешава радња романа има неколико веродостојних историјских црта с почетка XIV века, као што су походи мамелучких султана у Малу Јерменију⁴⁸ и српско-угарске борбе у Подунављу. Историјским се

⁴¹ G. Mazzatinti, „Bosone da Gubbio e le sue opere“, *Studi di filologia romanza*, 1/1885, str. 277–334; F. Cardini, *L'acciar de' cavalieri: studi sulla cavalleria nel mondo toscano e italico (secc. XII–XV)*, Firenze, 1997, str. 28–35.

⁴² Видети Јиречек, н. д., II, стр. 112–114.

⁴³ *L'avventuroso Siciliano*, str. 281–331.

⁴⁴ *Isto*, str. 283–284.

⁴⁵ *Isto*, str. 293–297.

⁴⁶ *Isto*, str. 320–325.

⁴⁷ *Isto*, str. 283, 292–293, 319.

⁴⁸ О томе видети А. Stewart, *The Armenian Kingdom and the Mamluks: War and Diplomacy during the Reigns of Het'um II (1289–1307)*, Leiden, 2001.

може сматрати и мотив српско-анжујских веза с краја XIII века,⁴⁹ па чак и сукоб рашког краља са кнезом Мореје, пошто је познато да је крајем Милутинове владавине Филип Тарентски, титуларни константинопољски цар и *принцепс Ахаје и господар Албаније*, пришао антисрпској коалицији угарског краља Карла Роберта.⁵⁰ Ипак, што се тиче помена најамника у служби рашког краља, ова романса развијена у историјски декор није поуздани историјски извор на основу кога се могу доносити далекосежнији закључци, не само због књижевног жанра којој припада, већ и због времена њеног настанка које може осликавати прилике не из времена краља Милутина, већ његових наследника.

Други поменути податак – надгробни натпис из Тревиза, чији је текст објавио још далеке 1616. године позноренесансни научник и лекар Бартоломео Буркелати (1548–1632) – представља много поузданије сведочанство о присуству западњака у Милутиновој служби.⁵¹ На надгробној плочи извесног Франческа де Саломоне (*Franciscus de Salomone*), која се налази у главној градској катедрали (*duomo di Treviso*), записано је да је он дана 25. марта 1304. године [на Благовести] био од стране рашког кнеза и господара Уроша обдарен витешким појасом.⁵² Франческо де Саломоне очигледно је боравио у Србији почетком XIV века, што, с обзиром на тадашње Милутинове ратове, наводи на помисао да се можда истакао у сукобима против далматинског бана Павла Шубића или Дубровника. Убрзо затим он се вратио у родни град. Наиме, већ 10. јануара 1306. године налазио се у Тревизу, када је споменут као *dominus Franciscus de Sa-*

⁴⁹ Уп. Ђ. Андреев, „Одношения между България и Неаполитанското кралство през втората половина на XIII век“, *Исторически преглед*, 4/1978, стр. 72–73; М. Антоновић, „Србија и Лионска унија – неуспео покушај приближавања“, *Међународни научни симпозион – 950 година од Великог раскола (1054) и 800 година од пада Цариграда у руке Крсташа (1204)* (ур. Р. Поповић), Београд, 2005, стр. 118–120.

⁵⁰ A. Theiner, *Vetera Monumenta Historica Hungariam Sacram Illustrantia*, I, Romae, 1859, str. 830, dok. br. 1263; М. Антоновић, „Црквена политика краља Милутина према северној Албанији у светлу западноевропских извора“, *Манастир Бањска и доба краља Милутина – зборник радова са научног скупа* (ур. Д. Бојовић), Ниш – Косовска Митровица, 2007, стр. 26 (у даљем тексту Антоновић, *Црквена политика*).

⁵¹ Овај извор је, такође, добро познат захваљујући Јиречеку. Међутим, чешки историчар није тачно пренео натпис из Тревиза, нити у целисти. „Кривица“ за ове пропусте ипак није његова јер му Буркелатијево дело није било доступно, већ у литератури коју је користио; Уп. Јиречек, *н. д.*, II, стр. 110. и следећу напомену.

⁵² *MCCCIII. die XXV. Martii Franciscus de Salomone fuit per excelsum principem et D. D. Orosium regem Asiae militari cingulo decoratus. Egregius miles qui vitam duxit honestam, laudatur meritis, qui iacet in tumulo. Nomine Franciscus Salomonis prole notatus, moribus et iuvenis floruit, atq; senex. Mille trecentenis uno quem terq. vigenis Annis sexta die morte decembris emit, Bartholomaeus Burchelatus, Commentariorum memorabilium multiplicis historie Tarvisinae, Tarvisii, 1616, str. 232–233.*

lotone, miles, у једној даровници у својству сведока.⁵³ Судећи по каснијим споменима у документарним изворима, Франческо је био угледна личност свог града.⁵⁴ Његов рођени брат Каstellано де Саломоне седео је између 1309. и 1322. на епископској столици Тревиза и сахрањен је заједно са њим у породичној гробници.⁵⁵

Речи записане на Франческовом надгробном споменику осликавају уобичајену форму додељивања витешког достојанства у западном свету тога доба.⁵⁶ Оне пружају јасну назнаку о продирању и присуству феудалних обичаја у средњовековној Србији.⁵⁷ На основу тога може се основано претпоставити да Франческо де Саломоне није био изоловани случај и да је у Милутиново време било и других западњака авантуриста у српској служби. О тадашњим везама Србије и северне Италије, поред примера витеза из Тревиза, говоре и подаци о набавкама оружја. Познато је да је принц Стефан, спремајући се на побуну против свог оца Милутина, 1313. године, набављао мачеве из Венеције.⁵⁸ Такође, сам Милутин се 1318. године бавио куповином оружја у Венецији, о чему је остала једна одлука млетачког сената којом се рашком краљу дозвољава да извезе оружје преко мора.⁵⁹ Да ли су овим путем, посредством Серенисима, у службу краља Милутина долазили и западњачки најамници, у недостатку изворних података може се само нагађати. С обзиром на оскудне трагове у изворима, чини се да они нису били бројни, али је

⁵³ A. Marsich, „Regesto delle Pergamene conservate nell' Archivio del reverendissimo Capitolo della Catedrale di Trieste“, *Archeografo Triestino – Nuova Serie* 6/1880, str. 14.

⁵⁴ V. Joppi, „Documenti Goriziani del secolo XIV“, *Archeografo Triestino – Nuova Serie*, 18/1887, str. 392; G. Cagnin, *Il processo Avogari (Treviso, 1314–1315)*, Roma, 1999, str. 557.

⁵⁵ C. Eubel, *Hierarchia Catholica Medii aevi*, Monasterii, 1913, str. 480. Натпис на Каstellановој гробници такође је сачуван код Буркелатија: *Praesul ego patriae Salomonis stemate cretus. et Castellanus nomine dictus eram. Huic urbi tutela fui, me dura probante Tempora bellorum, quem lapis iste ferat. Sextilis me Quinta dies post mille trecentos Annos viginti misit ad astra duos*, Burchelatus, n. d., 233.

⁵⁶ A. Scaglione, *Knights at Court: Courtliness, Chivalry & Courtesy from Ottonian Germany to the Italian Renaissance*, Berkeley – Los Angeles, 1991, str. 18–19.

⁵⁷ Витешко достојанство у тадашњој Рашкој није посведочено у другим изворима, али јесте у околним земљама – Дубровнику и Босни; уп. G. Skrivanić, „Paličnik i vitez u srednjovekovnoj Srbiji“, *Vesnik vojnog muzeja*, 15/1969, str. 207–212.

⁵⁸ Š. Ljubić, *Listine o odnošajah između južnoga Slavenstva i Mletačke republike*, I, Zagrabiae, 1868, str. 266, dok. br. 419; уп. M. Aleksić, *Medieval Swords from Southeastern Europe – Material from 12th to 15th Century*, Belgrade, 2007, str. 15.

⁵⁹ *Acta Albaniae Veneta*, I/1, ed. J. Valentini, Palermo, 1967, str. 16, dok. br. 39. Пракса куповања оружја из италијанских производних центара настављена је и у време Милутинових наследника. Видети: Ђ. Петровић, „Оружје Србије и Европа XII–XIV век“, *Европа и Срби. Међународни научни скуп* (ур. С. Терзић), Београд – Нови Сад, 1996, стр. 147–148.

пракса њиховог унајмљивања, утемељена у то време, представљала основу коју су Милутинови наследници Стефан Дечански и Стефан Душан значајно проширили и унапредили.⁶⁰

Организација и трошкови издржавања најамника

Док извори пружају обавештења о најамницима различитог порекла током четворореденијске Милутинове владавине, као и о сукобима у којима су они учествовали, о другим питањима везаним за њихово присуство подаци су много оскуднији. Најамници су вероватно углавном служили као коњаници, али треба приметити да су чак и у одреду Меликових Туркопула једну трећину људства чинили пешаци. Што се тиче података о бројности најамничких одреда у Милутиновој служби, од помоћи су једино византијски извори који говоре о две хиљаде Кумана и 1.500 Туркопула. Ти одреди представљали су бројчано највеће забележене најамничке контингенте не само у Милутиново време, већ у Немањинској Србији уопште.⁶¹ Када се узме у обзир и истовремено присуство Алана и Татара, јасно је да је Милутин у завршној фази рата против Драгутина имао под оружјем још више најамника од простог збира ове две бројке. Свакако, број најамника у краљевој служби није био сталан, већ је зависио од тренутних прилика и потреба.

Што се тиче унутрашње организације најамника, једине податке, и то само оне најопштијег карактера, доноси Данило II описујући збивања која су пратила последње дане Милутиновог живота и премештање његових моштију. У то време, како писац преноси, *на многим местима јављали су се пукови војника, мислећи да постигну неку своју вољу и да уграбе нешто од оних који носе тело блаженога*.⁶² Овде се, по свему судећи, радило о најамницима, пошто је мало вероватно да је у то време могло бити друге стајаће војске организоване у пукове.⁶³ Порекло ових војника није познато, али је овај одељак из Милутиновог житија значајан и као још једно сведочанство присуства најамника у тадашњој српској држави.

⁶⁰ О западњачким најамницима у Србији током владавине Стефана Дечанског и Стефана Душана видети: Новаковић, *н. д.*, стр. 85–87; Škrivanić, *О најамничкој војсци*, стр. 82–83, 86; М. Динић, *Шпански најамници у српској служби у: М. Динић, Из српске историје средњег века*, Београд, 2003, стр. 431–446 (у даљем тексту: Динић, *Шпански најамници*); М. Динић, О витезу Палману, у: *исто*, стр. 447–451; Веселиновић, *н. д.*, стр. 409–410.

⁶¹ Škrivanić, *О Најамничкој војсци*, стр. 87; Веселиновић, *н. д.*, стр. 411–412.

⁶² Данило/Даничић, стр. 157–158; Данило/Мирковић, стр. 119.

⁶³ Škrivanić, *О најамничкој војсци*, стр. 85.

Начини новачења најамника такође се могу разматрати само у општим цртама. Веће групе страних војника долазиле су у Србију углавном на владарев позив, како то показује пример Меликових Туркопула и новачење Грка и Бугара крајем Милутинове владавине. Унајмљивање је поверавано људима из најближег владаревог окружења, о чему сведоче мисије монаха и дипломате Хиландарца Калиника који је путовао у Константинопољ 1320. године⁶⁴ и Милутиновог сина и десигнираног наследника Константина који је из истог разлога током наредне године кренуо на пут у околне земље. Приликом унајмљивања источњака за рат против Драгутина, чини се да је важну улогу одиграла још једна добро позната личност. Наиме, како сведочи његов животописац, тадашњи хиландарски игуман и будући српски архиепископ Данило је између 1307. и 1310, током свог боравка на Светој гори, већ имао контакте са Туркопулима и другим војницима у саставу Каталанске компаније, као и са Аланима и Татарима који су касније дошли у Србију.⁶⁵ У једном тренутку он је чак са оружјем пратњом пренео ризницу Хиландара у Србију, као и *лакиције коњске*, одн. стада коња који су очигледно послужили опремању Милутинове војне против брата.⁶⁶ Треба истаћи и да су источњаци у Милутиновој служби били, по свему судећи, исплаћени од средстава склоњених у манастиру Бањска, у којем краљ *беше сабрао много богатство, све своје имање*,⁶⁷ а управо је у то време за бањског епископа био постављен сам Данило, са задужењем да се стара о државној ризници.⁶⁸ Иако је животописац можда и намерно прећутао или оставио недореченим одређене детаље из његове биографије који се нису уклапали у шаблон једног житија, на основу ових наговештаја може се закључити да је Данило активно учествовао у припремању Милутиновог рата против Драгутина, као и у унајмљивању источњачких најамника у службу свог суверена.

Без изворних сведочанстава не може се аргументовано расправљати ни о платама Милутинових најамника. На основу савремених података из суседних држава, Византије и Дубровника, може се једино

⁶⁴ Калиник је и раније у неколико наврата боравио у Константинопољу као поверљива личност српског владара: В. Мошин, „Хиландарац Калиник, српски дипломата XIV века“, *Историјско-правни зборник*, I, Сарајево, 1949, стр. 117–132.

⁶⁵ Данило/Даничић, 340–343; Данило/Мирковић, 258–260; М. Живојиновић, „Житије Данила II као извор за ратовања Каталанске компаније“, *Зборник радова Византолошког института*, 19/1980, стр. 251–273.

⁶⁶ Данило/Даничић, стр. 343–344; Данило/Мирковић, стр. 260–261.

⁶⁷ Данило/Даничић, стр. 357; Данило/Мирковић, стр. 272.

⁶⁸ Данило/Даничић, стр. 358; Данило/Мирковић, стр. 272–273. О кратком Даниловом боравку на месту епископа Бањске: Д. Јањић, „Бањска епископија и разлози њеног оснивања“, *Баштина*, 27/2009, 103–114.

приметити да су се оне разликовале од случаја до случаја.⁶⁹ Са друге стране, сасвим је извесно да је новачење најамника стављало државну благајну пред велике финансијске тешкоће. То посредно показује владарево посебно старање о државној ризници приликом рата против Драгутина, као и добављање новчаних и других средстава са стране, тј. из Хиландара. Редовни државни приходи нису били довољни ни за унајмљивање најамника из суседних земаља крајем Милутинове владавине. Током 1320. године краљ је писао дубровачком кнезу Вартоломеју Граденигу, тражећи за исплату Светодимитарског дохотка, како стоји у писму: *добре динаре, а немојте ми давати зле динаре, јер их Грци неће...*⁷⁰ Тражење „доброг“ новца свакако је било у вези са настојањима престолонаследника Константина да унајми грчке војнике у српску службу.⁷¹ Прибегивање ванредним изворима прихода била је, изгледа, устаљена пракса приликом унајмљивања страних војника, али Србија није била јединствена у том погледу. Слични модели издржавања најамника срећу се и у Византији тога доба.⁷²

Владарева одлука да Туркопуле не држи стално под оружјем, већ да им додели земљу за издржавање, вероватно је била мотивисана великим трошковима који су пратили издржавање најамничке војске. Иза уступања куманског одреда Византији такође су могли бити финансијски разлози. Наиме, након завршетка ратних операција очигледно се сматрало пробитачнијим да се најамнички одреди због одређених политичких интереса уступе суседној држави, него да њихово издржавање и даље пада на терет државне ризнице.

⁶⁹ Каталанци коњаници у византијској служби били су плаћени 4 унце злата месечно, а пешаци 1 унцу, што према византијским новчаним јединицама одговара износу од 34, односно 8,5 номизми, Ramon Muntaner, *Crónica Catalana*, ed. A. De Vofarull, Barcelona, 1860, cap. 199, str. 379, Bartusis, *н. д.*, стр. 151. У исто време, према византијском историчару Георгију Пахимеру, Алани који су ступили у службу константинопољског цара били су плаћени само 3 номизме, али је обезбеђивање њихових коња и опреме падало на рачун царске владе, Pach./Failler, IV, str. 460–461. У Дубровнику је 1301. године, за време рата против Милутина, примљена у службу неколицина стрелаца (*balesteri*), судећи по њиховим именима пореклом Арагонаца, са месечном платом од 5 перпера, *Monumenta Ragusina – Libri Reformatio-num*, V, ed. J. Gelcich, Zagrabiae, 1897, str. 7; уп. Динић, *Шпански најамници*, стр. 432.

⁷⁰ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, I, Београд – Сремски Карловци, 1929, стр. 39, док. бр. 43.

⁷¹ В. Петровић, *н. д.*, стр. 97.

⁷² Тако је Андроник II, приликом побуне Каталанаца 1305. године тражио од грађана добровољне прилоге за опремање војске, који, упркос добром одзиву, нису били довољни да покрију трошкове; Pach./Failler, IV, str. 628–629; Laiou, *н. д.*, стр. 167. Током рата против Јована V Палеолога 1352. године, Јован VI Кантакузин искористио је црквена блага да би од њих платио турске најамнике, што је изазвало згражавање код његовог савременика Нићифора Григоре, Gregoras, III, str. 179; Bartusis, *н. д.*, 149.

Значај и разлози присуства најамника

Како примећује један савремени историчар, „за разлику од Византије где повећана употреба најамника осликава слабљење државе, најамници су у Србији помогли њеном снажењу“.⁷³ Заиста, одреди страних војника не само да су учествовали у Милутиновим војним успесима, већ су за њих били и директно заслужни. Њихово присуство забележено је у рату против Византије, у унутрашњем сукобу између Милутина и Драгутина, у борби између Милутинових синова око престола, а одлучно се настојало да се њихове услуге обезбеде и током рата са Угарском. Њихово учешће било је изгледно и у другим ратовима овога доба, о чему веома употребљиве наговештаје пружају Данилове вести о збивањима која су се одигравала непосредно након Милутинове смрти, као и пример витеза из Тревиза.

Још једно питање остаје недоречено и њиме је потребно позабавити се на крају овог излагања, а то су разлози бројног и учесталог присуства најамника у Србији Милутиновог времена. Природно би било тражити их у квалитетима професионалних војника и економској моћи државе која издржава најамничку војску. Добро обавештени анонимни западни савременик с почетка XIV века као да указује на прву могућност, говорећи о слабостима домаће војске рашког краља у односу на западњачку војску тога доба.⁷⁴ Но, иако су његови наследници увелико користили потенцијал западних војника, Милутин се на њих ослањао у много мањој мери него на доступније војнике из околних земаља и оне источњачког порекла. Такође, снажно присуство најамника у Милутиновој Србији не би се могло објаснити ни привредним успоном земље и нараслим приходима државне благајне. Напротив, како је показано на претходним страницама, унајмљивање великих група најамника стављало је државу и њеног владара пред велике финансијске тешкоће.

Постоји још један мотив који објашњава Милутиново поверење према страним војницима и који није у економској снази државе, нити у слабости домаће војске, већ у њеној несталности и непоузданости. Наиме, Милутин је у својим политичким плановима наилазио на противљење других чланова владарске породице, пре свега своје

⁷³ J. Fine, *The Late Medieval Balkans – A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor, 1994, str. 200.

⁷⁴ *Homines regni dicti [=Пашке] sunt procere et pulchre stature, tam viri, quam mulieres, sed viri nullius fortitudinis sunt ad arma, unus enim probus in armis pelleret L ex eis, Anonymi descriptio Europae Orientalis: „Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia“ anno MCCCVIII exarata*, ed. O. Górká, Cracoviae, 1916, str. 32.

мајке Јелене и брата Драгутина.⁷⁵ Њих је пратило и непријатељство властеле, из чијих је редова регрутована домаћа баштиничка и про-нијарска војска. Како извори сведоче, у редовима аристократије постојао је отпор приликом склапања споразума са Византијом 1299. године.⁷⁶ Локално племство масовно је подржало Стефанову побуну у Зети против оца.⁷⁷ Такође, приликом склапања антисрпске коалиције 1319. године, савезник угарског краља и Филипа Тарентског, папа Јован XXII, подстицао је прваке из северне Албаније на оружје против „тираније рашког краља“.⁷⁸ О овим тешкоћама које су пратиле Милутина током његове целокупне владавине можда и најречитије сведочи стање у земљи из времена његовог рата са Драгутином. Тада се, како примећује Данилов настављач, *сви његови великаши беху одметнули*, односно пришли противничкој страни.⁷⁹ Као што је у појединим тренуцима настојао да се ослони на стране силе да би ојачао свој положај у односу на друге центре моћи у држави,⁸⁰ чини се да је владар непоузданост домаће војске надомешћивао ослањањем на услуге страних војника које је директно издржавао и који су му били лично одани. То је била потребна, чак и неопходна пракса, која је упркос великим наметима пред које је стављала државну благајну давала добре резултате. Начин на који је Стефан Урош II Милутин ко-

⁷⁵ Динић, *Однос*, 47–58; И. Ђурић, „Дежевски сабор у делу Данила II“, *Архиепископ Данило II и његово доба – међународни научни скуп поводом 650 година од смрти* (ур. В. Ђурић), Београд, 1991, стр. 169–195; С. Маријановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, Београд, 1997, стр. 118–128.

⁷⁶ ВИИИЈ, VI, стр. 130–131 (Теодор Метохит, превод и коментари И. Ђурић).

⁷⁷ Данило/Даничић, стр. 124–125; Данило/Мирковић, стр. 94.

⁷⁸ L. Thallóczy, C. Jireček, E. Sufflay, *Acta et Diplomata Res Albaniae Mediae Aetatis Illustrantia*, I, Vindobonae 1913, str. 194–197; уп. Антоновић, *Црквена политика*, стр. 26–28.

⁷⁹ Данило/Даничић, стр. 358; Данило/Мирковић, стр. 272.

⁸⁰ Навешћемо само један мало познат пример, везан за додељивање Зете на управу Милутиновом сину Стефану 1308. године. Српски владар је тада тражио од папе Климента V да потврди овај чин, као и да се на папској курији призна законитост Стефана који је „зачет изван брака“. Милутиново писмо Клименту V није сачувано, али јесу папина упутства за његове посланике који су тада путовали у Србију из којих се види његов садржај, А. И. Тургенев, *Акты историческіе относящіяся къ Россіи извлеченные изъ иностранныхъ архивовъ и библиотекъ*, II, Санктпетербургъ, 1842, стр. 361 (Арр. I: *Прибавление, содержащее въ себе акты относящіяся до другихъ славянскихъ земель, съ 1231 по 1308 годъ*). Нешто касније Милутин се, према француском доминиканцу Бернару Гију, изговарао пред папским представницима да не може да прихвати црквену унију на коју се обавезао због страха од своје мајке и брата; *E Floribus Chronicorum Auctore Bernardo Guidonis*, edd. J-D. Guignaut, N. de Wailly, *Recueil des historiens des Gaules et de la France*, XXI, Paris, 1855, str. 718; *Vitae Paparum Avenionensium*, I, ed. G. Mollat, Paris, 1916, str. 65. Свакако радило се о изговору, али оном који је почивао на реалном односу снага у тадашњој Србији. Још увек најдетаљнији преглед преговора Милутина са папском куријом и Карлом Валом пружа М. Пурковић, *Авињонске папе и српске земље*, Пожаревац, 1934, стр. 6–18.

ристио најамничке војске, које су му у више наврата обезбедиле успех и победу на бојном пољу, представља важан показатељ метода и средстава вођења државне политике, као и сведочанство његових државничких квалитета.

Mag. Aleksandar Uzelac

Research Assistant

HISTORY INSTITUTE, BELGRADE

MERCENARY ARMIES OF KING STEPHEN UROŠ II MILUTIN

(Summary)

In this article, attempt is made to cover several questions related to mercenary armies in Serbia during the reign of King Stephen Uroš II Milutin (1282–1321): origins of the mercenaries, the events in which they took part, their organization, expenses and finally causes of their frequent and numerous presence.

The basic and the most visible trait of these mercenary armies is their heterogeneity. Sources speak of the three ethnically distinct groups of mercenaries: those from surrounding lands, Orientals and Westerners. Bulgarian and Greek mercenaries were used in the campaign against Byzantium in 1284 and in later events during Serb-Byzantine war. They also participated in the struggle for the throne between Milutin's sons Constantine and Stephen in 1321–1322. The Orientals (Turkopoles, Cumans, Alans and Tatars) are mentioned in sources during the civil war between Milutin and Dragutin in 1310–1311, in which they provided crucial help for Milutin's side, as well as in several subsequent episodes. Western mercenaries were also present in Serbia at the time, but evidences are scanty; the only confirmed example is the case of Francesco de Salomone of Treviso, who was knighted by Milutin in 1304. The most important of all these groups in military context were the Orientals. Two thousand Cumans who served as king's bodyguards and 1.500 Turkopols under the leadership of Constantine Malik were the most numerous mercenary contingents, not only during the reign of Milutin, but in Nemanjić state in general.

Hiring of the mercenaries was the task given only to the most confidential people; even Milutin's designated successor Constantine was directly involved. Hiring was expensive and frequently it put the state in great financial straits. Since funds of the state treasury were not sufficient to cover the costs of the mercenary armies, extraordinarily financial measures were taken. In 1310, Ori-

entals were partly equipped and financed from the treasury of Hilandar monastery, while in 1320, in order to secure funds for hiring Greek mercenaries, special financial contribution was requested from authorities of Republic of Ragusa, Numerous and frequent presence of mercenary armies in Serbia at the end of Thirteenth and at the beginning of the Fourteenth century may be linked to internal difficulties and precarious position of the ruler himself. Therefore, due to the unreliability of domestic army who was recruited from the ranks of frequently unfaithful aristocracy, employment of the mercenaries was the need and the necessity. The way in which Stephen Uroš II Milutin used foreign soldiers is an important indicator of the means and ends of the state policies. It is also a vivid testimony of his statesmanlike abilities and qualities.

УДК 94(497.11)"1917" ; 355.48(497.11)"1917"

Др Милован Писари

УНИВЕРЗИТЕТ У ВЕНЕЦИЈИ, ИТАЛИЈА

E-mail: ilmascetti@yahoo.it

ГУШЕЊЕ ТОПЛИЧКОГ УСТАНКА: ВМРО НА ЧЕЛУ РЕПРЕСИЈЕ¹

АПСТРАКТ: У пролеће и лето 1917. године, будући да регуларна војска није била у стању да савлада српске чете, бугарске власти повериле су задатак гушења Топличког устанка људима из редова ВМРО. У крвавој репресији која је уследила истакли су се Александар Протогеров и Петар Дрвингов, али и комите под њиховом командом, које су одговорне за већину тада почињених злочина над цивилним становништвом. Чланак се бави њиховом улогом у репресији и метаморфозом ВМРО, која је од револуционарно-иредентистичке организације постала моћан и организован репресивни апарат на челу обе бугарске окупационе области у Краљевини Србији током Првог светског рата.

Кључне речи: Топлички устанак, Моравска војно-инспекцијска област, ВМРО, Александар Протогеров, Петар Дрвингов, пуковник Тасев, 11. македонска дивизија, комите.

Топлички устанак и његово брутално гушење од аустроугарске и бугарске војске познати су догађаји у српској историографији. Име на војвода Косте Миловановића Косовца и Косте Пећанца, као и многих других, народни устанак против окупатора, злочини почињени над српским становништвом и смрт око 20.000 људи само су неки од

¹ Овај рад је плод даљих истраживања произашлих из докторског рада „Злочини над цивилним становништвом у Србији током Првог светског рата“, који је аутор одбранио на Универзитету „Ca' Foscari“ у Венецији (Италија) 24. маја 2011. године.

елемената који данас представљају један од најважнијих тренутака српске националне историје XX века. Међутим, сматрамо да ту тему у још већој мери треба проучити, а нарочито треба проширити истраживања изван граница српске историографије. Чињеница да се у иностранству јако мало зна о Топличком устанку – и уопште о Првом светском рату у Србији – мора у том смислу да представља изазов за сваког историчара који се у Србији бави тим питањем.

То првенствено подразумева коришћење извора не само српске него и другачије провенијенције – пре свега бугарских, али и француских, аустријских, немачких и других извора – како би на тај начин започела интернационализација проучавања Топличког устанка, што би, на међународном нивоу, требало да доведе до успостављања неке врсте конфронтације, односно дијалога између историчара разних земаља.

Из тог разлога у овом чланку посветићемо пажњу кључним бугарским челницима који су били на командујућим положајима у Моравској војно-инспекцијској области у време гушења Топличког устанка и после њега, користећи при томе у највећој мери српске и бугарске изворе, али и неколико до сада непознатих бугарских докумената који се чувају у српским архивима.

Наш примарни циљ јесте да бар делимично одговоримо на питање ко је и на који начин водио репресију над цивилним становништвом, односно да откријемо ко су људи који се крију иза опште дефиниције „бугарске власти“, на коју обично наилазимо у публикацијама о Топличком устанку.

Почетак репресије

Као што је већ познато, у фебруару 1917. године генерал Кутинчев, начелник Моравске војно-инспекцијске области, на основу наредбе Врховног штаба бугарске војске из првих дана јануара исте године основао је регрутне комисије, чији је задатак био регрутовање мушког становништва Моравске области од 18 до 40 година. Одговор на тај позив у многим случајевима био је бекство, односно одбијање ступања у бугарску војску. Већ постојеће српске чете, које су се непрекидно кретале по шумама и повремено сукобљавале с окупаторима, добиле су тада огромно, неочекивано појачање, и вероватно је због тога – а и због општег незадовољства становништва – Коста Војиновић сматрао да је дошао тренутак за општу борбу против окупатора. Упркос већ познатим несугласицама с војводом Костом Пећанцем, који је у међувремену у тајности пребачен са Солунског фронта у Србију, на састанку свих четничких војвода, одржаном у ноћи између 21. и 22. фебруара у Обилићу, одлучено је да се одмах подигне устанак.

У кратком року устаници су ослободили многе градове и села у Топлици и Јабланици, истерујући одатле слабе бугарске гарнизоне и проширујући борбу на нове територије. Становништво је подржало устанике, пружајући им помоћ у храни и „логистици“.

Упркос чињеници да бугарске власти нису више имале контролу над добрим делом Моравске области, ни у Нишу, који је био седиште окупираних српских области, ни у Софији није се јавно признавало да је ситуација толико тешка и опасна, већ се најчешће понављала теза да је реч о обичном разбојништву.² Своје мишљење о устанку бугарске власти промениле су вероватно тек почетком марта, када је генерал Кутинчев обавестио штаб оперативне војске у Ћустендилу о стварној ситуацији на терену. Из његовог извештаја сазнајемо да су четници истерали малобројне бугарске трупе из многих места, док с друге стране, њему подређене трупе, како сам каже, „немају онај морал који је неопходан за борбу на партизански начин“, а истовремено „грађанске власти, заплашене од месног становништва, свуда дижу панику“. Једино решење, предложио је Кутинчев у истој депеши, јесте „да се овде доведу неки делови оперативне војске“.³ Прва појачања послата су из Софије већ 4. марта, а истовремено је и генерал Кутинчев смењен с места начелника Моравске области и на његово место изабран пуковник Александар Протогеров, који ће заједно с неколико њему покорених људи бити један од главних криваца за злочине почињене током гушења устанка и после њега.

Пуковник Протогеров: ВМРО у Моравској области

Још се не зна из ког је разлога Кутинчев смењен, али се може претпоставити да су озбиљност устанка – већ се тада рачунало да има око 10.000 устаника – и неефикасност бугарске регуларне војске имали највећи утицај на ту одлуку. Требало је наћи неки други начин за сузбијање српских четника и вероватно је због тога бугарска врховна команда поставила на чело Моравске области човека који је одлично познавао герилски рат и имао чврстину потребну да се побуњенички дух српског становништва заувек искорени. С друге стране, то је *de facto* означило почетак ванредне ситуације у Моравској области, која ће трајати све до јесени 1917. године.⁴

² А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, друго издање, Стубови Културе, Београд, 2004, стр. 350.

³ М. Перовић, *Топлички устанак* (друго, прерађено и допуњено издање), Војно дело, Београд 1959, стр. 132.

⁴ Протогеров, као и његов наследник пуковник Тасев, наводе се у свим бугарским документима као привремени начелници Моравске области.

Пре доласка у Моравску област, Александар Протогеров је већ имао дугу каријеру у служби бугарског национализма. Као Бугарин из Македоније,⁵ тачније из Охрида, где је рођен 28. фебруара 1867. године, увек је био међу најактивнијим борцима за бугарску независност и оснивање бугарског царства у границама утврђеним Санстефанским споразумом, што би подразумевало прикључење Македоније и јужне Србије „матици“ Бугарској. Овај добровољац у српско-бугарском рату 1885. године и официр у бугарској војсци, прикључио се новооснованој организацији Врховни македонско-одрински комитет (ВМОК), у којем је убрзо стекао велико поштовање и постао један од лидера; истакао се, наиме, најпре током устанка у Горњој Цумаји 1902. године, а затим и током Илинденског устанка 1903. године. У периоду до балканских ратова активно је радио на подизању бугарске свести македонских Словена, а 1910. године, заједно с још једним познатим чланом ВМОК-а Тодором Александром, поново је покренуо оружану борбу против Турака и постао члан Централног комитета Македонско-одринске револуционарне организације (ВМОРО, касније ВМРО).

Протогеров је у међувремену напредовао и у бугарској војсци и стигао до чина потпуковника. Управо с тим чином у септембру 1912. постао је помоћник генерала Николе Генева, главног команданта новооснованог Македонско-одринског ополчења, односно формације бугарске војске у чијем је саставу било око 15.000 добровољаца из Македоније и Тракије.

Лош исход балканских ратова, односно изостало остварење територијалних претензија у Првом и пораз у Другом балканском рату, после чега је дошло до дефинитивне поделе Вардарске и Егејске Македоније између српског и грчког савезника, покренули су нови вид борбе македонских националиста, чији главни непријатељ више није био вечни турски угњетач, већ бивши савезници из Првог балканског рата. Осим што је наставила оружану борбу, чији се пак интензитет, у периоду од 1913. до 1914. године, драстично смањило у делу Македоније који је анектирала Србија услед „чишћења“ терена које је спроводила српска војска, Протогеровљева и Александровљева организација била је међу најважнијим носиоцима пропагандне борбе у Бугарској, али и у Европи, против „српског режима“ и његових наводних злочина над бугарским становништвом у Македонији.⁶

⁵ Појам „Македонија“ у овом чланку, уколико није другачије наведено, обухвата целу историјско-географску територију Македоније, односно Вардарску, Егејску и Пиринску Македонију.

⁶ Архив Србије (АС), Министарство иностраних дела, Политичко одељење (МИД-По), 1914, IV/633, пов. бр. 277, српски конзул у Софији – министру иностраних дела, 13/26. маја 1914. год. (Конзул шаље и писмо Председника комитета „ВМРО Ле-

Избијање Првог светског рата и војни поход Аустроугарске на Србију дали су члановима ВМРО нови, неочекивани ентузијазам и конкретну наду да ће ускоро остварити своје снове и замисли, које су балкански ратови, само две године раније, у потпуности осујетили.

Тада је почела тесна сарадња бугарских војних власти и ВМРО, која се манифестовала пре свега герилским упадима упереним против српских власти, али не само тиме. У јануару 1915. године Протогеров и Александров, као представници ВМРО-а, предложили су бугарском војном министру оснивање дивизије састављене од Бугара из Македоније и Тракије.

У септембру 1915. године, кад је у Бугарској објављена мобилизација, Протогеровљев и Александровљев план постао је стварност: формирана је 11. македонска дивизија, која је у служби имала 33.745 људи,⁷ распоређених у три бригаде, шест пешадијских и један артиљеријски пук. Протогеров је за себе желео место команданта дивизије, али је именован за команданта Треће бригаде и начелника свих комитских чета, док је командант дивизије постао пуковник Крсто Златарев.⁸ Сама ВМРО је имала огромну улогу у снабдевању и финансирању 11. македонске дивизије: она је без посредовања бугарских власти водила преговоре с немачким властима о куповини оружја и материјала за дивизију⁹.

Од тренутка уласка Бугарске у рат, 11. македонска дивизија дејствовала је у оквиру 2. армије у источној Македонији, да би се касније утврдила на левој линији фронта према Солуну, од Дојрана до Ђевђелије.¹⁰

После дугогодишњих нада и покушаја, у року од два месеца ВМРО је успела да оствари свој циљ и да прикључи Македонију Бугарској. Али као што се дало наслутити, то није значило и престанак њеног постојања. ВМРО је преко свог „институционалног“ крила (тј. преко 11. македонске дивизије) и преко свог „неинституционалног“ крила (тј. преко комитских чета) постала водећа организација у „ослобођеној“ Македонији. Иако су већ почетком децембра

гије“ Протогеровова госп. Едуарду Греју, бившем председнику Мировне конференције у Лондону и свим представницима Великих сила у Софији. Назив писма је: „La Macédoine est en denil et pleure ses enfants“); и АС, МИД-ПО, 1914, IV/636, пов. бр. 303, српски конзул у Софији – министру иностраних дела, 29. маја/11. јуна 1914. год. (Конзул шаље писмо организације „Société de Bienfaisance de Kratovo“ бугарској влади и представницима Великих сила у Софији, а иза ње се по његовим мишљењу крије ВМРО).

⁷ Д. Минчев, *Военнореволуционната дейност на Петър Дървингов (1898–1918)*, Военно издателство, Софија, 1990, стр. 116.

⁸ Исто, стр. 105–106.

⁹ Исто, стр. 113.

¹⁰ Исто, стр. 123–124.

1915. власти у Софији образовале такозвану Војноинспекцијску област Македонију, на чијем се челу налазио генерал Рачо Петров, стварна моћ припала је ВМРО и њеним органима.

У Македонији су полицијске и административне власти на почетку биле формиране скоро искључиво од комита, па су тако начелници срезова у Битољу, Скопљу, Дебру и Прилепу били припадници ВМРО,¹¹ а сваки је комитски војвода „чистио“ одређену територију од српског или просрпског елемента, најчешће по унапред направљеним списковима.¹²

Злочини који су тада почињени над цивилним становништвом, а за које одговорност сносе првенствено комите (али једним делом и регуларна бугарска војска) најавили су карактер трогодишње бугарске окупације. Примера ради, само на подручју између Велеса, Прилепа и Брода, у периоду од октобра 1915. до јануара 1917. године, убијено је око 2.000 људи¹³. То се видело и из третмана који су комите и бугарска војска резервисали за многобројне српске заробљенике. Наиме, у многим случајевима они су одмах убијани; један од најпознатијих одиграо се у Штипу, који се тада налазио на територији под контролом 11. македонске дивизије. Око 20. октобра командант места, поручник Левтеров, на основу заповести потписане од пуковника Александра Протогерова наредио је да око 120 српских заробљеника који су били у тешком стању и налазили се у локалној болници буде пребачено у заробљенички логор у Бугарској. Заробљеници су тада добили чак и хлеб за пут; међутим, упркос овој службеној наредби, Протогеров је наложио својим официрима и војницима да ликвидирају заробљенике.

Српски војници натерани су да марширају у правцу града Радовиша, али чим су стигли у село Љуботин бугарски војници из 11. македонске дивизије и комите војводе Ивана Јанева Брла везали су их и у малим групама убили бајонетима и ножевима.¹⁴

Протогеровљева заповест била је очигледан доказ његове моћи у Штипу и околини; с друге стране, представљала је потврду чињенице да је 11. македонска дивизија остварила не само своје војне

¹¹ R. A. Reiss, *Les infractions aux lois et conventions de la guerre commises par l'ennemi de la Serbie depuis la retraite serbe de 1915* (у наставку текста: *Les infractions ...*), Librairie Bernard Grasset, Paris, 1918, стр. 172–173.

¹² *Rapport de la Commission interalliée sur les violations des Conventions de la Haye et le Droit International en général, commises de 1915–1918 par les Bulgares en Serbie occupée, Documents*, (у наставку текста: *Rapport ...*), Paris, 1919, стр. 8.

¹³ Р. А. Рајс, *Аустро-бугаро-немачке повреде ратних закона и правила: дописи једног практичара-криминалисте са српског македонског фронта*, у С. Бојковић – М. Пршић, *О злочинима Аустроугара–Бугара–Немаца у Србији 1914–1918. год.: изабрани радови*, Историјски музеј Србије, Београд, 1997, стр. 217.

¹⁴ *Rapport ...*, Tome II, док. 135–143, стр. 286–303.

циљеве, тј. да је ослободила Македонију, већ и да је постала аутономна јединица која има и административну и полицијску власт, управо као што је било предвиђено у тренутку њеног оснивања.¹⁵

Успех ВМРО био је коришћен и од бугарских власти. Да би још једном пред својим савезницима доказале бугарски карактер читаве Македоније, бугарске власти послале су 18. јануара 1916. године у Ниш једну чету с мајором Сотиром Атанасовом на челу, као представника 11. македонске дивизије пред немачким кајзером. Заједно с њом у Ниш је послата и једна комитска чета. Сви су представљени они кајзеру као „македонски револуционери“.¹⁶ Тог дана Протогеров и Александров (као и Димитар Точков) добили су немачке ордене, док су многи официри македонске дивизије добили аустријске ордене.¹⁷

Међутим, ускоро је и сама бугарска влада увидела опасност коју је таква ситуација могла представљати у новом бугарском царству: савезништво које је склопила с ВМРО у циљу анектирања Македоније могло се претворити у отворени сукоб, будући да је ова македонска организација у кратком року освојила водећу позицију у региону. Моћ коју је ВМРО, захваљујући 11. македонској дивизији и комитама, имала на административним и полицијским функцијама у целој Македонији постала је врло брзо претња самом бугарском националном јединству.

Одлучно да реши тај проблем, бугарско Министарство унутрашњих послова послало је у Македонију, у пролеће 1916. године, полицијског инспектора Свиначова, са задатком да испита ситуацију у крајевима између Велеса, Штипа и Радовиша, будући да су Министарству биле достављене информације о организовању покрета за аутономију тих подручја. Свиначов је у свом извештају, између осталог, потврдио оно чега су се многи у Софији бојали. Наиме, у Штипском округу пуковник Протогеров и војвода Александров били су једини стварни моћници (Александров је родом био из Штипа). Они су направили своје „приватно царство“, именовали своје људе у свим срезовима и општинама округа, а поред њих за начелнике полицијских станица поставили су и верне комите. Њихова моћ обухватала је и судове, где је њихова реч била много важнија од било ког закона, због чега многи злочини нису кажњавани. Што се тиче таквих злочина, пише Свиначов, Протогеров и Александров били су лично одговорни за убиства такозваних просрпских елемената и издајника, а таква убиства догађала су се и у тренутку писања извештаја. Њихови људи често су се сукобљавали с чиновницима послатим из Бугарске, а дешавало се чак да ти чиновници буду протерани или да траже премештај због неподношљивости ситуације.

¹⁵ Д. Минчев, *н. д.*, стр. 102 и 106.

¹⁶ R. A. Reiss, *Les infractions ...*, стр. 174.

¹⁷ Д. Минчев, *н. д.*, стр. 120.

Једино решење, предложио је на крају Свинаров, било би да се сви кадрови доведу из Бугарске и да комите буду смењене с полицијских функција.¹⁸

Да ли због Свинаровљевог извештаја или из неког другог разлога, пуковник Протогеров је у јесен 1916. године премештен и постављен за команданта новоосноване Планинске дивизије.

Моравска војноинспекцијска област под влашћу Александра Протогерова и прва фаза ванредне ситуације (март–април 1917. године)

Неколико месеци касније Протогеров је, као што је већ наведено, постао привремени начелник Моравске области. Он је своју личну и борбу организације ВМРО против српског непријатеља започео одмах по доласку, уништавајући све што му је стајало на путу. Према каснијим сведочанствима заробљених бугарских војника, на почетку своје владавине он је наредио свим командантима да стрељају сваку сумњиву особу и њене сроднике протерају у Малу Азију. Команданти су злоупотребљавали ту наредбу, присвајајући туђу имовину и уцењујући богате људе.¹⁹ С друге стране, и бивши учесници устанка описали су неке од поступака новоименованог начелника Моравске области: после ослобођења Прокупља (3. марта), Коста Војиновић послао је Протогерову тројицу посредника – двојицу Бугара и једног Србина – како би затражили од бугарских власти помоћ за тешко рањене бугарске војнике. Они су понели и Војиновићево писмо, у којем он обавештава Протогерова о злочинима које је његова војска починила у Александрову, молећи га да убудуће поштеди цивилно становништво. Међутим, Протогеров не само да није обратио пажњу на њих јер „он сматра за понижење да с тим људима ма шта општи“, него је одмах наредио да се сви ухапсе заједно с његовим помоћником који му је предложио да с њима ступи у контакт.²⁰

¹⁸ ЦДА, ф. 313, оп. 1, а. е. 2193, л. 10—11, ДОКЛАДНА ЗАПИСКА ОТ ИНСПЕКТОРА НА ПОЛИЦИЈАТА Л. СВИНАРОВ ЛИЧНО ДО МИНИСТЪРА НА ВЪТРЕШНИТЕ РАБОТИ И НАРОДНОТО ЗДРАВЕ ЗА РОЛЯТА НА Т. АЛЕКСАНДРОВ И АЛ. ПРОТОГЕРОВ ПРИ УПРАВЛЕНИЕТО НА МАКЕДОНИЈА, 13. маја 1916. год., Цит. по Георгиев, В., Ст. Трифонов, *История на Българите 1878–1944 в документи*, том II, 1912–1918, София, 1996, с. 490–491 (слободно се може преузети са сајта www.anamnesis.info/documents.htm).

¹⁹ Исто.

²⁰ Б. Младеновић (приредила), *Топлички устанак 1917*, збирка докумената, Историјски институт, Београд, 2007, стр. 40 (Реферат о народном устанку у окр. топличком 1917. год.).

Протогеров је 7. јуна послао штабу оперативне војске у Ћустендилу телеграм чији је садржај у ствари био кратка и јасна анализа затечене ситуације. У њему наводи следеће:

„Према подацима којим располажем, велики део чиновника и службеника у овој области, и државних и општинских, јесу људи мештани које морамо безусловно да сматрамо као непријатеље; ово је један од главних разлога због чега је дошло до организованог покрета (...). Поменути српски чиновници све наше наредбе преносе устаничким вођама који тако могу благовремено да предузму мере против сваке наше акције“.²¹

Како би Бугари постали „господари власти и умирили област“, Протогеров, између осталог, штабу предлаже следеће мере:

„Прво, сви државни и општински чиновници и службеници мештани да буду отпуштени и замењени бугарским; и друго, да ми се да неограничено право да могу да отпуштам и постављам све чиновнике, грађанске и војне, да одговарам непосредно пред Владом и штабом оперативне армије (...)“.²²

Протогеров у истом телеграму анализира и проблеме у дотадашњем одговору бугарских снага на устанак. Његове речи јасно описују став који је имао према српском живљу и најављују бруталност с којом ће угушити устанак. Ту он, између осталог, пише:

„У досадашњим акцијама за прогањање разбојничких чета приметио сам следеће грешке: 1 – Начелницима недостаје осећање одмазде, којим у сржи треба да буде прожет сваки Бугарин против овога гаднога српскога племена које је изазвало светски рат и подмукло побило толике наше војнике послате на десну обалу Мораве по разним службеним командама. 2 – Начелницима недостаје осећање одмазде према разбојницима и становништву које се буни у знак благодарности за очински однос према њему – нашој браћи Бугарима који су то били пре 40 година (...)“.²³

Потребу да сви чиновници буду доведени из Бугарске, да сва моћ буде у његовим рукама и да репресија буде што јача, Протогеров експлицитно оправдава у последњој реченици телеграма: „Ово је једно заражено гнездо одакле се штета и зараза може проширити и на саму Стару Бугарску“.²⁴

²¹ М. Перовић, *н. д.*, 154.

²² *Исто.*

²³ *Исто*, стр. 155.

²⁴ *Исто.*

Чини се да се бугарска Врховна команда слагала с Протогеровљевим идејама, поготово с потребом да он буде једини командант свих војних снага. Наиме, немачке снаге, које су се задржале у својим етапним зонама, хтеле су да задрже аутономну команду у Моравској области. Међутим, будући да „не може бити двовлашћа“, бугарска Врховна команда одлучила је 10. марта да се немачком савезнику саопшти да командант свих војних снага, и бугарских и немачких, „остаје пуковник Протогеров, који сноси одговорност за ред и мир у томе крају и коме је дат задатак да уништи разбојнике“.²⁵ Наравно, немачке снаге неће прихватити тај бугарски „предлог“.

Истога дана Протогеров почиње да се обрачунава с устаницима. Управо на тај датум он издаје познато наређење становништву Моравске области, које у суштини представља синтезу бугарских националистичких идеја о бугарском карактеру Моравске области и немилосрдне репресије која ће се примењивати с циљем да се српске чете у потпуности униште и да се становништво напоскон натера да прихвати бугарску власт. Он у наређењу пише:

„До пре 40 година Бугари из бугарске Нишке епархије били су на челу бугарског културног, политичког и верског покрета; тај покрет се у нашој историји зове „бугарски препород“. Нажалост, у тренутку ослобођења Бугарске, ти најбољи Бугари из Нишко-бугарске Мораве били су одвојени од бугарског тела и придружени српском. Бог касни, али никад не заборавља. Током тих 40 година Бугарска је расла и порасла по културној и војној моћи, и стекла могућност да ослободи и тај део бугарске Мораве. Срби Шумадинци из бивше Краљевине Србије, уживали су слободу и злоупотребили нашу лојалност (...). Та непослушност Срба из Шумадије показала се у тренутку кад су сви војно способни мушкарци између 19 и 40 година позвани да не иду на фронт да се боре него да помажу војницима у позадини. После овог нежељеног случаја непослушности према властима, обраћам се становништву и упозоравам га:

1 – да се држи подаље од разбојника. Сви становници области морају да предају полицијским властима све оружје до 15. марта у 6 сати. Свима онима код којих буде нађено оружје после тог датума биће суђено у складу са Законом о разбојништву:²⁶ они ће бити осуђени на смрт, њихове куће спаљене, а њихове породице интерниране.

²⁵ Исто, стр. 188.

²⁶ Почетком марта, у циљу гушења устанка, бугарски парламент изгласао је нови закон „о гоњењу и уништавању разбојника у новоослобођеним областима“.

2 – Они који се не буду јавили регрутним комисијама, као и они који су већ обавили преглед, али се нису јавили својим јединицама, већ се скривају, исто као и заробљеници који су побегли из логора, биће сматрани разбојницима и биће им суђено према Закону о разбојништву уколико се не буду предали до 15. марта.

3 – Села која скривају разбојнике, дезертере и одбегле заробљенике, или она која им дају храну, биће сматрана разбојничким и с њима ће се поступити као у тачки бр. 1.

4 – Мирно становништво које буде слушало власт и наредбе прописане законом, имаће пуну слободу и подршку од стране свих органа власти“.²⁷

Неколико дана касније, 18. марта, Протогеров је наредио да се распишу награде за хватање најугицајнијих српских војвода, и то не само у Моравској, већ и у Македонској области. Награда је износила 2.000 лева, међутим за хватање капетана Влаховића, војводе Косте Војновића, Косте Пећанца и неколицине других била је чак 3.000 лева.²⁸

У року од 15 дана од ове објаве пуковник Протогеров је, на челу око 15 бугарских батаљона и у сарадњи с једном аустријском дивизијом и деловима немачке војске,²⁹ сломио устанике у свим највећим центрима на левој обали Мораве и на подручјима северно од Ниша.

Тих 15 дана били су вероватно најкрвавији дани у Србији 1917. године. Борбе против устаника нису биле ни изблиза бројне као што су то били злочини почињени од бугарске регуларне војске и неколико комитских чета које су деловале под командом Протогерова. „Бугари су запалили сва насељена места у устаничким крајевима“, реферисао је аустроугарски конзул свом Министарству,³⁰ док је сам Протогеров у вези с Сокобањом и околином рекао: „Казна је била тако оштра да је одмах у целом рејону северно од Ниша наступио потпуни мир“.³¹

Видети: Љ. Јовановић, *Побуна у Топлици и Јабланици. Говор у Народној скупштини 12. априла 1918. године на Крфу*, Београд, 1918, стр. 34–36.

²⁷ Арив Југославије (АЈ), Министарство иностраних послова, Дирекција за уговоре (334Ду)-20, Къмъ населението отъ Моравската военно-инспекционна областъ, 10. марта 1917. год.; на француском језику у АЈ, Делегација Краљевине СХС на Конференцији мира у Паризу (336)-23-7109 и *Rapport ...*, Tome I, док. 66, стр. 269–270.

²⁸ АЈ, 334Ду-22, началник Дружина районъ Велеш до Г. Г. обичинскитъ кметове, н.109, 20. марта 1917. год.

²⁹ М. Перовић, *н. д.*, стр. 189–190; А. Митровић, *н. д.*, стр. 365. Рачуна се да је укупно учествовало око 30.000 војника.

³⁰ А. Митровић, *н. д.*, стр. 369.

³¹ М. Перовић, *н. д.*, стр. 211.

Бруталну бугарску репресију, у којој се „бугарска освета претворила у потребу да се убија без милости“,³² карактерисала је чињеница да се оно што су бугарски војници, којима је дата потпуна слобода, чинили на терену често поклапало с јасним наређењима бугарских официра који су деловали по Протогеровљевим директивама,³³ а резултат је био масакр неколико хиљада и интернирање више десетина хиљада невиних људи, као и уништавање њихових кућа. Примери су многобројни.

„Крвави Протогеров“³⁴ наставио је свој задатак у Моравској области и после гушења устанка. Он је, наиме, тврдио да су још увек активне неке чете и да се, све док не буду уништене, устанак не може сматрати дефинитивно угушеним. Зато је крајем марта предложио нове мере за постизање коначног циља, као што су реорганизација полицијских снага и територијалне административне поделе, другачији распоред војних снага итд.

У оквиру ових мера он је предложио и да сваки од команданата рејона води рачуна о раду обавештајне службе и организује гоњење и уништење сваког четничког покрета; истовремено, предложио је да се у области покрене један дневни лист.³⁵ Биле су то две јако важне ствари за будућност „бугарске“ Моравске области, али Протогеров није дочекао њихово остварење јер је смењен, вероватно крајем априла. Не зна се због чега, али постоји могућност да је смењивање било последица његове окрутности. Удаљен је из Моравске области и враћен у Софију, а на његово место именован је пуковник Тасев.

Пре него што је смењен, 28. марта, Протогеров је објавио амнестију за све четнике који се буду предали до 23. априла.³⁶ Међутим, та мера није била довољна да се ситуација потпуно смири, па је нови начелник Моравске области имао можда још тежи задатак од пуковника Протогеровова. То је било очигледно нарочито после напада Косте Пећанца на Босилевград, када је у знак одмазде запалио град и 20 околних села,³⁷ убијајући цивиле и вршећи исте злочине над невиним људима какве су Бугари чинили у Моравској области.

³² V. Kuhne, *Les Bulgares peints par eux-même. Documents et commentaires*, Librairie Payot & Cle, Lausanne – Paris 1917, стр. 309.

³³ Видети, на пример, сведочанства бугарских војника у *Rapport ...*, Томе II, док. 105, стр. 35–36; и док. 27, стр. 65.

³⁴ Овај израз користи М. Перовић, *н. д.*, стр. 200.

³⁵ *Исто*, стр. 214–215.

³⁶ А. Митровић, *н. д.*, стр. 371.

³⁷ М. Перовић, *н. д.*, стр. 218 и стр. 244–245; А. Митровић, *н. д.*, стр. 374.

Потпуковник Петар Дрвингов: ВМРО, контрачете и друга фаза ванредне ситуације у Моравској области (мај–октобар 1917. године)

Како је већ приметио пуковник Протогеров током својих анализа најефикаснијих метода борбе против устаника, регуларна војска није била на висини задатка у герилској борби јер није имала искуства, нити је била обучена да се бори на четнички начин.³⁸ Вероватно су тога били свесни и његови надређени, те је управо то био један од разлога – можда баш онај кључни – због чега је Протогеров постављен за начелника Моравске области: македонски пуковник је имао велико искуство у герилском ратовању, знао је како се чете крећу, на који начин се снабдевају и које тактике користе против непријатеља. Он је, дакле, у војном смислу већ добро познавао оне против којих ће се борити, па је представљао најбољи избор у бугарској војсци за гушење Топличког устанка.

Баш због герилске борбе, Протогеров је под својом командом држао неколико комитских чета, као чету војводе Танета Николова. Истовремено, сам је већ довео неке људе из Македоније како би радили за њега. То су, на пример, били начелник Штаба за операције против четника Радев, Протогеровљев некадашњи начелник Штаба у 3. бригади 11. македонске дивизије и старији ађутант у Планинској дивизији, као и комитски војвода Розов из Охрида, који је био вођа напада на Туларе, место близу Медвеђе где је стрељано 157 људи.³⁹

Међутим, драстична промена у начину борбе против преосталих српских чета настала је у лето 1917. године, као резултат чињенице да је у Ниш стигао човек који је на плану организације герилских акција можда имао и више искуства од Протогера. Био је то потпуковник Петар Дрвингов, нови начелник штаба Моравске области. Баш као и Протогеров, Дрвингов је тада већ иза себе имао дуги низ година борбе за ослобођење целокупне Македоније и њено прикључење Бугарској. Рођен у Кукушу (Егејска Македонија) 25. маја (по старом календару) 1875. године, постао је војвода једне чете за време Горњоцумајског и Илинденског устанка, а током балканских ратова активно је деловао у оквиру ВМРО.⁴⁰ У исто време био је и

³⁸ Д. Минчев, *н. д.*, стр. 133.

³⁹ М. Перовић, *н. д.*, 204–205; Б. Младеновић (приредила), *Казивања о Топличком устанку*, друго издање, М&Н, Нови Сад, 2007, сећање Блажа Вујовића, стр. 26; С. Бојковић – М. Пршић (приредили), *Страдање српског народа у Србији 1914–1918: документа*, Историјски музеј Србије, Београд, 2000, док. 203 (извештај суда општине Туларе, 22. јула 1919), стр. 493.

⁴⁰ Д. Минчев, *н. д.*, стр. 5–6.

главни човек у процесу организације деловања Македонско-одринског ополчења.⁴¹

У тренутку када су Протогеров и Александров, у јануару 1915, предложили формирање македонске дивизије, истовремено су тадашњем мајору Петру Дрвингову поверили задатак да организује ту дивизију.

Дрвингов је већ у априлу 1915. представио Штабу оперативне војске план за организовање нове дивизије. Нагласио је да и официри морају, по могућности, бити македонског или тракијског порекла, док се за војнике могу узети добровољци – Македонци, који су се већ налазили у другим јединицама бугарске војске, дезертери из српске, грчке и турске војске, као и тек мобилисани мушкарци из македонских крајева који су већ били под бугарском управом. Такође, предложио је да нова дивизија буде стационарана у близини границе са Србијом.⁴² Та дивизија морала је да буде аутономна у свему, чак и у управљању ослобођеним крајевима. По њему, она треба да буде „способна да сама дејствује, да сама управља освојеном територијом и да сама ратује“.⁴³ Дрвингов је предвидео организовање једног не само војног, већ и административног и полицијског чиниоца, који би био задужен за организовање и чување реда и мира у ослобођеним крајевима.⁴⁴ Дакле, дивизија треба да буде не само војна јединица, већ и организована структура која ће ослободити Македонију и преузети власт на свим нивоима. Због тога је Дрвингов припремио спискове официрског кадра целе дивизије: Као главни организатор, он би био начелник Штаба, као и у Македонско-одринском ополчењу, а за команданте бригада предложио је пуковнике Григора Киоркчиева, Димитра Мурджева и Александра Протогеровова. На списку су се налазили и многи учесници устанка у Горњој Џумаји и Илинданског устанка.⁴⁵

Овакав начин организације и предвиђени делокруг 11. македонске дивизије објашњава моћ коју су Протогеров, Александров и комите имали у источној Македонији већ од 1915. и која се убрзо проширила на целу област.

У мају 1916. потпуковник Дрвингов (чин је добио још у лето претходне године), у жељи да добије и оперативне задатке, тражио је да буде именован за команданта једног пука. Тако је постао командант 1. пука 11. македонске дивизије, који је у то време био распоре-

⁴¹ Исто, стр. 90.

⁴² Исто, стр. 96–98 и 102.

⁴³ Исто, стр. 106.

⁴⁴ Исто, стр. 102 и 106.

⁴⁵ Исто, стр. 107.

ђен на положају испод планине Беласице према Дојранском језеру.⁴⁶ На тој позицији остао је тачно годину дана, све док његови квалитети нису постали преко потребни његовом саборцу Протогерову у Моравској области. У мају 1917. године добио је наређење да напусти свој пук и крене у Ниш, где је постављен за начелника штаба Моравске војноинспекцијске области. За тај задатак препоручен је од Протогерова и Александрова. Упркос молбама да му дозволе да остане са својим пуком, поручено му је да „не постоји бољи човек за место начелника штаба у Моравској области“.⁴⁷ Његове организационе способности очигледно су биле потребне за дефинитивно гушење устанка и за успостављање контроле у региону. С начелником Моравске области, пуковником Тасевом, тесно је сарађивао, али на основу извесних чињеница којима располажемо, пре свега на основу тога да је већину наредби он потписивао док је Тасев то чинио само повремено,⁴⁸ изгледа да је управо Дрвингов имао реалну моћ у тој области.

Дрвинговљев план је, нарочито у почетку, јасан наставак политике Протогерова: зна да је потребно најхитније решити проблем непоуздане администрације и зато реорганизује административну и полицијску структуру Моравске области, тако да локалне јединице добијају много више одговорности и иницијативе;⁴⁹ покреће *Моравски глас*, који представља неку врсту службених новина у Моравској области. У њему су се објављивале све наредбе и инструкције како би народ био у могућности да одмах сазна оно што треба да уради.⁵⁰ Поред тога, од 10. јула, по његовој наредби, почео је да излази билтен у којем се детаљно описују сви догађаји током борбе, карактеристике бугарских јединица и српских чета итд.⁵¹ Међутим, његова главна заслуга је то што је организовао борбу против четника, не ослањајући се на регуларну војску него на такозване „контрачете“, јер делују на исти начин као српске чете и имају мотивацију и искуство које бугарски редовни војници немају.⁵² Њихов задатак ће бити гоњење српских чета.

Дрвингов је у име руководиоца Моравске области молио штаб оперативне војске да одређен број војвода и комита из 11. македонске дивизије буде премештен у његову службу. У јулу је у Нишу почео да организује „специјалне контрачете“, формиране од искуسن

⁴⁶ Исто, стр. 125.

⁴⁷ Исто, стр. 127–128.

⁴⁸ Исто, стр. 139.

⁴⁹ Исто, стр. 140–141.

⁵⁰ Исто, стр. 139.

⁵¹ Исто, стр. 142.

⁵² Исто, стр. 154.

војвода и комита из чета ВМРО. На једној „конференцији“ одржаној у Нишу договарали су се око тактике за уништење четника у Моравској. Тада је Дрвингов донео одлуку о размештању комитских чета: у првом бригадном рејону деловаће војводе Трајко Павлов, Никола Гумиушев, Христо Цветков и Велко Мандарчев; у другом Тане Николов, Тодор Оровчанов, Крум Зографов, Михаил Думбалаков, Славко Пирчев и Тачо Хаџистоенчев; у трећем Ичко Димитров.⁵³ Дрвингов је организатор и командант свих комитских чета; у свакој од њих број људи је различит, у зависности задатка који има, односно од јачине српске чете коју мора да гони. Поучен искуством у оружаним борбама против Турака, Дрвингов је наредио да контрачете морају бити брзе и увек спремне. Из тог разлога комите морају кренути без ранца, с највише 100 метака, пакетом личних ствари, једном бомбом, пушком, торбом и шињелом.⁵⁴ Предвиђено је да могу узимати храну од становништва, али опрезно и на неувредљив начин.⁵⁵

Дрвингов је био свестан чињенице да ако хоће да уништи све српске чете, мора пре свега уништити чете Косте Пећанца и Косте Војиновића.⁵⁶ Зато је Тане Николов, чији је задатак био да гони чете Косте Пећанца, вероватно најважнији човек из Дрвинговљевог плана. Николов је при томе формално био потчињен команданту 11. ополченског пука са седиштем у Прокупљу. Истовремено је вод Крума Зографова, који је имао задатак да гони Косту Војновића, додат 1. чети 11. ополченског пука.⁵⁷

Већ је из првих наредби видљиво да се Дрвинговљева тактика базира на начину ратовања јединица турске војске званих „девриете“, које су у ствари биле специјалне патроле са задатком „чишћења“ терена у циљу гоњења комита и разних банди.⁵⁸ У његовом плану оне треба да буду нека врста тајног оружја, прецизније нека врста тајне полиције, и зато је неопходно да поред њих делује и добро обучена обавештајна служба.⁵⁹

Из тог разлога Моравска област је од лета 1917. године све до краја рата била нека врста полицијског протектората. Поред регуларне војске, и комитске контрачете гониле су преостале српске чете, док је обавештајна служба деловала „међу народом“.

⁵³ Исто, стр. 152.

⁵⁴ Исто, стр. 153.

⁵⁵ Исто, стр. 154.

⁵⁶ Исто, стр. 150.

⁵⁷ Исто, стр. 155–156.

⁵⁸ Исто, стр. 148.

⁵⁹ М. Перовић, *н. д.*, стр. 252–253.

Народ је био под сталним надзором тајних агената, а истовремено је и сам претворен у средство за борбу против српских чета. Већ 28. јуна, док је објављивао другу амнестију за устанике и оне који се крију,⁶⁰ својим официрима Тасев је наредио:

„(...) Потребно је пре свега привући становништво на нашу страну и то или добрим [делима, прим. аут.] или сталним и истрајним терором који мора бити много већи од онога који над тим становништвом могу да примењују саме чете. Становништво треба само да истреби устаничке чете. Клин се клином избија“.⁶¹

Дрвингов је 17. августа пожелео свим комитама успех у борби која води ка сигурној победи. То је, дакле, био службени почетак деловања контрачета.⁶² Тада је настао још један тежак период за српско становништво: комитске контрачете свакодневно су га терорисале, убијале, пљачкале и палиле села без милости.⁶³ Народ се нашао у безизлазној ситуацији, јер је с једне стране помагао преосталим четницима, док су му с друге стране Тасев и Дрвингов давали све важнију улогу у борби против тих истих четника. На пример, 30. августа, пошто је примећена четничка активност у крајевима уз стару бугарску границу, Тасев је тамошњем становништву наредио:

„Чињеница да с времена на време чете прелазе из Моравске области у Стару Бугарску, даје ми за право да мислим да становништво пограничних округа подржава четнике (...). Нека сви становници поменутих округа знају да сам одлучан да искореним разбојништво и да се нећу зауставити ни пред чим да тај циљ постигнем. Најпре предлагем да сви престану помагати разбојницима, и наређујем да уместо тога помажу војсци у истребљењу чета. Неопходно је да се та помоћ од стране становништва манифестује на следећи начин: свако село мора да држи стражу даноноћно, тако да док неки могу отрчати до најближе војне јединице други могу да прате куда се чете крећу и да покажу то место кад стигне војска. Само тако ћу моћи да сматрам да је становништво против разбојника и само тако ће оно имати право на моју заштиту. Иначе, мораћу да иселим сва села за која се докаже да су потпомагала, хранила или скривала четнике“.⁶⁴

⁶⁰ *Rapport...*, Tome II, док. 166, стр. 342.

⁶¹ М. Перовић, *н. д.*, стр. 254.

⁶² Д. Минчев, *н. д.*, стр. 156.

⁶³ М. Перовић, *н. д.*, стр. 326–327; Р. А. Рајс, *Извештај о бугарским злочинима у окупираној Србији*, у С. Бојковић – М. Пршић, *О злочинима...*, стр. 158.

⁶⁴ АЈ, 334Ду-22, АЈ, 334–22, командант Дружина районџ Власотинци до Ротите Командрири на Ротите. Тукџ, Лесковеџ, Гърделица, и Джебџ. До всички общини въ Дружинина Районџ (шаље се заповед бр. 10307 пуковника Тасева), 30. август 1917. год.; на француском у АЈ, 336–23–7109.

На тај начин су Дрвингов и Тасев убрзо постигли свој циљ. Контрачете су у року од два месеца „очистиле“ терен и више нису биле потребне у функцији коју су до тада имале. Због тога је 1. октобра 1917. године, када је борба против српских чета већ скоро завршена, Дрвингов образовао такозвану „Планинску дружину“. У њен састав ушле су све контрачете и обавештајна служба. За команданта је изабран потпуковник Сотир Атанасов, који је служио као мајор у 11. македонској дивизији и који се, као што смо већ рекли, једном приликом нашао испред немачког кајзера. „Дружина“ се састојала од штаба с три официра, 22 чиновника и 24 војника, „нестројеног“ вода с командантом и 28 војника, 20 водова обавештајних служби састављених од 120 чиновника и 287 војника, две планинске батерије и 60 планинских водова са по једним официром и 45 војника.⁶⁵

Неке војводе из те „дружине“ уживале су посебан статус. Тако је Тане Николов постао потпоручник бугарске војске и добио задатак да надгледа све остале војводе. Исти чин добили су и Оровчанов, Зографов и Пирчев.⁶⁶

Дрвингов је, као и у случају 11. македонске дивизије и начелства штаба Моравске области, био мозак операција „дружине“. Из свог штаба у Нишу обављао је задужења команданта, док је потпуковник Атанасов као његов помоћник стално боравио у Куршумлији⁶⁷ и извршавао његове наредбе, вероватно с високим степеном слободе деловања.

Епилог

Оснивање „Планинске дружине“ може се са становишта бугарских власти и војних снага тумачити као крај ванредне ситуације у Моравској области, проузроковане избијањем устанка у Топлици. То је значило и да план бугаризације становништва Моравске области може да се настави ранијим темпом, који је прекинут услед одласка генерала Кутинчева и почетка репресије у целом региону. Због тога је 1. новембра 1917. у Ниш стигао нови стални начелник области генерал Нерезов, бивши командант Треће армије. Тада му је Дрвингов поручио да је област мирна и да је преостало још само неколико чета по планинама.⁶⁸ Једна од Нерезовљевих првих наредби била је да сви ко-

⁶⁵ Д. Минчев, *н. д.*, стр. 160–162. Аутор наводи и да су од 1. октобра до 1. августа 1918. у „Планинској дружини“ евидентрирана имена 86 војвода, од којих 34 из Македоније, 12 из Моравске области и остали из других бугарских територија.

⁶⁶ *Исто*, стр. 161.

⁶⁷ *Исто*, стр. 164.

⁶⁸ *Исто*, стр. 169–170.

ји се не буду предали у року од месец дана буду третирани без милости, а да се онима који се буду предали да̂ довољно времена да среде ствари код куће пре него што буду интернирани.⁶⁹

Након доласка Нерезова, Дрвингов је и даље обављао функцију начелника Штаба, али с чином пуковника који је добио после успеха у Моравској области, док је пуковник Тасев постао генерал и вршио функцију Нерезовљевог помоћника. Дрвингов се углавном бавио другим пословима: организовао је производњу хране, реквизицију и снабдевање војске на фронту.⁷⁰ Обављајући те задатке, Дрвингов је био у контакту са саборцима, поготово с Протогеровом, који је после завршеног посла у Моравској области унапређен у чин генерала и постављен за директора „Дирекција за стопански грижи и общесвена предвидливост“, централног органа за производњу хране, реквизицију и снабдевање војске и становништва.⁷¹

Упркос томе, Протогеров и Дрвингов су се увек појављивали тамо где постоји опасност од нове побуне. Искуство које су стекли у Македонији и нарочито у Моравској области биће „цењено“ свугде.

У другој половини 1917. године у Дебарском срезу у западној Македонији избила је албанска побуна против бугарских власти (или, према неким другим изворима, против аустријске регрутације локалног становништва).⁷² Побуну је угушила бугарска војска, на чијем се челу тада налазио генерал Протогеров. Он је првих дана децембра свим начелницима срезова, командантима пукова и командантима места послао поверљиво циркуларно писмо, које по стилу подсећа на његову прву анализу ситуације из марта исте године, коју је дао одмах по доласку у Ниш.⁷³

Сличан задатак у пролеће 1918. године добио је и пуковник Дрвингов, који се од 21. марта до 22. априла налазио у Тракији, по наређењу главног штаба, јер се наслућивала побуна тамошњег турског становништва.⁷⁴ Интересантно је да је са собом повео неколи-

⁶⁹ АЈ, 334Ду-22, Заповѣд по Моравската Военно Инспекциона Област н. 86, 20. новембра 1917.

⁷⁰ Многи бугарски документи који се чувају у српским архивима, као и чињеница да је 1918. година била кобна за становништво Краљевине Србије (а иначе у целој Европи), баш због генералног недостатка хране, говоре да та тема заслужује озбиљно и детаљно проучавање.

⁷¹ Д. Минчев, *н. д.*, стр. 168–170.

⁷² АВИИ, п. 3, к. 178, ф. 1, лист 52, О. Бр. 22985, *Француски билтен*, бр. 561, 15. II 1918; и п. 3, к. 178, ф. 1, лист 51, О. Бр. 22664, *Француски билтен*, бр. 549, 4. II 1918.

⁷³ *Rapport...*, Tome I, док. 77, бр. 13673, циркуларно писмо пуковника Протогеровова свим окружним начелницима, командантима пукова и командантима места, децембар 1917, стр. 278.

⁷⁴ Д. Минчев, *н. д.*, стр. 174.

ко поузданих људи, који су с њим радили у Моравској области.⁷⁵ Тај задатак је вероватно био привремен јер наредбе из лета 1918. године у Моравској области и даље носе његов потпис, а изгледа да и даље уживао велику моћ у Нишу. Из поменутих наредби види се да је и даље био организатор и главно одговорно лице у борби против четника, и то баш у најкритичнијим тренуцима, као када се крајем јула појавио страх од нове побуне у тој области.⁷⁶

На крају рата Протогеров и Дрвингов, те други бивши припадници 11. македонске дивизије и комитске војводе – мајор Атанасов, Тодор Александров, Тане Николов итд. – као и остали челници Моравске области – Кутинчев, Тасев и Нерезов – нашли су се на списку 500 бугарских злочинаца за које је Краљевина Србија (односно СХС) тражила екстрадицију.⁷⁷ Као што је познато, то се није догодило.

Закључак

Генерал Протогеров и пуковник Дрвингов представљају личности чије се деловање у оквиру Првог светског рата на Балкану може посматрати из различитих углова. У политичком смислу, они су верна слика еволуције ВМРО од 1912. до 1918. године. Пратећи њихов рад, најпре у организацији Македонско-одринског ополчења, потом у 11. македонској дивизији и, на крају, у источној Македонији и Моравској области, у којима су увек били кључни људи, можемо видети промену саме ВМРО. Од полуилегалне организације, она је постала важан фактор бугарске националистичке политике. Претворила се у организовану војску с јаким територијалним везама и почела да функционише као нека врста аутономне власти у оквиру бугарске државе. Њена моћ постала је толико велика да су се већ 1915. године власти у Софији забринуле због потенцијалне опасности која им прети од ове организације. Међутим, 1917. године догодио се велики преокрет – ВМРО је постао средство бугарске владе за контролу унутрашње ситуације у Моравској области, Македонији, Тракији и, на крају, у самој Бугарској. Протогеров је, наиме, 1918. године био на челу снага које ће угушити побуну бугарских војника против владе у Софији.

У војном смислу, занимљиво је посматрати процес институционализације ВМРО, чије су комитске чете постале део регуларне

⁷⁵ Исто, стр. 177.

⁷⁶ АЈ, 334–22Ду, Заповедь по Моравската Областна Военна Инспекция н. 15, 1. августа 1918. год.

⁷⁷ АЈ, 336–23–6104, *Liste de personnes accusees par l'Etat Serbe-Croate-Slovene d'avoir commis des actes contraires aux lois et coutumes de la guerre a livrer par la Bulgarie en execution des articles 118, 119, 120 du Traite de Neuilly.*

војске, и то најпре 11. македонске дивизије, а касније и других јединица, на пример „Планинске дружине“. Улазак ових чета у састав бугарске војске говори о важној промени у њеном начину ратовања и стратешким одлукама.

На крају, не треба заборавити ни улогу коју су ове две личности имале у злочинима и патњи невиног цивилног становништва. Њихове одлуке и методе биле су узрок смрти десетина хиљада људи, уништавања добара, пљачкања и свих осталих недела почињених током Првог светског рата у делу Краљевине Србије под бугарском окупацијом.

Нажалост, због пропуста историјске науке, након скоро једног века, слика коју имамо о тим догађајима и даље је врло магловита. Надамо се да је овај чланак бар делимично допринео њеном осветљавању.

Dr. Milovan Pisarri

UNIVERSITY VENICE

SUPPRESSING TOPLICA UPRISING: VMRO AS LEADING FORCE OF REPRESSION

(Summary)

General Protogerov and Colonel Drvingov are characters whose activities in the World War I in the Balkans can be viewed from different perspectives. In the political sense, they truly mirrored the evolution of VMRO from 1912 to 1918. By following their efforts – first in organizing Macedonian-Odrin Regiment, then in 11th Macedonian Division, and at the end in eastern Macedonia and the Morava Region, where they always played the key roles, we can see the changes of VMRO itself. From a semi-underground organization it evolved into an important factor of the Bulgarian nationalistic policy. It turned into an organized army with strong territorial links and began functioning as a kind of autonomous authorities within the Bulgarian state. Its power grew so strong that in 1915 the government in Sophia was being worried about potential dangers posed by this organization. However, 1917 was a great turning point: VMRO became the means used by the Bulgarian government to gain control over the internal situation in the Morava Region, Macedonia, Thrace, and, at the end, in Bulgaria itself. In 1918, Protogerov was leading the forces set to quell the rebellion of Bulgarian soldiers against the government in Sophia.

In the military sense, it is interesting to follow the process of VMRO institutionalization. Its Komita companies were incorporated into the regular army: first 11th Macedonian Division, and later other units, for example „Mountain Bands“. The fact that these companies joined the Bulgarian Army marked a significant change in the way they were conducting war and made strategic decisions.

At the end, the part of these two characters in crimes against and suffering of innocent civilian population should not be forgotten. Their decisions and methods caused death of dozens of thousand people, destruction of property, looting and other misdeeds committed during the World War I in the part of the Kingdom of Serbia under Bulgarian occupation.

Unfortunately, due to negligence of historical science, the picture we have about these events has remained vague for almost a century. We hope that this paper has at least partially contributed to shedding light on it.

УДК 94(497.11)"1941" ; 355.425.4(497.11)"1941"

Раде Ристановић, историчар

БЕОГРАД,

E-mail: raderistanovic@hotmail.com

ЛИКВИДАЦИЈА КАО ЈЕДАН ОД ОБЛИКА БОРБЕ КОМУНИСТИЧКИХ ИЛЕГАЛАЦА У БЕОГРАДУ ТОКОМ 1941. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: Од јула 1941. године КПЈ је на територији Београда пројектовала и водила борбу против окупатора и колаборациониста. Овај рад представља покушај анализе једног од сегмената борбе – оружаних напада на противнике комунистичког покрета. Приказане су само акције за које је аутор успео да пронађе утемељење у релевантним изворима, па се стога њихов број не сме сматрати коначним. Рад је писан на основу архивске грађе, штампе и литературе.

Кључне речи: Србија, Београд, Други светски рат, окупација, колаборационисти, КПЈ, београдски илегалци, ликвидације.

Постојању и одржању свете забране убиства, у свим цивилизацијама и током читаве историје, човечанство дугује свој опстанак. Постоје, међутим, неке специјалне ситуације и драматичне епизоде у којима табу убиства престаје да буде тако апсолутан и неумољив, а његови прекршиоци тако драстично кажњени и изоловани. Рат је једна од екстремних ситуација, која утиче да табу буде, и на социјалном и на индивидуалном плану, релативизиован и, у психолошком смислу, другачије доживљен и схваћен.¹

¹ Лепосава Крон, *Рат и колективно понашање: оглед о социјалној и психолошкој реалности*, Београд, 2008, стр. 26.

Један сличан амбијент стварао се и на улицама Београда. Априлско бомбардовање донело је прве поремећаје у животима његових грађана. У само четири дана од немачких бомби страдало је више од 2.271 лица, а број рањених био је вишеструко већи. Укупно је оштећено 9.365 зграда (што износи готово 50% целокупног стамбеног фонда), од чега је 714 потпуно уништено. Београђани су до 25. априла били без воде и без јавног градског превоза.²

Немци су ушли у полусрушени град 12. априла 1941. и већ првим наредбама ставили грађанима до знања да ће сваку непослушност најстроже кажњавати. Кретање улицама било је ограничено од пет до деветнаест часова. Нацисти су били доследни у спровођењу своје расистичке политике. Јевреји и Роми су већ у априлу искључени из јавног и привредног живота, наметнута им је обавеза принудног рада и одузета имовина.³ По иницијативи окупатора, образована је комисија која је имала задатак да испита питање одговорности свих актера војног пуча и демонстрација 27. марта 1941. године. По налогу комисије извршена су и прва хапшења. Окупатор није поштедео ни Српску православну цркву. Патријарх Гаврило Дожић интерниран је у манастир Раковица, а зграда патријаршије одузета је за потребе немачке војне силе.⁴ Окупација је донела и прве оскудице у основним животним намирницама. Грађани су били принуђени да одлазе у оближња села ради снабдевања. Окупатор је то строго забрањивао, што је довело до развијања црне берзе. Ове и сличне мере окупатора егзистенцијално су угрожавале мањи део становништва, док су код већине стварале психозу страха и неизвесности.

Чињеница да су Београђани у демонстрацијама 27. марта 1941. недвосмислено исказали неслагање са политиком „новог светског поретка“ и да су нацисти априлским бомбардовањем изменили физиономију њиховог града, указивала је да окупатор у Београду неће бити гостољубиво дочекан. Прва нетрпељивост забележена је у ноћи између 20. и 21. априла, када је непознато лице са прозора гађало немачку патролу. И у мају је настављено у истом маниру, о чему сведочи и следећа објава немачких власти: „Од стране немачке оружане силе све чешће су жалбе да цивилно становништво у односу са немачким официрима и војницима не показује њима дужну пажњу и поштовање. Нарочито се све више примећује да један велики део

² Група аутора, *Бомбардовање Београда 1941–1944*, Београд, 1975, стр. 23.

³ ВА, Нда, к. 53, Ф-2, Д-1, *Збирка наредби и упутстава Општине града Београда*, 100.

⁴ Више о овој теми в. Андрија Раденић, *Методe Немачке и квислиншке страхо-владе у Београду 1941*, *Годишњак града Београда*, књ. 8, Београд, 1961, стр. 327–369.

становништва у пешачком саобраћају не показује нимало склоности да се уклони него често на дрзак начин препречава пут“.⁵ Узаврелу атмосферу у Београду додатно је подгрејавао и долазак првих избеглица, које су побегле пред терором усташких власти. Део њих сакупљао се у парку код хотела „Москва“ и причао „о страшним покољима невиног становништва од стране усташа“.⁶

Организација акција са освртом на материјалне и људске ресурсе

Партијски врх настојао је да рад организације КПЈ на територији Београда прилагоди новонасталим условима. Окупатор је из састава Управе града Београда издвојио Земун, па је и земунска партијска организација издвојена у засебну. Територија града подељена је на седам рејона, унутар којих су функционисале партијска и скојевска организација. Као највиша инстанца задужена за организацију и праћење рада у граду деловао је Месни комитет КПЈ за Београд.⁷ Сваки рејон имао је своје руководство, са секретаром на челу.

Улога и место *ликвидација* у укупној борби против окупатора мењали су се у зависности од актуелне политичке платформе КПЈ и прилика на терену. Од напада Немачке на Совјетски Савез, 22. јуна 1941, КПЈ је била на линији стварања народноослободилачког фронта, замишљеног да обухвати све оне који желе да се боре против окупатора под вођством КПЈ. Из дела окружнице ПК КПЈ за Србију, од почетка јула, сазнајемо како је врх КПЈ замишљао борбу против окупатора: „Потпаљујте ратне фабрике, складишта, спремишта, уништавајте аеродроме, рушите железнице, телефонску и телеграфску мрежу...“ „Неопходно потребно помоћу свију средстава терорисати непријатеља тако да се осети као да се налази у опседнутој тврђави“.⁸ На „терорисању непријатеља“ радили су и београдски илегалци – од јула су почели са акцијама најразличитијег карактера, од

⁵ *Зборник НОР*, I, 1, 300.

⁶ Историјски архив Београда (даље: ИАБ), Мемоарска грађа 290 (даље: МГ-290), сећања Драгана Митића, 1.

⁷ У октобру 1941. долази до формирања Окружног Комитета КПЈ за Београд, који постаје првостепени орган за ширу територију Београда. Не треба губити из вида да су у Београду били смештени ПК КПЈ за Србију и од маја до септембра 1941. део Политбироа ЦК КПЈ, па су и ова два форума, као више инстанце, могле да издају директиве које се директно односе само на рад београдске организације. Више о овој теми: Чедомир Ђурђевић, „Комунистичка партија Југославије – организатор и носилац НОП-а у Београду 1941–1944“, *Београд у рату и револуцији 1941–1944*, Научни скуп (ур. Гојко Лађевић), Београд, 1971, 16–36.

⁸ Архив Србије (даље: АС), Покрајински комитет за Србију (даље: ПКС), 2.

писања парола и пресецања телефонско-телеграфских линија, до паљења немачких гаража и аутомобила.⁹ Извођене су и ликвидације, али у односу на број осталих акција оне су биле минималне. Кључни разлог за то је била нова платформа, постављена под претпоставком да ће се Други светски рат, због снаге совјетског оружја, брзо завршити. Предност је дата акцијама ширег карактера, које би пробудиле активност маса и довеле до дизања отвореног устанка.

Од септембра 1941. КПЈ је била принуђена да мења своју тактику. О узроку промене сазнајемо више из речи Јована Марјановића: „Наиме, било је оно вешање на Теразијама, затим стрељање на Бањици, затварање у логоре, у људе се увукао страх, а партија је постала опрезнија за те акције. Заправо требало је да се воде такве акције где је било стопроцентно сигурно, да извођачи неће бити ухваћени“.¹⁰

У таквим условима извођење акција широког карактера постало је немогуће. Месни комитет је на једном од састанака расправљао и о обустављању свих акција.¹¹ Хапшења комуниста достигла су врхунац крајем септембра и почетком октобра, када су припадници Одељења Специјалне полиције, у провали, похапсили све чланове МК КПЈ за Београд и скоро све чланове МК СКОЈ-а за Београд (хапшење је избегао само Марко Никезић).¹² Решење је нађено у извођењу ликвидација, које су од тог времена постале једини облик отпора против окупатора. Целокупан рад око организације ликвидација стављен је под контролу МК КПЈ за Београд. Без одобрења овог органа, београдски илегалци нису смели да покрену ниједну акцију.¹³

Сви рејонски активни добили су директиву да формирају ударне групе. Замишљено је да те јединице чине два до четири члана, са задатком да врше ликвидације и разоружавају немачке и колаборационистичке војнике. МК КПЈ за Београд наредио је и да се „прикупе подаци о кретању важних политичких људи и полицијских службеника, ради одређивања начина на који ће се ови људи ликвидирати, како не би и даље чинили препреке развоју комунистичког покрета. Наравно, ово се имало извршити атентатима на те људе. По именично овде су спадали: министар Аћимовић, управник Јовановић, чиновници: Бећаревић, Штерић, Вујковић, Космајац, Груји-

⁹ ИАБ, Управа града Београда, Одељење Специјалне полиције (даље: УГБ СП IV), кутија 280 (даље: К. 280), К. 281.

¹⁰ ИАБ, МГ-520, сећања Јована Марјановића, 18.

¹¹ Састанак је одржан средином септембра, у једној од кућа у Виноградској улици. Присуствовао је целокупан МК КПЈ за Београд, у саставу Милош Матијевић Мрша, секретар комитета, Вукица Митровић, Ђуро Стругар, Давид Пајић, Душан Грубач, Саво Стјепић и Лука Шунка, секретар МК СКОЈ-а за Београд. ИАБ, УГБ, СП, 182.

¹² Зборник радова, *н. д.*, Београд, 1971, стр. 24.

¹³ ИАБ, Легат Благоја Нешковића (даље: ЛБН), кутија 15 (даље: К. 15).

чић, Пајевић, Јеремић и др.¹⁴ Поред високих званичника окупационог и колаборационистичког апарата, потенцијална мета могао је да постане обичан грађанин, симпатизер, скојевац, партијац или свако лице за које партијски врх процени да својом делатношћу угрожава покрет и његов интерес до те мере да мора бити ликвидираан.

Директива којом се наређује ликвидација обично је долазила од МК КПЈ или неког другог вишег форума.¹⁵ КПЈ је од првих дана окупације од свих чланова тражила строгу конспиративност у раду. Ни чланови ударних група нису били изузети од примене ових правила. Детаљи у вези са извођењем акције били су доступни само људима који непосредно учествују у њеној организацији и спровођењу, а по извршењу било је строго забрањено да се информације пренесе осталим члановима организације. Сама реализација поверавана је рејонском активу на чијој је територији ликвидација требало да буде изведена. У случају да тај рејон није имао ударну групу, извршење је препуштано неком другом рејону. Прикупљање података о кретању мете био је задатак чланова ударне групе која је одређена за извршавање ликвидације, или за тај део акције посебно одређених лица.¹⁶ Напад је вршило од двоје до четворо људи, са претходно тачно утврђеним задацима. Обично је једно до два лица било задужено да пуца у мету, док су остали штитили одступницу. Постојали су и људи одређени да непосредно након спровођења плана прођу местом догађаја и извеште о резултатима.¹⁷

Убити непријатеља на сред улице, из непосредне близине, практично гледајући га у очи, представља радњу за коју су потребне посебне физичке и менталне способности. Осим појединаца унутар партијских редова који су прибегавали индивидуалном терору у име „целе класе“, желећи да замене „хероизам маса“ и да убиствима појединих представника режима преплаше и дезорганизују државну власт, КПЈ у предратном периоду није организовано радила на овом пољу.¹⁸ КПЈ на територији Београда, 1941. године, није имала на располагању *обучен кадар* за извршавање тако софистициране врсте задатака.

Као једино решење наметала се изградња кадрова унутар расположиве базе. КПЈ је, према одређеним проценама, у Београду располагала са око 500 чланова партије и око 500 чланова СКОЈ-а.¹⁹ О структури самог чланства прецизније говоре резултати нашег истраживања,

¹⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV-156.

¹⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV-156/6.

¹⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV-73/29.

¹⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV-30.

¹⁸ Више о овој теми в. Бранислав Глигоријевић, *Коминтерна, југословенско и српско питање*, Београд, 1992, стр. 246.

¹⁹ ИАБ, МГ-27 сећања Благоја Нешковића.

по којима од 200 чланова партије и СКОЈ-а, 131 је био радник, 31 ученик или студент, а 39 људи је било различитог образовног профила. Просечна старост београдских илегалца била је 23 године.²⁰

Прилог 1. Основни биографски подаци атентатора²¹

име и презиме	година рођења	занимање	редовни војни рок
Радомир Мраковић	1923.	радник	није одслужио
Бора Јовановић	1922.	радник	није одслужио
Сретен Бошковић	1923.	радник	није одслужио
Војислав Ацић	1925.	радник	није одслужио
Ђуро Мађерчић	1922.	ученик	није одслужио
Слободан Томић	1922.	ученик	није одслужио
Радован Симић	1924.	ученик	није одслужио
Јован Јанковић	1920.	радник	није одслужио

Основни биографски подаци приказани у прилогу 1 на најбољи начин потврђују наше истраживање. Најстарији атентатор имао је 21, а најмлађи 16 година. Петорица су радили као радници, а тројица су још седела у ђачким клупама. Ниједан од атентатора није прошао ни основну војну обуку.

Намеће се питање на који је начин КПЈ успела да од групе младих радника и ђака направи револуционаре. Склони смо да закључимо да се одговор крије у идејно-политичком раду, којем је КПЈ посећивала посебну пажњу. Тежило се да се објасни зашто је нужна оружана борба, који су њени циљеви и каква је улога КПЈ у тој борби. Усменим путем или дељењем пропагандног материјала партија је радила на развијању марксистичко-лењинистичке свести. Од сваког појединца унутар партијских редова очекивало се да извршава све директиве без поговора, да лични интерес подреди интересима партије, да показује иницијативу у складу са партијском линијом, да буде храбар и моралан и да се поставља критички према својој околини и себи. Укратко, као што се то наводи у једном од партијских извештаја, идеал је био стварање човека свесног: „да не живи више за себе него за партију“.²²

²⁰ Подаци за ово истраживање узети су из досијеа чланова СКОЈ-а и Партије, ухапшених од Специјалне полиције у 1941. и почетком 1942: ИАБ, УГБ, СП, К. 162, К. 164, К. 180, К. 181, К. 301, К. 432, К. 580, К. 338, К. 300, К.397, К. 398, К. 422, К. 363, К. 357, К. 346, К. 335, К. 309, К. 336, К. 337, К. 338, К. 364.

²¹ Подаци за ову табелу узети су из персоналних досијеа Одељења Специјалне полиције и Збирке мемоарске грађе похрањених у Историјском архиву Београда: ИАБ, УГБ, СП, IV-56/2, ИАБ, УГБ, СП, IV-56/2-12, ИАБ, УГБ, СП, IV-56/ 2-13, ИАБ, УГБ, СП, IV-156/34, ИАБ, УГБ, СП, IV- 45/ 8, ИАБ, УГБ, СП, IV- 3/ 27, ИАБ, УГБ, СП, IV- 156/ 74, К- 275.

²² ИАБ, Д, IV-222, 7.

Од маја 1941. сви активисти КПЈ интензивно су радили на сакупљању наоружања. Београдски комунисти довијали су се на најразличитије начине да дођу до оружја – од откупљивања и претресања старих складишта југословенске војске, до узимања од војника који су се враћали из Априлског рата. Сви ови методи нису доносили нарочите резултате, поготово када је реч о лако наоружању, најпотребнијем за извођење ликвидација. Пиштољи до којих су активисти и долазили били су махом непоуздани, што је било последица старости и неадекватног одржавања.²³ КПЈ је од октобра 1941, као један од задатака новоформираних ударних група, поставила и разоружавање немачких и колаборационистичких војника. У извештајима рејонских органа власти не помиње се ниједан случај разоружавања немачких и колаборационистичких војника током 1941. године. Поједине групе ишле су на извршавање ових задатака, али безуспешно, услед неодлучности самих чланова.²⁴ По природи ствари, као кључни узрок оваквог стања намећу се мере окупатора. Једна од првих наредби издатих од команданта немачких трупа у Београду, 13. априла 1941, била је да се преда „све ватрено наоружање (укључујући ловачко оружје) као и муниција, ручне гранате и експлозив“. Оног ко не би извршио ово наређење запређено је смртном казном, а у лакшим случајевима затвором.²⁵ Податак да је и Одељење Специјалне полиције наоружање за своје потребе добијало парцијално и у малим количинама, сведочи да су се Немци трудили да што мања количина оружја буде у „рукама“ грађана српске националности.²⁶

Свака ударна група имала је задатак да покуша да прикупи сопствени арсенал оружја, за који би био одговоран један од чланова. Пред ликвидацију, дужност секретара рејона била је да наложи припрему оружја из магацина, а њега је обично преузимало лице које не учествује у самој ликвидацији. Сам начин примопредаје вршио се по строго конспиративним правилима. Лице одређено за овај задатак није обавештавано шта носи и за које потребе, већ је само добијало основне информације, попут лозинке и адресе где треба да се јави.²⁷ Оружје је преношено углавном у корпама, међу дрвима за потпалу, у металним кантама или камуфлирано на неки

²³ ИАБ, МГ-27, сећања Благоја Нешковића, 36, 57.

²⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV-156.

²⁵ ВА, Нда, к. 53, Ф.-2, Д-1, Збирка наредаба и упутстава општине града Београда, 5.

²⁶ ИАБ, УГБ, СП- IV, 107.

²⁷ Јуре Чуле, *Илегално складиште оружја у окупираном Београду*, Годишњак града Београда, књ. 8, Београд, 1961, стр. 186.

други начин. Секретар би члановима ударне групе поделио наоружање пред саму акцију или дан пре. По извршењу, истим поступком оружје је враћано у арсенал. У случају да ударна група није располагала оружјем, виша веза га је обезбеђивала и предавала рејонском секретару.²⁸

Окупатор и колаборационисти

Од напада Немачке на Совјетски Савез, чланови КПЈ налазили су се на удару немачких и колаборационистичких, полицијских и обавештајних структура. Највећа опасност по припаднике комунистичког покрета на територији Београда долазила је од агената Одељења Специјалне полиције Управе града Београда (УГБ). Одељење Специјалне полиције формирано је на темељима предратног Одељења Опште полиције, преузимањем готово целокупног кадра и једним делом структуре. Долазак новог, нацистичког „послодавца“ за ово одељење неминовно је значио, поред промене имена и делимичног проширења делокруга, нове приоритете у раду. Основан је Одсек за Јевреје, праћен је и сузбијан рад организације Драже Михаиловића, а по сведочењу Драгог Јовановића,²⁹ идејног творца Одељења Специјалне полиције, 80% рада овог одељења било је усмерено на сузбијање делатности комунистичког покрета.³⁰

Четврти одсек Одељења Специјалне полиције био је директно задужен да ради на „сузбијању комунистичке делатности и пропаганде“. За шефа овог одсека постављен је Божидар Бошко Бећаревић,³¹ човек који је, као и већина његових агената, имао огромно предратно искуство у борби против комуниста. Одсек је имао и теренску службу, чији су агенти свакодневно кружили улицама Београда и хапсили припаднике комунистичке организације. Како се

²⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV-196/83.

²⁹ Драгомир Љ. Јовановић (1902–1946), предратни шеф Одељења Опште полиције. Два пута отпуштан из службе. Према истраживању нашег познатог публицисте Бранислава Божовића, од 1937. радио за немачку тајну службу. Већ 22. априла 1941. именован је од немачких окупационих власти за Изванредног комесара за Београд. Симо Ц. Ћирковић, *Ко је ко у Недићевој Србији*, Београд, 2009, стр. 233–234.

³⁰ Божовић Бранислав, *Специјална полиција у Београду*, Београд, 2003, стр. 36–47.

³¹ Божидар Бећаревић (1910 – после 1950), отпочео је полицијску каријеру 1932. Био је шеф Политичког одељења полицијске управе у Крагујевцу, помоћник комесара пограничне полиције у Коториби. У мају 1940. Прешао је на рад у београдску полицију у IV антикомунистички одсек, где је за кратко време напредовао од референта до вршиоца дужности Шефа одсека. Симо Ц. Ћирковић, н.д., стр. 57.

наводи у једном од извештаја Специјалне полиције, „Баш највећи број најопаснијих комуниста ухваћен је на овај начин“.³² О ефикасности рада одсека у 1941. говори податак да је у периоду од 18. априла 1941. до 4. јануара 1942. у логор упућено 510 лица, „по разним политичким-дефетистичко комунистичким деликтима“.³³

Реферат IV А, Тајне државне полиције (Geheime Staatspolizei – Gestapo), познате по скраћеном називу *Гестапо*, био је једини део немачког обавештајног и полицијског апарата директно задужен за сузбијање комунистичке делатности на територији Управе града Београда.³⁴ Агенти Гестапоа и Специјалне полиције били су познати по бруталности према ухапшеницима.

Територија Београда била је подељена на 16 квартова УГБ-а, којима је одговарало седам немачких месних одсека (Abshnitts).³⁵ Између осталих дужности, ови органи имали су и задатак да врше свакодневно патролирање повереном територијом и били су у стању да, у случају извршења кривичног дела, за кратко време пошаљу одређен број војника на лице места. Осим полицијских и обавештајних структура директно задужених за сузбијање комунистичке делатности, у Београду, као центру немачког и колаборационистичког окупационог апарата биле су смештене и бројне друге организације и установе. Штаб Војноуправног команданта Србије (Stab des Militärbefehlshabers Serbiens), испостава оперативног штаба Рајхслајтера Розенберга, пропагандни одред Србија (Propagandaptailung S), територијална испостава војне обавештајне и контраобавештајне службе (Abwehrstelle-Ast), испостава Министарства спољних послова Трећег Рајха (Bevollmächtigter des Auswärtiges Amtes bei Militärbefehlshaber in Serbia), организација Тодт (Organization Todt-OT), колаборационистичка Комесарска управа, а од септембра 1941. и влада Милана Недића, само су део организација и установа које су постојале на територији УГБ.³⁶ Сваки њихов полицајац, војник или службеник на улицама Београда представљао је потенцијалну опасност за београдске илегалце и додатну препреку успешном извођењу сваке акције против окупатора.

Први напади на немачке и колаборационистичке војнике и званичнике приморали су окупатора на увођење посебних мера предострожности. Већина високих функционера окупационог апарата

³² ИАБ, УГБ, СП, IV-107, IV-177.

³³ Исто, 4.

³⁴ Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941*, Београд, 1998, стр. 325.

³⁵ Исто, стр. 87.

³⁶ Мухарем Кресо, *Њемачка окупациона управа у Београду 1941-1944*, Београд, 1979, стр. 70-120.

није се нигде кретала без личног обезбеђења. Око њихових и станова особа за које је полиција процењивала да могу бити мета атентатора вршена су стална осматрања и легитимисања свих сумњивих лица.³⁷ Новембра 1941. године Министарство унутрашњих послова донело је Наредбу „бр. 25“, која се примењивала у случају „Ако се у Београду догоди акт саботаже или атентат већег значаја“. По издавању ове наредбе, органи Управе града Београда били су дужни да најхитније дођу на радна места, обуставе укрцавање путника у возове и пароброде и затворе остале излазе из Београда. „У случају саботаже или атентата мањег значаја, Старешина кварта у чијем се реону дело догодило, предузима са граничним кварталом све потребне мере и сличне радње побројане у овом делу наредбе“.³⁸

Нацисти су, као један од метода у сузбијању сваке грађанске непослушности, примењивали и *Начело колективне одговорности*. Окупатор је ову праксу увео у априлу, када је штаб XI армијског корпуса наредио да се у немирним областима узимају таоци, чије би стрељање требало предложити уколико би се наставило са непријатељским отпором.³⁹ Исти метод коришћен је и у обрачуну са комунистичким покретом. „ПОГУБЉЕЊЕ КОМУНИСТИЧКИХ ТЕРОРИСТА У БЕОГРАДУ, КАЗНА ЗА ПОДЛО УБИСТВО, МЕРА ОДМАЗДЕ ЗА НАПАДЕ ИЗ ЗАСЕДЕ“ чине од 22. јуна редовне наслове новинских рубрика које извештавају о стрељању великог броја ухапшених Јевреја и комуниста, у знак одмазде за извршене нападе на „носиоце новог светског поретка“.⁴⁰ Једна од првих одлука новоформиране колаборационистичке владе Милана Недића, са почетка септембра, била је Уредба о Преким војним судовима, чија прва тачка гласи: „Ко при извршењу насиља употреби ватрено или хладно оружје или које друго исто тако опасно средство или таквим средством угрожава живот или тело неког лица, казниће се смрћу. Исто тако казниће се учинилац кривичног дела који оружјем напада гониоце или се оружјем од њих брани“.⁴¹

Акције

Први затвореници новооснованог логора на Бањици били су комунисти. За управника логора постављен је Светозар Вујковић, предратни шеф IV одсека, Одељења Опште полиције, познат по ду-

³⁷ ВА, Нда, К.57, Ф-1, Д-53, 8.

³⁸ ВА, Нда К.57 Ф-1, Д-53, 9.

³⁹ Зборник НОР, I, 1, 329, 330.

⁴⁰ Исто, 327, 346, 358, 369.

⁴¹ Зборник НОР, I, 2, 348.

гогодишњој полицијској активности, залагању у раду и великом искуству у обрачунавању са илегалним комунистичким покретом.⁴² Између комуниста и Вујковића није могло бити мира ни под окупацијом. Партија је своје виђење Вујковићеве личности исказивала у разним прогласима, а у једном од њих се, између осталог, каже: „Сами немачки окупатори осећају се сувише слаби да би одржали своју окупаторску владавину и пљачкали српски народ, зато су нашли домаће слуге, убице и џелате у лицу Аћимовића, Драгог Јовановића, Љотића, полициских шкорпија: Вујковића, Космајца ...“.⁴³ Било је питање дана када ће илегалци покушати његову ликвидацију.

Атентат на Вујковића припремили су и извели Радомир Марковић Гембеш, Михајло Францези, Драгослав Башић, Александар Вићентијевић и Милан Посавец. Већина њих била је активна у комунистичком покрету и пре рата, посебно у спортском друштву „Јадран“.⁴⁴ План је био да се Вујковић сачека код Шарене ћуприје на авалском друму. Ово место било је погодно јер ту постоји кривина на путу, тако да је мотоцикл којим је Вујковић путовао ту морао да смањи гас.⁴⁵

Мотоцикл је кренуо 5. августа ујутру својом устаљеном рутом од Вујковићеве куће до логора на Бањици. Око седам часова појавио се код Шарене ћуприје, где су га чекали атентатори. Први је бомбу бацио Францези, али прерано, затим је покушао да пуца Башић, али му се метак заглавио у цеви. Гембеш и Вићентијевић су успели да запуцају и погоде Вујковића.⁴⁶ Атентатори су угледали Вујковићево непомично тело како виси са мотоцикла и, мислећи да је подлегао ранама, напустили су место атентата. Преварили су се – страдао је возач, а Вујковић је био рањен. На лице места одмах су изашли полицијски органи. Сутрадан је спроведена блокада око станице Вождовац, у којој је ухапшено 21 лице, али међу њима атентатори нису пронађени.⁴⁷

КПЈ је настојала да привуче у своје редове што већи број људи, што је захтевало да агитација буде дужност сваког активисте. Агитовало се по предузећима, фабрикама, на улицама, свуда, у сваком тренутку и међу свим слојевима грађанства. Отворено агитовање у окупираном граду

⁴² Светозар М. Вујковић (1898–1949) каријеру у државној служби почео је 1921, као званичник Војногеографског института у Београду. У Одељење Опште полиције Управе града Београда прешао је 1924, где је добио звање приправника полицијског агента. Од 1924. до 1940. његова полицијска каријера ишла је узлазном путањом – крајем 1935. постављен је за шефа IV одсека Одељења Опште полиције. У децембру 1940. смењен је са положаја због неспособности. Бранислав Божовић, *н. д.*, стр. 226.

⁴³ *Зборник НОР*, I, 1, 24.

⁴⁴ ИАБ, К. 217.

⁴⁵ ИАБ, МГ-273, сећања Милана Посавца.

⁴⁶ *Исто*.

⁴⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV-44.

морало је да проузрокује и одређене негативне последице, јер нису сви били заинтересовани да се укључе у народноослободилачку борбу.

Слична ситуација догодила се и у фабрици штофа „Влада Илић“ у београдском насељу Карабурма. Радница фабрике Милка Вукелић присуствовала је на неколико састанака комунистичких активиста и увидела да се ту говори о „чисто комунистичкој акцији“.⁴⁸ Пожалила се свом пријатељу немачком војнику и добила савет да све пријави надлежним органима. Вукелићева је саслушана у просторијама Одељења специјалне полиције 1. августа 1941.⁴⁹

Партијска линија по питању лошег држања пред окупатором тих дана често се могла прочитати на зидовима београдских зграда у виду паролe „СМРТ ИЗДАЈНИЦИМА“. Партија је сазнала за држање Милке Вукелић и одлучено је да се она ликвидира. Организација акције поверена је Бори Јовановићу, једном од радника фабрике. Јовановић је за овај задатак ангажовао Сретена Бошковића и Војислава Ацића, такође раднике фабрике. На дан атентата поделио им је оружје и објаснио како се са њим рукује. План је био да сачекају мету у улици у којој станује у време када се враћала са посла.⁵⁰

Око 15 часова 6. августа Вукелићева се појавила у Улици Бана Лагиње. Атентатори су је пустили да прође, да би јој потом пришли са леђа. Први је пришао Јовановић, а шта се даље одиграло говоре речи Бошковића: „Стој Ј... и одмах је упитао зашто је издајница, не сећам се тачно шта је све рекао. Одмах је за овим испалио на њу један метак стојећи испред ње из непосредне близине можда од једног метра. За њим је пуцао Воја, који је се налазио на два до три метра испред Милке, па сам пуцао и ја такође са даљине од три метра одприлике. Ја сам је погодио у руку, јер сам видео да је тргла руку када сам ја пуцао. Сви смо испалили само по један метак на Милку и одмах утекли Улицом Бана Лагиње. Одатле смо прешли околним улицама и утекли на Звездару. Отуда сам ја дошао својој кући око пола шест, а тако су и остали учинили“.⁵¹

Убрзо су на лице места изашли кварталски органи и амбулантна кола. Вукелићева је превезена у Општу државну болницу, где је и поред тешких телесних повреда преживела. Упитана на ко је напао, она је изјавила „да су то њени другови и да им она имена неће казати“. У болници је настављено испитивање, при чему је она променила првобитну изјаву и тврдила да су јој нападачи непознати.⁵² Атен-

⁴⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV-56/2-34, 2.

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ ИАБ, УГБ, СП, IV-56/2-12, 2.

⁵¹ Исто.

⁵² ИАБ, УГБ, СП, IV-56/2-34, 3, 6.

татори су се касније хвалили осталим члановима хелије у фабрици да су они пуцали. Јовановић је чак доносио револвер у фабрику и показивао га осталим радницима.⁵³ Све то представљало је најгрубље кршење партијске дисциплине.

Следећи на мети атентатора нашао се агент IV Антикомунистичког одсека Специјалне полиције Живота Јеремић.⁵⁴ Атентат је поверен партијској хелији кројачких радника, са Тошом Патлиџанковићем на челу. За организатора је изабран Милић Миљеновић, који је ангажовао Јована Јанковића, кројачког радника, члана хелије од 1940. и Анђелка Цревар, студента, такође члана од августа 1941. О „темељности“ у припреми акције говоре Јанковићеве речи: „14. августа тек. године око 18 часова нашао ме на Славији Милић и рекао да се сутра у 6 часова и 15 минута састанемо код парка код Каленић Гувна, одакле ћемо отићи на место где треба пратити извесног полицијског агента кога треба убити због тога, што хапси наше другове“.⁵⁵

Нашли су се сутрадан на договореном месту, у договорено време, а Милић им је саопштио да ће им показати прстом на агента кога треба ликвидирати и поделио оружје. Договорено је да убиство изврши Цревар, а Јанковић и Милић да штите одступницу. Одатле су кренули у Улицу Краља Александра, где су код Смедеревског ћерма угледали Јеремића. Почели су да га прате са циљем да пронађу место „где ће бити могуће извршити убиство“. Милић је у ходу променио план и наредио Јанковићу да он убије агента. Јанковић је то одбио, па су се враћали на првобитни план да то изврши Цревар. Док су се они договарали, Јеремић је нешто посумњао и као и они чекао погодан моменат. У једном тренутку окренуо се са пиштољем у руци, а шта се даље одиграло сазнајемо из следећих речи агента: „Када сам пришао са леворвером у руци дотле мени непознатом човеку тражио исправе, он је извадио леворвер [револвер је извадио Јован Јанковић – примедба Р. Р.] из десног џепа који је већ држао у руци и уперо у мене у намери да ме убије, а како сам ја био бржи и предусетљивији ја сам на исто опалио један метак у правцу левог рамена који није потрефијо у лице већ му је прошао поред левог увета и образа. На моје пуцање из пиштоља исти се надао у бегство, где сам се ја упутио за њим

⁵³ ИАБ, УГБ, СП, IV-56.

⁵⁴ Живота Јеремић, рођен 28. јануара 1908. у селу Крњеви; због свог физичког изгледа у предратном периоду у комунистичким круговима познат по надимку „Живи Леш“. Завршио је основну школу и нижи течај полицијске школе. У државну службу, у IV одсек Одељења Опште полиције Управе града Београда ступио је 1931. За предратни рад одликован је Сребрном медаљом за грађанске заслуге. Други светски рат затекао га је на истом радном месту, у звању полицијског агента II класе. ИАБ, УГБ, Одељење полицијских агената (даље: ОПА), инв. бр. 19/J14.

⁵⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV-156/74, 2.

са пиштољом у руци и тако трчећи за њим испалио још три метка у вис даби алармирао грађанство које би га ухватило“.⁵⁶

Развила се права потера по београдским улицама. Милић и Цревар успели су да побегну, док је Јанковић налетео на жандармеријског поднаредника Радивоја Живковића, који га је зауставио ударцем столице по глави. Хапсећи Јанковића, неко од пролазника ударио је Живковића у леђа, али је он ипак успео да га савлада и приведе.⁵⁷ Јанковић је стрељан у ноћи између 16. и 17. августа у дворишту затвора *Гестапоа*. Сутрадан је, заједно са још петорицом погубљених, обешен на Теразијама о електричне стубове.⁵⁸

У августу је настављено са нападима на агенте Специјалне полиције. О томе сведочи и Извештај жандармерије од 29. августа 1941, у коме се, између осталог, наводи: „У Улици Господара Вучића у Београду, комунисти су сачекали полицијског агента Жику Јовановића,⁵⁹ оца шесторо деце и мецима из револвера тешко га ранили у трбух и ноге. Ово су учинили из освете, јер је агент Јовановић неколико дана пре, ухватио једног живог комунистичког атентатора као и познату комунисткињу Јулишку Салај, једну од најглавнијих комунистичких фактора...“⁶⁰

Немачки војник, који је носио пошту из Војне команде, смештене у згради Основне школе „Војислав Илић“, убијен је 3. септембра у 8 часова. Према изјавама сведока, убиство су извршила два младића.⁶¹ Органи су у непосредној близини, на дрвету, пронашли окачену цедуљу са именима осам комуниста, од којих је четворо стрељано у Београду.⁶² Одмах је блокиран цео квартал и приведено четрдесеторо људи, али атентатори нису пронађени. Без обзира на ту чињеницу, окупатор је пресудио, како то преноси *Обнова* од 3. септембра: „Данас пре подне је један немачки војник у Београду на сред улице убијен од једног комунистичког разбојника. За одмазду овог подлог убиства одмах је стрељано педесет комунистичких разбојника“.⁶³

⁵⁶ ИАБ, УГБ, ОПА, инв. бр. 19/Ј 14, 8.

⁵⁷ Исто.

⁵⁸ Бранислав Божовић, *н. д.*, стр. 295.

⁵⁹ Јовановић С. Живојин рођен је 25. децембра 1901. у селу Бољевци. Завршио је пет разреда основне, подофицирску и нижи течај полицијске школе. Полицијску каријеру започео је 7. јуна 1930, када је постављен за полицијског агента званичника III групе у Одсеку Кривичне полиције при Одељењу Опште полиције Управе града Београда. У децембру 1937. унапређен је у агента II класе и званичника II групе. По окупацији земље 1941. одазвао се позиву Комесарске управе, којом се тражило да се сви државни службеници врате на своје старе дужности. ИАБ, УГБ, ОПА, инв. бр. 20/Ј-23.

⁶⁰ ВА, Нда, к.52, Ф-1, Д-4, 46.

⁶¹ ИАБ, УГБ, СП, IV-44.

⁶² ВА, Нда, к.57, Ф1, Д-53.

⁶³ *Зборник НОР*, I, 2, 340.

Једна од дужности рејонских органа власти била је да одржавају везе са „надзорницима кућа, кафеџијама, келнерима, уличним продавцима, којима је дозвољен рад и другима подесним особама и преко ових прикупљати податке о лицима која долазе у обзир као сумњива“.⁶⁴ У кафани у Улици Господара Вучића број 218 покушан је атентат на кафеџију Рада Понорца. КПЈ је наредила да се Понорац ликвидира „зато што је Цинкарош тј. што доставља комунисте полицији“.⁶⁵ Разрада плана акције поверена је Милану Чортану,⁶⁶ који је обезбедио два револвера и муницију. За извођење је ангажовао чланове КПЈ Ђуру Мађерчића и Милића Мартиновића. Договор је био да кафеџију ликвидира Мађерчић, а да Милић чува стражу у оближњој улици.

Око шест часова ујутру 21. септембра, у време када је Понорац чистио кафану, наишао је Мађерчић и затражио једну ракију. Понорац му је одговорио да „не може да добије ракију у невреме“, на шта је Мађерчић одмах извадио револвер. Шта се даље догодило није сасвим најјасније. Према изјави Понорца, он је атентатору избио метлом револвер и побегао; према Мађерчићевој верзији пиштољ је заказао и није могао да опали. Обе верзије слажу се у делу да су нападачи побегли, а да је Понорац остао неповређен.⁶⁷

Септембар није донео предах за агенте Специјалне полиције. У извештају кварталских органа упућеном Одељењу Специјалне полиције каже се: „На дан 25 септембра 1941. око 19,30 часова Ваљевић Мирко кафеџија из улице Војводе Степе бр. 247 телефоном је известио овај квартал да је испред његове радње у улици Војводе Степе бр. 247 тешко повређен из револвера Марковић Тоша⁶⁸ полицијски агент Управе града Београда у моменту када је излазио из његове радње и пошао својој кући у истој улици бр. 249“.⁶⁹ Акцију су извели чланови средњошколске организације СКОЈ-а Слободан Томић, Момчило Димитријевић, Војислав Нановић и Мома Стефановић. Одређено је да на агента пуцају Томић и Димитријевић, а остали да врше обезбеђење по оближњим улицама. Атентатори су дуго

⁶⁴ ВА, Нда, К.57, Ф-1, Д-53, 8.

⁶⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV- 156, 2.

⁶⁶ Исто.

⁶⁷ ИАБ, УГБ, СП, 45/8, IV- 156.

⁶⁸ Тодор А. Марковић рођен је 20. марта 1908. у Београду. Завршио је основну школу и течај полицијских агената приправника. Примљен 20. маја 1931. у Одељење Опште полиције IV одсека Управе града Београда, од када се истиче у раду. Одликован је Сребрном медаљом Краљевског Дома 1932, Сребрном медаљом за ревносну службу 1934. и Сребрном медаљом за грађанске заслуге 1936. Окупација га је затекла на истом радном месту, у звању полицијског агента II класе. ИАБ, УГБ, ОПА, инв. бр. К 26 М. 21:.

⁶⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV- 222, 1

чекали, требало је да наступи полицијски час, па су чак размишљали да се разиђу, али је у том моменту наишао Марковић.⁷⁰ Томић и Димитријевић су му, по плану, пришли и пуцали. Марковић је пао погођен у груди, а нападачи су побегли у правцу Кумодрашке улице. Поред тешких повреда, агент је после операције преживео.⁷¹

Управник града Београда Драги Јовановић истог дана издао је Наредбу у којој се, између осталог, надлежним органима наређује: „У вези учесталих оружаних напада, од стране комуниста на органе Управе града Београда и друге грађане, потребно је одмах предузети што ефикасније мере у циљу хватања комуниста и сузбијању њихових злочиначких дела“.⁷²

Следећи на удару нашао се агент Петар Симић.⁷³ Организацију атентата спровела је Марија Рачки, члан МК СКОЈ-а за Београд. У акцији су учествовали Петар Лаушев, Слободан Томић, Душан Витас и Радован Симић Цига, сви чланови истог актива. Витас је од раније познавао агента, па је добио задатак да га прати заједно са Лаушевим. На мету је требало да пуцају Лаушев и Томић, а да им Витас и Симић штите одступницу. За ову акцију Марија Рачки обезбедила је четири револвера и поделила их атентаторима у свом стану.⁷⁴

На дан 27. септембра Симић је шетао заједно са непознатом девојком Улицом Мирјевски пут, у правцу Тршћанске улице. Агент је са својом сапутницом пролазио око 18.30 код дашчаре „Сувобор“.⁷⁵ Шта се даље одиграло најбоље описују следеће речи Радована Симића: „Када смо били код Миријевског пута, пошли су за агентом Лаушев и Томић, а ја сам са Витасом застао да штитим одступницу, како ми је наредио Витас. Наређено ми да пуцам на људе који би напали прву двојицу приликом извршења задатка. Пошто је Симић пао, они почели да беже. Сви смо се разбегли у разним правцима, а уговорено место била је Аутокоманда. Ту је Витас узео два револвера и Томић два па су пошли ка Вождовцу, а ја и Лаушев свратисмо у посластичарницу“.⁷⁶

⁷⁰ Војислав Нановић, *Активност средњошколске организације СКОЈ-а у Београду у периоду од 6. априла до новембра 1941. године*, Годишњак града Београда, књ. 8, Београд, 1961, стр. 125.

⁷¹ ИАБ, УГБ, СП, IV-222.

⁷² ИАБ, УГБ, СП, IV-162, 10.

⁷³ Петар С. Симић рођен је 17. јула 1909. у селу Лазац, срез тамнавски. Од школске спреме имао је четири разреда гимназије и малу матуру. Окупација га је затекла са осам година полицијске службе, женом, двоје деце и звањем полицијског агента III групе. ИАБ, УГБ, СП, ОПА, инв. бр. 36, Ц-7.

⁷⁴ ИАБ, УГБ, СП, IV-3/27.

⁷⁵ ИАБ, УГБ, СП, IV-44.

⁷⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV-3/27, 2.

Иако рањен, Симић је покушавао да побегне, али је успео само да пређе сто метара, до Улице Краља Александра, где је пао. Убрзо су га у болницу превезли немачки војници, који су се случајно нашли на лицу места. Шта се даље десило са Симићем сазнајемо из чланка *Обнове* од 29. септембра, у коме се, између осталог, саопштава: „ У суботу је мучки убијен Петар Симић, агент Управе града. Комунистички бандити још нису засићени крвљу наших најбољих синова. Из дана у дан они траже нове жртве. Они не презају ни од најгорих криминалних аката – за славу јеврејско-бољшевичке Коминтерне“.⁷⁷

Прилику за „поправни“ Ђуро Мађерчић и Милић Мартиновић добили су већ 1. октобра. Партија је наредила ликвидацију Велимира Даниловића, лекара и помоћника директора Санитетске Општине града Београда. Поред својих професионалних дужности, Даниловић је био и политички активан у профашистичком покрету „Збор“, што га је аутоматски стављало на „листу“ непријатеља комунистичког покрета. Организација атентата поверена је Милану Чортану. Информације о кретању Даниловића дао је његов комшија и скојевац Станислав Оцокољић.⁷⁸ За извођење атентата Чортан је ангажовао ударну групу, чији су чланови били Мађерчић, Милић и Јован Радојчић. План је био да се Даниловић чека испред своје зграде у Новопазарској улици. На мету је требало да пуца Мађерчић, док су Радојчић и Милић имали за задатак да штите одступницу, стојећи на углу Улице престолонаследника Петра и Новопазарске. Три револвера за акцију обезбедио је Чортан.⁷⁹

Даниловић је 1. октобра око 7,45 часова ујутру излазио из зграде, а атентатори су били на својим местима. Пришао му је Мађерчић и из непосредне близине испалио у њега шест метака. Даниловић је рањен у руку, а један од залуталих метака погодио је у ногу случајну пролазницу Мару Анђелковић. Ни атентатор није прошао неповређен. Мађерчић је бежећи сусрео немачког војника, који је пуцао на њега и ранио га у лакат. На лице места убрзо су дошли надлежни органи и болничка кола. Даниловић и Анђелковићева су превијени и пуштени кући. Мађерчић, иако рањен, успео је да побегне до Јужног Булеvara, одакле је позвао Чортана, који га је превео.⁸⁰

Почетак октобра донео је нови напад на агента Специјалне полиције. На мети нападача нашао се Милош Пајић,⁸¹ „апсолвент прав-

⁷⁷ *Зборник НОР*, I, 2, 353.

⁷⁸ ИАБ, МГ-337, сећања Станислава Оцокољића.

⁷⁹ ИАБ, УГБ, СП, IV-156.

⁸⁰ *Исто*.

⁸¹ Милош В. Пајић рођен је 4. октобра 1907. у Врњачкој Бањи. Резервни пешадијски потпоручник; Решењем управника града Београда од 31. маја 1940. постављен је за полицијског агента приправника, званичника III групе Управе града Београда. ИАБ, УГБ, ОПА, инв. бр. 31, П-8.

ник и орган Управе града Београда“.⁸² Организација и извођење атентата поверена је VII Партијском рејону, на чијем челу се у то време налазио Петар Ристић. Агентово кретање праћено је пет дана, у намери да се сазна где станује, када долази кући, када се враћа.⁸³ За извођење атентата одабрани су Мирослав Мирковић, Петар Громико и Димитрије Димитријевић. Ликвидација је изведена 1. октобра око 7 часова ујутру, када је Пајић кренуо из стана на посао. У Браничевској улици чекали су га атентатори. Димитријевић и Громико чували су одступницу. Агенту је, са леђа, пришао Мирковић и испалио у њега три метка.⁸⁴ Нападаци су брзо напустили место злочина, док је Пајић остао на месту мртав.⁸⁵

Члан МК СКОЈ за Београд Божидар Стаменковић дао је налог секретару VI рејонског актива СКОЈ-а Раниславу Живковићу, званом Раја Шустер, да се ликвидира тумач VI немачке Абшнит команде. За извођење акције Стаменковић је обезбедио и предао Живковићу три пиштоља.⁸⁶ Живковић је ангажовао ударну групу из актива Горњи Вождовац, чији су чланови били Радован Симић Цига, Александар Секулић, Радослав Савић и Бранко Секулић.

Атентатори су се 9. октобра нашли са Живковићем у Крушевачкој улици, где им је поделио оружје. Живковић је одвео Симића у Ђурђевску улицу и испред кафане „Мали Душановац“ објаснио му какву униформу носи мета и показао му његов бицикл. Даљи договор био је да Симић чека остале код оближње кафане „Гурман“ и да одатле крене у акцију, али пре него што су они дошли тумач је бициклом кренуо у Симићевом правцу. Шта се даље одиграло најверодостојније је описао сам Симић: „Када је дошао близу мене и видео да ја држим руку испод капута. Био сам му сумњив. Машио се за свој револвер: видео сам да нема куд извадио сам револвер и почео да пуца на њега. Он је стао раскорачен на точку. Једним метком сам погодио у педалу; точак је пао а у томе је и он почео да пуца на мене. Истрчали су још неки из кафане, и почели да пуцају замном. Ја сам побегао улицом Пеке Павловића затим преко пољане дошао кући. Сутра дан је дошао код мене кући Раја и узео ми револвер“.⁸⁷ Задатак није извршен, тумач је остао неповређен.

У извештају VII кварта УГБ-а од 7. октобра, између осталог, наводи се: „7. октобра око 12.45 у улици Војвођанској испред зграде

⁸² ВА, Нда, К.52, Ф-1, Д-8.

⁸³ ИАБ, МГ- 273, сећања Милана Посавца.

⁸⁴ ИАБ, МГ- 273, сећања Петра Громика.

⁸⁵ ВА, Нда, К.52, Ф-1, Д-8.

⁸⁶ ИАБ, УГБ, СП, IV-196/83.

⁸⁷ ИАБ, УГБ, СП, IV-3/27, 3.

бр. 31 у којој су смештене намирнице за припаднике Немачке националне групе, два непозната нападача испаливши два револверска метка убили су Парте Антона, који се пред зградом налазио на дужности⁸⁸. Очевици су описали нападаче као млађе људе, вероватно ђаке, а надлежни органи су закључили: „несумњиво утврђено да су ово дело извршили комунистички терористи“⁸⁹.

У октобру се на мети атентатора нашао и Радомир Лазаревић, власник кафане „Домовина“, смештене у Улици Војводе Степе број 215. Три младића ушла су у кафану 15. октобра око 11 часова, села за сто и наручила две шљивовице и једну малину. Лазаревић их је послужио, а они су уредно платили и остали да седе. Одмах потом Лазаревић је изашао из кафане на задњи излаз, а младићи су, после неколико минута, кренули за њим. Лазаревић се у дворишту срео са атентаторима, а један од њих извукао је пиштољ и пуцао. На Лазаревићеву срећу, метак га је само окрзнуо по корену носа и по обрви. Нападаци су поручили Лазаревићу „како ће се они њему још крви пити“ и побегли у правцу Костолачке улице. Убрзо су на лице места изашли кварталски органи и кола за спасавање. Лазаревић је надлежнима предочио да за напад сумњичи Владимира Савића, по занимању абацију, који је раније имао радњу у Улици Војводе Степе број 221. Кафеџија је пре извесног времена пријавио надлежним органима Савића да је комунистички настројен, па сумња да је он послао људе да га убију.⁹⁰

Београдски илегалци наставили су са акцијама и у 1942. години. Изведени су атентати на белогардејског добровољца Николу Нестерњака, агенте Специјалне полиције Ђорђа Космајца и Обрада Залада и старешину I кварта Драгољуба Штерића.⁹¹ После мартовске провале, КПЈ је престала са извођењем сваког вида организованог оружаног отпора против окупатора.

У раду је приказано 13 акција, од чега су се четири завршиле фаталним исходом по мету, шест пута атентатори су успели само да ране и три пута мета је остала неповређена. На нишану београдских илегалца наша су се петорица агената Одељења Специјалне полиције, тројица припадника немачке оружане силе, троје обичних грађана и један високи званичник колаборационистичког режима.

Склони смо да закључимо да КПЈ није успела у свом примарном циљу, да ликвидацијама високих званичника окупационог си-

⁸⁸ ИАБ, УГБ, СП, IV-45, 20.

⁸⁹ Исто.

⁹⁰ ИАБ, УГБ, СП, IV-45/8.

⁹¹ Група аутора, *Београд у рату и револуцији 1941–1945*, Београд, 1984, књ. 1, стр. 303–308.

стема дестабилизује и онеспособи његово функционисање. Разлози су у снази непријатеља, који је располагао огромном оружаном силом и који је превентивним мерама успешно штитио „важније мете“. Мали број напада на немачке војнике резултат је репресивних мера окупатора, који је за сваки овакав покушај стрељао велики број комуниста. Највећи број напада извршен је на агенте Одељења Специјалне полиције, што бисмо објаснили чињеницом да су агенти били најбољи познаваоци организационе структуре, облика деловања и кадрова КПЈ. Потпуну слику добијамо већ бројем од 510 комуниста, ухапшених током 1941. године, што агенте Специјалне полиције поставља на сам врх „листе“ непријатеља комунистичког покрета. КПЈ је нападима на полицијске доушнике настојала, пре свега, да их онеспособи да даље наносе штету покрету, али и да обесхрабри потенцијалне сараднике. Не треба занемарити ни психолошки ефекат који су изазивале ликвидације. Сваки немачки и колаборационистички војник и званичник, и поред свих мера опрезности, није се могао осећати безбедно на улицама Београда. Приметно је да се већи број акција завршио неуспешно. Кључни разлог то што су атентатори често били непрецизни, неспретни и недисциплиновани. Познавајући чињенице, које указују да су прво искуство у руковању оружјем имали пред само извршење, а да је већина њих пре рата радила у фабричким халама или седела у ђачким клупама, постаје јасно да су овакве појаве биле неминовне.

Rade Ristanović, Historian

BELGRADE

ASSASSINATIONS AS ONE OF THE WAY OF THE RESISTANCE IN BELGRADE, DURING THE YEAR 1941

(Summary)

Communist Party of Yugoslavia organized and led armed uprisings against the occupier and collaborationists since July 1941. The role of the assassinations, as the way of insurrection, changed due to possibilities and Political Platform of the Communist Party. Until the September 1941, small number of assassinations was done, so the precedence came to the particular actions, in order to provide resistance of the population, overcoming into the mass uprising. The Party leadership was forced to change resistance organ-

izational politics due to repeated arrests, so the assassination strategy intended for occupiers and collaborationists became the only way of the people stand up against the occupation regime. We tend to conclude, the Party failed in its primary cause of disabling and destabilizing the enemy, despite the implementation of the system senior officials assassinations strategy. The essence of failure regards to the enemy armed force, so the retaliation as the answer on the Party actions. The occupant measures resulted with small numbers of attacks on a German soldiers - every attack meant the execution of Communist Movement members. So the result was attacks on members of the Special Police Department of the Administration of the City of Belgrade, as well informed of the organizational structure, membership and implementation of the Communist Party of Yugoslavia politics. Agents of the Special Police Department came to the top of the Communist Party enemies list, right after the arrest of 510 communists, during the year 1941. Psychological effect which caused organized assassinations should not be ignored, too. German soldiers, so the system collaborationists could not feel safe on the streets of that time Belgrade, despite the precautions. Most of the planned assassinations failed. The reason of it regards assassinator himself – often imprecise, insufficiently trained, and undisciplined. Considering the fact, that most of them were pupils when the war started, or worked in factories and its first experience, in weapon handling, often was, just before the action, its acts demand respect and this work represents the overview on it.

УДК 94(497.1)"1945" ; 355.48(497.1)"1945"

Др Милан Терзић, виши научни сарадник
ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА, БЕОГРАД
E-mail: mvterzic@yahoo.com

ГУБИЦИ ЧЕТНИКА ДРАЖЕ МИХАИЛОВИЋА НА ЗЕЛЕНГОРИ И СУТЈЕСЦИ – МАЈ 1945.

АПСТРАКТ: Аутор у раду указује на војни пораз и губитке снага Драже Михаиловића на простору међуречја Дрина – Сутјеска, маја 1945. године. Писан је на основу архивске грађе и литературе.

Кључне речи: партизани, четници, Дража Михаиловић, губици, пораз, бригада, дивизија.

Урушавањем комунизма и југословенске државе, теме везане за Други светски рат у Југославији, разумљиво, изазивају највише расправа и полемичких мишљења. Неопходни дијалог најчешће замењује политизација појединих питања, чиме напори да се поједини догађаји расветле остају успорени. Добар пример за то је питање жртава које су поднели противници нове власти. Док год је у јавности присутно некритичко изношење података, далеко смо од поузданог научног суда. Треба ли уопште подсећати на присуство ових тема. Једна од њих су и губици четничких снага на простору Зеленогорје и Сутјеске средином маја 1945. године.

Војно израстање партизанског покрета у земљи, долазак Црвене армије са Истока, те ослобођење и стварање јединствене југословенске владе, решили су југословенску војно-политичку ситуацију. Савезници су признали Привремену народну владу, након чега су у Београд стигли енглески амбасадор Ралф Стивенсон (Ralph Skrine

Stevenson) (12. март 1945), амбасадор СССР-а Иван Васиљевич Садчиков (24. март 1945), а крајем марта 1945. године САД су наименовале свог амбасадора, Ричарда Патерсона (Richard Cunnigham Patterson). То је била реалност у којој су се нашли сви у Југославији. Нова југословенска власт, улазећи у компромис са југословенском краљевском владом Ивана Шубашића, у којој није било генерала Драже Михаиловића, имала је у виду реалност његовог покрета.

Решењем краља Петра II Карађорђевића, 29. августа 1944. године, генерал Михаиловић је разрешен са места начелника штаба Врховне команде. Југословенски краљ се 12. септембра 1944. године огласио позивом припадницима четничког покрета да се прикључе партизанским јединицама под командом Ј. Б. Тита. Војни догађаји у Југославији одвијали су се у знаку продора јединица НОВЈ у Србију, што је резултирало и ослобађањем Београда, на шта се југословенски краљ огласио честиткама.¹ Партизански покрет је, на сугестије из СССР-а, правио компромис,² дајући 21. новембра 1944. године општу амнестију лицима која су учествовала у четничким јединицама Драже Михаиловића, или су их помагала, или су била у јединицама хрватског и словеначког домобранства. Ван амнестије налазиле су се усташе и припадници Љотићевих „добровољаца“, као и ратни злочинци и интелектуалци инспиратори злочина, независно којим су формацијама припадали. Ова амнестија давала се свим овим категоријама лица која напусте непријатељске јединице и 1945. године. Таквим развојем ситуације четнички покрет и његове вође све више су улазили у стање провинцијске затворености и аутистичности, неспособни да схвате општу ситуацију, околности и време. За партизански покрет били су нерегуларна војна организација која подрива основе њихове власти. С друге стране, то не оправдава партизански покрет да након војног сламања четничког покрета ликвидира његове заробљене припаднике. То је међупростор о којем говоре ови документи из маја 1945. године.

Четнички покрет је крајем рата остао изолован и подељен око стратегије даљег начина вођења рата, што је и довело до расцепа

¹ *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u*, Београд, 1985, том XIV, књ. 4, стр. 1046–1047.

² Титова порука Стаљину и Молотову, 12. новембар 1944: „Ваш савјет о давању амнестије четницима Михаиловића сматрамо политички од огромне важности и корисним за даљи развитак ... Ја сматрам да такву амнестију треба дати свима онима који су већ положили оружје као и онима који треба да положе оружје. У вези са тиме требаће у формулацији саме амнестије изразити тачно њен политички карактер да би присталицама народно-ослободилачког покрета било јасно. ... Изражавам вам велику благодарност за ваше драгоцене савете ...“; Архив Ј. Б. Тита, КМЈ I-3-6/572.

између Драже Михаиловића и Павла Ђуришића. Михаиловић је са својим снагама остао надајући се поновном повратку у Србију, док су снаге Павла Ђуришића, са којима се повукао и део Михаиловићевих четника, кренуле ка западу и страдале у сукобима са усташама, и касније са партизанима, у Словенији (Зидани мост). Након боравка у централној Босни, снаге Драже Михаиловића су настојале да се пробију преко Дрине према Србији. Партизанске снаге су их опколиле на простору Сутјеске и Зеленгоре и војно поразиле, разбијајући их на мање групе које су се повлачиле према Дрини. Војно разбијање и дефинитивни пораз четничког покрета разлог је да њихова архива не може да пружи обухватне податке о њиховим губицима. Савезнички представници били су далеко од ових догађања, тако да се у њиховој грађи не могу наћи поуздане чињенице. Зато су, свакако, партизански документи, уз неопходну њихову унутрашњу критику, једини извор података. Реч је о војним извештајима који су упућивани вишим командама, а који говоре о сукобима са четничким снагама на простору Зеленгоре и Сутјеске.

У првим радовима о рату у Југославији званична историографија је заобишла чињенице које говоре о борбама са четницима и њиховим губицима маја 1945. године. О томе нема података у књигама о *37. дивизији* и у *Ослободилачком рату народа Југославије*, које су објављене педесетих година прошлог века.³ Податке о губицима четника срећемо у *Хронологији ослободилачке борбе* шездесетих година.⁴ У Зборницима НОР-а, такође из шездесетих година, налазимо податке о ангажовању југословенског ваздухопловства у борбама са четницима.⁵

Податке о губицима припадника четничког покрета срећемо у монографији о *Трећој пролетерској /санџачкој/ бригади*, седамдесетих година, где се указује на партизански пробој четничких положаја

³ Rade Knežević, *Borbe 37 divizije u Narodnooslobodilačkom ratu*, Beograd, 1950. *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941–1945*, Beograd, 1958, knj. 2.

⁴ У кањону Љуте и Неретве јединице Трећег ударног корпуса и једне бригаде КНОЈ-а, уз садејство авијације, водиле су 9. маја борбе са четницима, којих је страдало више од 3.000. Из обруча се извукло 3.000, који су се пробили према Зеленгори, а борбе су настављене и „четници углавном били заробљени и уништени, изузев 300–400 на простору од Зеленгоре до р. Праче, са којим су се налазили Дража Михаиловић и чланови четничке Врховне команде“; *Hronologija oslobodilačke borbe Naroda Jugoslavije 1941–1945*, Beograd 1964, str. 1106–1107.

⁵ Из 421. ваздухопловног јуришног пука издвојена је засебна оперативна група од 15. авиона, која је 8. маја упућена у Рајловац, одакле је вршила борбене летове за уништавање четничких и усташких група: 12. маја је тукла четнике у региону Калиновић–Фоча, 13. и 14. маја нападе на четнике према Сутјесци и 15. маја према Калиновику; Релација штаба групе ваздухопловне дивизије Штабу ваздухопловства ЈА; *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u u Jugoslaviji*, Beograd, 1967, tom X, knj. 2, str. 695–699.

и њихових јединица, које су, према партизанским проценама, на Зеленгори, Дрини и Сутјесци бројале око 10.000 припадника. Извор података су партизанска документа (Треће пролетерска /санџачка/ бригада), по којима је у првим извештајима у борбама страдало 471 и било заробљено 120 припадника четничког покрета. Нешто касније (13. и 14. маја) Трећа пролетерска санџачка бригада је, како се каже, убила и заробила 787 четника. Потом је у завршним борбама, у времену од 10. до 20. маја, убила и заробила 1.900 четника. Тиме се 20. маја 1945, како се каже у овој монографији, завршава борбени пут ове бригаде. Међутим, у наставку се сумира да су све јединице 37. дивизије, којој је била подређена и Трећа бригада, „убиле и заробиле 2.700 четника“.⁶ Када се сагледају ови подаци, то је нешто више од једне четвртине претпостављених 10.000 припадника четничког покрета.

У одредницама *Војне енциклопедије*, подаци изнети седамдесетих година о партизанским бригадама и дивизијама, са збирним бројкама погинулих и заробљених, завршавају се са више нула, што говори и о поузданости, или боље рећи непоузданости извора. На то указују и одреднице за већ поменути Трећу пролетерску (санџачку) ударну бригаду, која је формирана 5. јуна 1942. у рејону Шћепан-поља. У мају 1945, на Зеленгори и Сутјесци, она је водила „борбе против главне четничке групације Драже Михаиловића и истакла се у њеном уништењу: погинуло и заробљено 1900 четника, запленила 43 пушкомитраљеза, 1000 пушака, 80 аутомата, 100 пиштоља, четничку архиву и комору, и претрпела губитке од 67 погинулих“.⁷

Милован Ђилас у мемоарима *Револуционарни рат*, који су први пут објављени у иностранству 1977 (*Wartime*), а у Југославији 1990. године,⁸ пише о четничком страдању на Зеленгори маја 1945: „... Наши су их методично стешњавали, док нису упали у непробојан обруч – на оним истим просторима где су партизани морали да се пробију из немачког обруча у петој офанзиви, маја–јуна 1943. године: у партизанској костурници крај Сутјеске се налази и покоја 'четничка' кост. Ниси их заробљавали. Убијали су их, растурене, и они исти сељаци који су нападали наше болнице. Погинуло је око 7.000, спасило се око 400, међу њима и Дража с мањом групом – да касније и они буду половљени ...

⁶ Žarko Vidović, *Treća proleterska sandžačka brigada*, Beograd, 1972, str. 357–360.

⁷ *Војна енциклопедија* (друго издање), knj. 7, Beograd, 1974, str. 374. Трећа бригада је подређена Тридесет седмој дивизији (Санџачка), која је формирана 4. марта 1944. од 3. пролетерске (санџачке), 4. санџачке и 8. црногорске бригаде. Крајем априла „и у мају 1945. учествовала је у уништењу четника у рејону Калиновика, Зеленгоре, Сутјеске, Рогатице и у долини Дрине“; *Војна енциклопедија* (друго издање), knj. 10, Beograd, 1975, str. 126.

⁸ Milovan Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990.

Четнике је по читав дан тукла наша авијација. Наши команданти су говорили: Нека четници виде како је нама било. А одговор совјетског инструктора на упут куда то лете авиони: Бију неке који се буне против државе! – прихватан је као смешан, несхватљив заборав револуције у нових совјетских генерација ... Дражина групација је уништена истих дана кад и она у Словенији: у Црну Гору су продирали страшна казивања и групе разбијених четника ... Нико није радо говорио о свему томе, чак и они који су се разметали револуционарношћу – свак као да се старао да се то преобрази у страхан сан. И мене је ошамутило, кад сам све то сазнао од другова из црногорског вођства: тамо је било и бегунаца због неслагања и неприлагодљивости, казна је праведна ако је одмеравана индивидуално ... Ко је потписао, које је издао наредбу за то уништавање? Ја то не знам. Држим да писмена наредба није ни постојала. Према структури и хијерархији – тако нешто није могао извршити нико без одобрења врха. Већ пре тога се сазревала атмосфера одмазде и обрачуна ... Једном сам ја у невезаном разговору ... споменуо да смо тада претерали, јер да је ту било и оних који су бежали једино из идеолошких разлога. Тито је одвратио, одмах, као на нешто о чему је одавно створио коначни, ако не и утешни закључак: Свршиш једном заувек! Јер какви су били наши судови ... – Тако је некако, и било – 'једном заувек' мада је Озна и даље вршила погубљења, по својим критеријумима, често локалним и неуједначеним. Све док Тито није, крајем 1945. револтирано узвикнуо на састанку ЦК: Доста више с тим смртним осудама и убијањем! Смртна казна више нема ефекта – више се нико не боји смрти! ... Рат и револуција су се завршавали. Али омазе и подвојености као да су наставиле разарања ..."⁹

У партијској *Хронологији радничког покрета* поменуте су борбе са четницима маја 1945. године.¹⁰ У хронологији из 2004. године износе се подаци: „Мај (11–13) Југословенска армија у борбама на Сутјесци и Зеленгори уништила главнину снага генерала Михаиловића. Погинуло око 10.000 четника“.¹¹

Како смо раније истакли, југословенско ваздухопловство учествовало је у овим операцијама и у извештају из маја 1945. године указује се: „Због појављивања група четничких банди у реон Фојница–Калиновик, а према наређењу Штаба ваздухопловства ЈА, упућено је 6 авиона Ил–2 (јуришних) из састава 421. ваздухопловног пука

⁹ Исто, стр. 432–433.

¹⁰ У рејону реке Сутјеске јединице 3. корпуса и дивизије КНОЈ-а заробиле су и уништиле главну групу, док је 300–400 растурено од Зеленгоре до реке Праче, међу којима Дража Михаиловић и четничка Врховна команда; *Хронологија радничког покрета i SKJ 1941–1945*, Београд, 1980, том II, стр. 353.

¹¹ *Модерна српска држава 1804–2004*, Београд, 2004, стр. 274.

за дејство са аеродрома Рајловац. Ради бржег ликвидирања овога, на дан 10. V 1945. г. упућено је још десет авиона из истог пука и командант, за дејства са истог аеродрома по истом циљу“.¹²

Нова власт је крајем рата настојала да се организује на целом југословенском простору. Проблем су представљале војне формације које су пружале отпор. Из тих разлога, 15. августа 1944. године, да би чистио ослобођене територије, створен је Корпус Народне одбране Југославије (КНОЈ), потчињен поверенику за Народну одбрану, који је њиме руководио преко начелника Одељења за заштиту народа (ОЗН-а).¹³ КНОЈ је пратио кретање четничких формација, што се види у извештајима упућеним ОЗН-и на основу извештаја босанско-херцеговачке Народне одбране. Тако је 28. априла 1945. извештавао о „бандама Керовића“ на Мајевици и да се „Дража са 1000 четника налази код Добоја“.¹⁴ У извештају од 5. маја 1945. године каже се да се четничке снаге оријентишу према Бјелашници, а да су заробљени четнички официри изјавили да им је циљ продор у Србију.¹⁵ Извештај КНОЈ-а од 6. маја 1945. указује: „Дража је испресецан код Фојнице уз велике губитке“.¹⁶ У извештају КНОЈ-а од 9. маја 1945. указује се да је у борбама против четника учествовала авијација, да ће јединице 37. дивизије учествовати у борбама, а да је Санџачкој и Црногорској бригади наређено „да јачим снагама контролишу Дрину и сектор Вучева и Чемерне“, да ће правац према Херцеговини затворити јединице Херцеговачке бригаде Н. О. и да је Дражина група нападнута.¹⁷ Од 13. маја 1945. године је извештај КНОЈ-а упућен ОЗН-и у којем се указује на борбе на десној страни Неретве, у којима је „10. о. м. уништено

¹² ВА, фонд НОР, к. 1450, рег. бр. 3/3–4. По наређењу Генералштаба ЈА, Штаба ваздухопловства и ГВД, са аеродрома Купусина код Сомбора 9. маја пребазирана је на аеродром Рајловац оперативна група 421. јуришног пука. Ова јединица је имала задатак да из ваздуха помогне снаге 3. корпуса и КНОЈ-а у сукобу са Михаиловићевим снагама. У тој акцији 421. пук је од 9. до 15. маја дејствовао: „Десетог маја је тукао непријатеља у рејонима села Мокри До, Љубуча, Озиме и Тушила. Једанаестог маја је тукао непријатеља у селу Обал и на планини Думош, 12. маја непријатеља на путу Калиновик – Фоча, 13. и 14. маја је потпомогао 3. корпус у ликвидацији непријатеља у селима Трбушће, Лјубина, Замрштен, Попов Мост, Чурево и Тјентиште, 15. маја 421. пук је потпомогао копнене снаге у ликвидацији четника у рејонима Калиновик, Улог и Трбовљани“. 421. јуришни пук је оперативно био потчињен штабу 3. корпуса и у периоду од 10. до 25. маја није имао губитака; Божо Лазаревић, *Ваздухопловство у НОР-у 1941–1945*, Београд, 1972, стр. 269. Исто: Бојан Димитријевић, *Југословенско ратно ваздухопловство*, Београд, 2006, стр. 33–34.

¹³ Податке КНОЈ-а о праћењу кретања четничких формација и Другој санџачкој бригади Народне Одбране добили смо љубазношћу колеге мр Дмитра Тасића.

¹⁴ Војни архив (ВА), фонд Народноослободилачки рат (НОР), к. 222, рег. бр. 29/1.

¹⁵ Војни архив (ВА), фонд Народноослободилачки рат (НОР), к. 222, рег. бр. 32/1.

¹⁶ Војни архив (ВА), фонд Народноослободилачки рат (НОР), к. 222, рег. бр. 33/1.

¹⁷ Војни архив (ВА), фонд Народноослободилачки рат (НОР), к. 222, рег. бр. 34/1.

1.000 четника. Дража рањен. Генерал Божић убијен ... Дражина група бежи преко Зеленгоре“; да се јединице Трећег корпуса и 37. дивизије пребацују према Фочи, а да расположиве снаге затварају правац према Херцеговини.¹⁸ Од 18. маја је извештај КНОЈ-а ОЗН-и да се на простору Рогатице уништавају „преостале групе четника из Дразине формације“, која има највише 800 бораца, додајући: „На сектору Фоча–Калиновик, 16. ов. м. ухапшено је још 150 бандита, убијено 10 официра а међу њима и један пуковник. Дражина војска свела се на неколико групица, које независно једна од друге траже бункере да склоне голе животе. За њим, стопу у стопу, иду наша потерна одељења. На простору Зеленгоре, наше јединице уништиле су 15 ов. м. 98 четника. Хватају и даље разбијају групице банди“.¹⁹ Ратно стање на овом простору као се да најбоље осликава у извештају КНОЈ-а 18. маја 1945: „Територија Босне и Херцеговине је постала седиште свих могућих издајничких банди“.²⁰ Изнети подаци КНОЈ-а указују да су четничке снаге праћене, систематски стешњаване и уништаване.

Како би разрешили питање броја четничких губитака маја 1945. године, указујемо на извештаје јединица Треће пролетерске (Санџачка) бригаде, који су упућивани 18, 19. и 20. маја надређеној Тридесет седмој дивизији:

„18 маја 1945. Извештај о вођењу борби на Сутјесци на дан 13. и 14. ов. мј. смо вам доставили у коме су изнети како наши, тако и непријатељски губитци ... Непријатељски губици: **41** мртвих и **320** заробљених ... Међу погинулим четницима који се налазе на положају је и ђенерал Мирослав Трифуновић – Командант Србије тзв. 'Дроњо'. Исто тако у овом међувремену је рањен и син Дражин Војо Михајловић, који је рањен у руку ... Овде наведени број како заробљеника, тако и мртвих је сасвим мали, јер тачно је да је било и заробљеника као и мртвих много више, а који нису дошли нити у Штаб бригаде, нити у штаб батаљона, а било је случајева да чак ни заробљени четници нису долазили у руке ни до команде чете, јер похватане банде су убијани, клати и бацати у Дрину, о којима се ништа и незна [подвукао М. Т.]. Овај број што смо вам поднијели о заробљеницима то је скоро све дошло до руку Штаба бригаде. Вјероватно, а то је и тачно да је и плијена више било, него што је овде наведено, као на пр. сатова, двогледа и осталих ситних стварчица“.²¹

¹⁸ Војни архив (ВА), фонд Народноослободилачки рат (НОР), к. 222, рег. бр. 35/1.

¹⁹ Војни архив (ВА), фонд Народноослободилачки рат (НОР), к. 222, рег. бр. 36/1.

²⁰ Војни архив (ВА), фонд Народноослободилачки рат (НОР), к. 222, рег. бр. 37/1.

²¹ ВА, НОР, к. 1254, рег. бр. 1/3, број службено. Документ писан латиницом, на писахој машини. Бројке мртвих, рањених и заробљених у документу и даљем тексту означили смо ради прегледности чињеница.

„19. мај 1945. год. III санџачке Ударне бригаде за вођење борбе са четницима. ... Јачина непријатеља /четничка/ на горе поменутих положајима износила је најмање од 9–10.000 бораца ... Непријатељски губитци: **471** мртвих који су пребројани на положају и **120** заробљених ... У исто вријеме у садејство наших јединица учествовала је и авијација Балканског Ваздухопловног Корпуса и тукла је добро циљ“. У овом извештају наводи се да су сопствени губитци: **12** мртвих и **23** рањена.²²

„19. маја 1945 године ... Непријатељ је био доведен у безизлазан положај зато није могао више опстати у јачој формацији и већим групама, него се сасвим расуо и растројио у мање групе ... у овим борбама непријатељски губитци су следећи: **415** мртвих пребројаних на положају и **372** заробљених, а који су обично сви стрељани [подвукао М. Т.]“. У овом извештају наводи се да су сопствени губитци: **11** мртвих и **20** рањених.²³

„20. маја 1945 године ... Вид борбе: прогоњење, хватање и уништавање четничких група ... Прогоњење банди која је била разбијена и у расулу ... Непријатељска војска – четници ... не може се приказати као формација и јединица, као и њено начело руководства, јер је то било разбијено и растјерано у разним групама. ... У овим борбама непријатељски губитци су следећи и то: **120** заробљених и **21** мртвих који су нађени на положају, а који су погинули у бјежању“. У овом извештају се наводи да није било сопствених губитака.²⁴

Сабирањем ових података из извештаја Треће пролетерске (санџачке) бригаде) добија се бројка од **948** мртвих и **932** заробљених припадника четничког покрета, што је збирно мртвих и заробљених **1.880**.

Указујемо на *Оперативни дневник 37. Дивизије*, која је била претпостављена команда Трећој пролетерској (санџачкој) бригади, која је добијала ове извештаје. У њему стоје следећи подаци о борбама са четничким јединицама и њиховим губицима у периоду 13–21. мај:

„Оперативни днев. XXXVII дивизије у рату 1945 год.

13 мај 1945 (недеља лепо време) Дивизија на просторији дуж обале реке Сутјеске до увира у р. Дрину и реком Дрином од Увца до Вишеграда ... Губитци: непријатељски **335** мртвих и око **120** рањених. Наши губитци **10** мртвих и **5** рањених ...

14 маја 1945 год. Дивизија је на положају реком Сутјеском до увира у Дрину и реком Дрином до Вишеграда ... Непријатељски губитци: **114** мртвих, **23** рањена и **202** заробљена ... Наши губитци: **7** мртвих и **10** рањених ...

²² ВА, фонд НОР, к. 1254, рег. бр. 2/3, Оп. бр. 7.

²³ ВА, НОР, к. 1254, рег. бр. 3/3, Оп. бр. 8.

²⁴ ВА, НОР, к. 1254, рег. бр. 4/3, Оп. бр. 9.

15 маја 1945 год. Дивизија је на просторији реком Сутјеском до увира у Дрину и реком Дрином до Вишеграда ... Непријатељски губици: **148** мртвих, **172** заробљена ... Наши губитци: **1** мртви и **3** рањена ...

16 мај 1945 год. Дивизија је на положају реком Сутјеском до увира у Дрину и реком Дрином до Вишеграда ... Непријатељски губици: **37** мртвих, **174** заробљена. Наши губитци: **2** рањена ...

17 мај 1945 год. (четвртак, лепо вријеме). Дивизија је дејствовала на истим положајима као и претходног дана ... Непријатељски губици: **103** мртва, **109** заробљених. Наши губитци: **2** рањена ...

18 мај 1945. год. (петак, лепо вријеме). Дивизија је дејствовала на истим просторима као и претходног дана ... Том приликом уништено је непријатељских војника: **15** мртвих, **47** заробљених који су већином стрељани. Наши губитци: **2** лакше рањена ...

19 мај 1945 год. (субота, лепо време). Дивизија је дејствовала на просторији реком Сутјеском до увира у Дрину и реком Дрином до Вишеграда ... Непријатељски губици: **49** мртвих, **24** заробљена ... Наших губитака није било.

20 мај 1945 год. (недеља, време лијепо). Дивизија на просторији Сутјеска – Фоча – Рогатица – Ораховица – Буковица – Чајниче – Пљевља – Рудо – Прибој ... Непријатељски губици: **83** мртва и **38** заробљена међу њима и син Драже Михаиловића, а међу заробљеним и лични ађутант Драже Михаиловића. Наши губитци: **2** лакше рањена ...

21 мај 1945 год. (понедељак, време лијепо). Дивизија се налазила на истој просторији као и претходног дана ... Непријатељску губици: **3** мртва и **5** заробљених који су одмах стрељани ... [подвукао М. Т.] ... Наши губитци: **1** лакше рањен“.²⁵

Сабирањем ових података из Оперативног дневника дивизије добија се бројка од **887** мртвих, **771** заробљених и **143** рањена припадника четничког покрета, што је збирно мртвих, заробљених и рањених **1.801**.

Упоредивањем података из бригадног извештаја и оперативног дивизијског извештаја виде се контрадикторности. У бригадном извештају има: **948** мртвих и **932** заробљених припадника четничког покрета, што је збирно мртвих и заробљених **1.880**, а на вишем дивизијском нивоу **887** мртвих, **771** заробљених и **143** рањена припадника четничког покрета, што је збирно мртвих, заробљених и рањених **1.801**. Такође, број заробљених је нешто мањи, што говори о могућности да су након заробљавања стрељани.

²⁵ ВА, фонд НОР, к. 1254, рег. бр. 11/3. Оперативни дневник писан је руком, ћирилицом.

И друге партизанске јединице учествовале су у борбама са четничким снагама маја 1945. године. У извештају 12. херцеговачке бригаде од 8. маја 1945, упућеном штабу Босанско-херцеговачке дивизије Народне Одбране, указује се на губитке: „Непријатељски: мртвих **215**, заробљених **11** ... Сопствени: мртвих **7**, рањених **12**, несталих **15**“.²⁶ Штаб Херцеговачке бригаде је у извештају упућеном, 15. маја 1945. године, Штабу Босанско-херцеговачке дивизије Народне Одбране сублимирано известио: „У борбама од 6 до 15. о. мј. против четничких банди наша бригада нанијела је непријатељу огромне губитке, а резултат борбе и губитака у овоме времену види се из слиједећег: Непријатељски губици: **1.036** мртвих, **9** заробљених, број рањених непознат“.²⁷ У извештају исте дивизије од 17. маја 1945. указује се: „Непријатељски губитци: мртвих **776**, заробљених **9**, рањених број непознат ... Сопствени губитци: погинулих **6**, рањених **19**, заробљено **3**, несталих **11**“.²⁸ По овим подацима 12. херцеговачке бригаде збирни број мртвих је **2.027** и заробљених **29**, што је укупно **2.056**.

Друга санџачка бригада Народно Одбране, која је такође учествовала у борбама, у акцијама против четника убила **48** официра, **50** подофицира, **170** четника, што је укупно **268** страдалих.²⁹

У извештају Штаба 18. ударне бригаде, од 31. маја 1945, која је такође учествовала у борбама, указује се на борбе са четницима: бригада је кренула из Калиновика и на коти Коза непријатељска група је сасвим уништена, као и група која се пробијала ка Грандићима, док је друга група која се повукла ка Сутјесци претрпела знатне губитке. Даље се додаје: „... Непријатељски губици су следећи: **389** мртвих, **165** заробљених ... Властити губитци 1 мртав и 9 рањених другова ... Међу непријатељима који су погинули налазио се је командант Србије Трифуновић, а међу заробљенима налазио се је члан централног комитета Аца Аксентијевић са архивом Драже Михаиловића ... Сва архива и важни непријатељски документи који су били својина Дражина упућени су у штаб дивизије ... ЗАКЉУЧАК: У напред наведеној борби у потпуности је разбијена средња и главна четничка колона којом је лично командовао Дража Михајловић“.³⁰

Подаци у оперативном дневнику ове 18. бригаде 38. дивизије указују на борбе и четничке губитке у периоду 9–18. мај.

„9. 5. 1945. г. ... У овој борби непријатељ је имао **88** мртвих и рањених, **28** заробљених ... Наши губитци били су **1** мртав и **4** рањена друга ...

²⁶ ВА, фонд НОР, к. 1151 II, рег. бр. 2–10.

²⁷ ВА, фонд НОР, к. 223, рег. бр. 4/1.

²⁸ ВА, фонд НОР, к. 1151 II, рег. бр. 3–10.

²⁹ ВА, Команда КНОЈ и Граничних јединица Југославије, инв. бр. 4764–1, бригада Народне одбране за Санџак.

³⁰ ВА, фонд НОР, к. 1254, рег. бр. 13/26.

12. 5. 1945. г. ... Непријатељски губитци **78** мртвих **39** заробљених ...

13. 5. 1945. г. ... Дража с једном групом од око 300 побјегао ... непријатељски губитци су износили **73** мртва и рањена, **48** заробљених ... непријатељски губитци **60** мртвих и рањених, **25** заробљених ... непријатељ имао **85** мртвих и рањених, **27** заробљених ... непријатељ имао следеће губитке: **171** мртвих и рањених, **14** заробљених ... заробљен **51** четник. ...

14. 5. 1945. г. ... убијено и рањено **13** четника...

15. 5. 1945. г. ... убијено је **20**, а заробљено **58** четника... заробљено **10** четника ... ухваћена је група од **45** четника ... *Закључак: ... непријатељски губитци: мртвих и рањених 868, заробљених 465 ... Наши губитци мртвих 24, несталих 7, рањених 55* ... [подвукао М. Т.].

16. маја 1945... Непријатељски губитци су износили **62** мртва, **65** заробљених ... Властитих губитака није било... заробљено **23** четника ... Властитих губитака није било ... непријатељски губитци изnose: **46** мртвих, **28** заробљених ... Властитих губитака није било...

17. маја 1945. ... **63** мртва, **52** заробљених ... Властитих губитака није било ... заробљено **13** четника ... убијено **1**, заробљено **12** четника ... Властитих губитака није било ... **26** заробљених ... Властитих губитака није било ...

18. маја 1945. ... **6** мртвих, **72** заробљена ...".³¹

Подаци из извештаја 18. бригаде укључени су у оперативни дневник исте бригаде, а подаци из овог дневника указују на збирно: **1.046** мртвих и рањених и **756** заробљених, што је укупно **1.802**.

Када се саберу сви овде изнети подаци (Трећа пролетерска /санџачка/ бригада, 37. дивизија, укључивањем извештаја Треће пролетерске /санџачке/ бригаде у податке 37. дивизије, 12. херцеговачка бригада, Друга санџачка бригада Народно Одбране и 18. ударна бригада), они износе: **4.228** мртвих, **143** рањених и **1.556** заробљених, што је укупно **5.927** припадника четничког покрета.

Указујемо на чињеницу да је нешто касније, у јулу 1945. године, наредбом маршала Ј. Б. Тита, из логора у Шапцу пуштено преко **600** српских сељака који су припадали четничким одредима Драже Михаиловића, уз образложење „да је међу заробљеним четницима за време борби у Босни и у другим крајевима био велики број сељака који су путем разних претњи или превара увучени у четничке јединице“.³² Лист *Политика* пренео је изјаве појединаца под насловом „Међу заведеним људима у шабачком логору“, као и говор пуковника Слободана Пенези-

³¹ ВА, фонд НОР, к. 1259, рег. бр. 14/49-6. Оперативни дневник писан је руком, латиницом.

³² *Политика*, 4. јул 1945. године.

ћа Крцуна у коме је нагласио да је Михаиловићева војска претрпела пораз, да је та војска изгубила свако поверење у народу, да им је раније давана амнестија, да је Југославија ослобођена и да је ухваћен један од Дражиних команданата, Кесеровић, коме ће бити суђено.³³

Партизански губици у овим извештајима збирно износе **55** мртвих, **33** несталих, **113** рањених и **3** заробљена, што је укупно **204**. Чињеница је и то да су у почетним борбама партизански губици били већи, да би на крају најчешће формулације биле, како смо и цитирали у тексту, „наших губитака није било“ и „властитих губитака није било“. Све показује да су четничке снаге стратешки стешњене, опкољене и да су, као такве, биле неспособне за већи војни отпор партизанским снагама. Управо о томе најбоље говоре бројке мртвих, несталих и рањених партизанских снага (**204** - мртви, нестали, рањени и заробљени), наспрам укупних четничких **5.937** мртвих, рањених и заробљених.

Можемо закључити да подаци које смо подвукли у тексту извештаја речито говоре о жестини сукоба у борбама које су се још водиле у Југославији, иако је рат завршен Немачком капитулацијом 9. маја 1945. године. Чињенице из извештаја партизанских јединица које су учествовале у борбама са четничким снагама маја 1945. указују на близу 6.000 мртвих, рањених и заробљених припадника четничког покрета, као и да подаци на нижем војном нивоу доносе конкретне бројке погинулих, заробљених и рањених. Уочљива је и чињеница да се у партизанским извештајима неретко збирно наводе погинули и заробљени припадници четничког покрета, као и да су заробљени стрељани, што не мора да буде правило за све. Такође је евидентно настојање да се у извештајима нагласи сопствена улога истицањем да је баш та јединица разбила главнину којом је командовао Дража Михаиловић, што указује на мотиве који су доминирали код партизанских јединица, кроз присутан револуционарни занос након победе и међународног признања. Треба указати на чињеницу осветничког партизанског набоја још од 1943, када су, пробијајући се из обруча, били дочекани од четничких снага на овим просторима. Поставља се питање да ли је било могуће обуздати победнике. Овај југословенски случај није изнимка је су се сличне ствари дешавале свуда у Европи, нарочито током 1945. године. Овде су изнети подаци из извештаја партизанских јединица које су учествовале у борбама са снагама четничког покрета на простору међуречја Дрина – Сутјеска, маја 1945. године. Четничке снаге нашле су се у безизлазној ситуацији и биле војно поражене, о чему говоре чињенице о великом броју оних који су се предали и били заробљени од партизанских јединица. Чињенице које смо изнели та-

³³ Исто.

кође говоре о уништавању главнине четничких снага, али то не значи и да је реч о коначним бројкама погинулих и заробљених припадника покрета Драже Михаиловића. Подаци које износимо, с намером да број страдалих не буде умањиван, али ни преувеличан, само су још један камен у зиду трагања за историјским судом који би нас приближио истини о овим догађајима из Другог светског рата.

Dr Milan Terzić, Senior Research Fellow
Strategic Research Institute, Belgrade

CASUALTIES OF DRAŽA MIHAILOVIĆ'S ČETNIKS IN ZELENGORA AND SUTJESKA IN MAY 1945

(Summary)

The data from the reports of the Partisan units that took part in the battles against the Četnik forces in May 1945 indicate about 6000 dead, wounded and captured members of the Četnik movement. In addition, some other data from lower military levels reveal actual numbers of those who perished, were captured or wounded. The reports are convincing evidence of ferocity of confrontation in the battles that were still going on in Yugoslavia. The question as to whether the victors could have been restrained may be raised. However, this Yugoslav case is not an exception since the similar events were taking place all over Europe in 1945. Still, it is striking that the Partisan reports often put together the total numbers of the dead and captured members of the Četnik movement, and that captives were shot dead, although this may have not been a general rule. It is also obvious that the role that a specific unit played in crushing the main force under Draža Mihailović's command was highlighted in the reports, which indicates the motives prevailing among the Partisan units and the revolutionary zeal after the victory and international recognition.

The data from the reports of the Partisan units that took part in destroying the Četnik movement in the area between the Drina and the Sutjeska rivers in May 1945 are presented in this paper. Although the presented facts confirm the destruction of the Četnik main forces, they cannot be taken as final figures of the dead and captured among the members of the movement of Draža Mihailović. The data we are presenting in order that the number of victims should not be minimized or exaggerated, are, of course, just another brick in the wall built in pursuit of historical judgment that will bring us closer to the truth about these and other events in the World War II.

УДК 327(497.1:594)"195"

Проф. др Љубодраг Димић,
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ, БЕОГРАД
E-mail: ljubodrag_dimic@yahoo.com

ЈУГОСЛОВЕНСКО ВИЂЕЊЕ ИНДОНЕЗИЈЕ (Перспективе сарадње у 50-тим годинама XX века)

АПСТРАКТ: У раду се указује на почетке југословенско-индонезанских односа 50-тих година XX века. Писан је на основу архивских истраживања и литературе.

Кључне речи: Југославија, Индонезија, Тито, Сукарно, политика.

Априла 1956, на дипломатској белешци којом је југословенски отправник послова из Џакарте јављао о планираној посети Ахмеда Сукарна Сједињеним Америчким Државама, појединим азијским и афричким земљама и Италији, Јосип Броз Тито је записао: „Мислим да би било добро позвати га као госта да посјети нашу земљу“.¹

Дипломатска преписка и протоколарни разговори који су након тога уследили показали су да постоји висока свест о „значају посете за обе стране“ и „о њеној важности на међународном плану“.² Месеци у којима је посета организована и тренутак у коме је дошло до првог сусрета Јосипа Броза Тита и Ахмеда Сукарна коинцидирани су са сазревањем нове југословенске спољнополитичке

¹ Архив Југославије (АЈ), Кабинет председника републике (КПР), I-3-а/39-5, Евентуална посета председника Републике Индонезије Сукарна нашој земљи.

² АЈ, КПР (837), I-3-а/39-5.

оријентације. Посети Сукарна Београду³ претходио је сусрет Јосипа Броза Тита и Никите Сергејевича Хрушчова у Москви,⁴ гушење радничке побуне у Познању,⁵ састанак шефова „неангажованих земаља“ Тита, Гамала Абдела Насера и Џавахарлала Нехруа на Бриони-ма,⁶ египатска национализација Суецког канала и избијање Суецке кризе.⁷ У таквим околностима Ахмед Сукарно је био драгоцен саговорник. Сусрет је значао нову, вишу фазу у већ постојећим односима. У Београду се позитивно гледало на сваки спољнополитички корак Индонезије „који доприноси независности њихове земље“. Захваљујући дописничкој служби, дипломатским извештајима и анализама које су чињене у Министарству спољних послова државни врх је био упознат са историјом борбе за независност Индонезије, стању њене привреде, државном уређењу, верској политици (Устав од 18. августа 1950. гарантује слободу вере свим грађанима).⁸

На уобличавање нове југословенске спољнополитичке оријентације „мирољубиве активне коегзистенције“ утицало је више чинилаца: аутентична револуција, која је у Југославији изведена током година Другог светског рата у стратешком окружењу, умногоме је одређивала самосталност спољнополитичког наступа земље; негативно искуство које је Југославија имала са СССР-ом и земљама социјалистичког лагера; политички притисци Запада. Међу њима и сусрет и сарадња са земљама афро-азијског простора, т. ј. упознавање са светом који се рађао у антиколонијалним револуцијама, егзистирао мимо

³ Југословенско-индонезански политички разговори одржани су од 13. до 17. септембра 1956. у Београду.

⁴ Југословенска државно-партијска делегација боравила је у СССР-у од 1. до 23. јуна 1956. године и том приликом је дошло до четири сусрета Никите Сергејевича Хрушчова и Јосипа Броза Тита. Тито се из Москве вратио са потписаном „Декларацијом о међупартијским односима Савеза комуниста Југославије и Комунистичке партије Совјетског Савеза. Тај документ, који је после дуго година значао међупартијско помирење СКЈ и КПСС, потврђивао је постојање „различитих путева у изградњи социјализма“ и истицао да сарадња социјалистичких земаља и радничких партија мора бити заснована на добровољности, равноправности и размени мишљења. На повратку у домовину југословенска државно-партијска делегација је од 23. до 26. јуна 1956. боравила у Румунији. Разговори Георгију Дежа и Јосипа Броза Тита били су посвећени нормализацији односа двеју држава и партија.

⁵ Побуна радника у Познању угушена је 28. јуна 1956. а цео бунт је добио епилог повратком на власт у Пољској, 21. октобра 1956, Владислава Гомулке.

⁶ Тито, Насер и Нехру су 18. и 19. јула 1956. на Брионима разговарали о спровођењу политике активне мирољубиве коегзистенције, уклањању узрока рата у свету, разоружању, помоћи неразвијеним земљама. Том приликом донета је „Брионска декларација“ („Заједничке изјаве“) која је потврђивала принципе донете на Бандушкој конференцији (април 1955) и наглашавала ванблоковску политику и несврстаност.

⁷ Египат је национализовао Суецки канал 26. јула 1956. године.

⁸ АЈ, КПР (837), I-3-а/39-5, Индонезија, 1. 9. 1956.

Европе, имао сличне проблеме онима са којима се суочавала и Југославија, настојао да се успне на лествици глобалне политичке моћи.

Изворишта те нове политичке оријентације налазило се у процесу деколонизације и покушају превазилажења наразвијености чије је размере „процес деколонизације“ разоткрио. Антиколонијалне револуције су омогућиле сарадњу новоформираних држава и учиниле покрет несврстаности могућим. У њима је рођено независно спољно-политичко опредељење. Њега је надрасла потреба за регионалним окупљањем у циљу заједничког политичког и економског наступа. А њу, опет, универзални значај сиромаштва и неразвијености – универзални значај проблема који је требало решавати и перспективе које је требало „освојити“ за милионске масе које су се вековима налазиле на маргинама светске историје. Размере неразвијености су пред вође антиколонијалних револуција поставиле питање избора модела развоја. У таквим околностима нова југословенска спољна политика била је одговор на основна обележја међународних односа која су представљали блокови, блоковска подела света и „политика силе“ која је одатле произлазила. Одбацивање сврставања уз блокове била је најмаркантније обележје политике коју је Југославија али и многе друге државе које су управо „рођене“ у антиколонијалним револуцијама и задобиле независност, настојала да води.⁹ Потреба за радикалном променом постојећих међународних односа, одређених блоковском поделом света, неравномерним економским развојем и претњом ратом и нуклеарном катастрофом, процес је који је 1956. упутио Југославију и Индонезију на ближу сарадњу.

* * *

„Отварање перспективе“ у сарадњи Југославије и Индонезије може се пратити у „више фаза“ и по „више линија“. Индонезија и оно што се дешавало у тој удаљеној земљи није било непознаница југословенској јавности. Непосредно по ослобођењу Београда и Србије од нацистичке окупације, тек покренута штампа помно је пратила активности колонијалних сила, међу њима и Холандије.¹⁰

⁹ Л. Матес, *Несврстаност. Теорија и савремена пракса*, Београд 1970; Л. Матес, *Међународни односи социјалистичке Југославије*, Београд 1976; О. Богетић – Д. Богетић, *Настанак и развој покрета несврстаности*, Београд 1981; Д. Богетић, *Корени југословенског опредељења за несврстаност*, Београд 1990; Д. Богетић, *Нова стратегија спољне политике Југославије 1956–1961*, Београд 2006; Од Арне Вестада, *Глобални хладни рат, Интервенције у Трећем свету и обликовање нашег доба*, Београд 2008;

¹⁰ Београд је ослобођен 20. октобра 1944. године, а већ почетком јануара 1945. штампа доноси прве вести о Конференцији о Пацифику на којој су биле окупљене старе колонијалне силе, међу њима и Холандија.

У том контексту прве вести о Индонезији и делатности антиколонијалних покрета појавиле су се у штампи почев од октобра 1945. Југословенски читаоци су тако сазнали за сукобе у Батавији, протесте САД зато што Британци у оружаним сукобима у Индонезији користе америчко оружје добијено као помоћ, одлуке и значај Конференције колонијалних народа у Лондону, акције индонежанске армије и објаву рата Холандији и друго.¹¹ Протести против сваког облика колонијализма и захтеви за потпуном слободом уклапали су се у спољно-политички курс југословенских комуниста. Наведене информације формирале су у јавности жељени став о колонијализму и његовој насилној природи. У том контексту Индонезија је представљала битну саставницу и важан емпирички узорак на коме је посматран за југословенске комунисте значајнији и универзалнији феномен – колонијализам.

Каквог су садржаја биле информације које су креирале мишљење југословенског читаоца?

Доминирала је агенцијска вест. Испуњавали су је садржаји терора и злочина које је вршила колонијална држава. Отпор антиколонијалних покрета сматран је легитимним. Југословенска јавност је упознала имена индонежанских острва, провинција, градова (Батави, Сураби, Семанари, Бандунг...) око којих су вођене борбе. Личности попут Амбравија, Мангеланга, Хате, Шарира и, наравно, Сукарна постале су блиске југословенском читаоцу. Свака информација била је натопљена идеологијом. Агенцијске вести су биле из совјетских извора (најчешће совјетске телеграфске агенције, штампа, радио служба...). Све до 1947. Доминирале су информације војног садржаја. После тога штампа је почела да објављује информације са терена које су биле војног и политичког карактера али и вести из Организације Уједињених нација (ОУН), као и садржаје о антиратним и антиколонијалним протестима који су долазили из Лондона, Вашингтона, Амстердама. Слика је била сугестивна и идеолошки одређена. Из ње се видела аморалност ратова које воде колонијалне државе. Разобличавана је „хуманост“ и „напредак“ у име којих је спровођена беспштедна експлоатација. Посредно је сугерисано да изобиље појединих европских држава почива на колонијалној експлоатацији. Читаоцима је постајало јасно да „легитимност“ метрополе почива на сили и да побуна (антиколонијална револуција) и оружана борба представљају једину алтернативу која води промени света у коме је доминирала експлоатација. После 1948. и сукоба Југославије са СССР-ом и земља-

¹¹ Наведене информације доносила је београдска штампа, пре свих дневних лист *Политика*, октобра 1945.

ма Коминформа извор информисања је промењен, али не нужно и садржај информација које је пласирала штампа. Суштински, све до почетка 1950. године, југословенска политика је функционисала у матрици совјетског погледа на Југоисточну Азију. Од средине 1951. део информација о Индонезији стиже преко дописничке службе ТАНЈУ-га (Телеграфска агенција Нова Југославија) из Индије.¹² Од тог времена југословенска штампа је почела да аналитички пише о проблемима азијских земаља и Индонезије што је био сигуран знак већег политичког интересовања за простор Азије.

Почев од 1947. информацијама које су пласирали медији придружују се вести које су пристизале дипломатским каналима из Хага, Њујорка, Москве. Југословенска дипломатска служба је, од тог тренутка, настојала да упозна и аналитички сагледа процес решавања „индонежанског питања“. Та активност је била у директној вези са преговорима у Лингађатију (споразум је био парафиран 15. новембра 1946. А дефинитивно потписан 27. март 1947.) и Ренвалским споразумом (17. јануар 1948). Тако је 18. марта 1947, посебном нотом, Холандско посланство исцрпно обавестило Министарство оностраних послова ФНРЈ о суштини потписаног споразума у Лингађати.¹³ Амбасадор из Москве Владимир Поповић је у исто време

¹² ТАНЈУГ-ов дописнички центар у Џакарти успостављен је тек јуна 1959.

¹³ Према споразуму, влада Холандије признала је *de facto* власт Индонежанске републике на острвима Јава, Суматра и Мадоера, „уколико ове територије нису окупирани од савезничких или холандских трупа“. Обе владе обавезале су се да сарађују на формирању „једне суверене демократске државе на федеративној бази која ће се звати Сједињене Индонежанске државе“ и у коју ће бити укључене све индонежанске територије. Чланице те сједињене државе биле би Република Индонезија, Борнео и Држава Великог Оријента. Владе Холандије и Индонезије су се, у „циљу унапређења заједничких интереса“, такође договориле да сарађују на формирању Холандско-индонежанске уније, коју би чинила Краљевина Холандија (Холандија, Суринам, Кирасоа) и Сједињене Индонежанске Државе. Споразум је дефинисао и заједничке интересе, међу којима треба истаћи: сарадња у погледу међународних односа, одбране, финансија, као и свих питања која су имала економски и културни карактер; краљ или краљица ће бити шеф Уније, а органи Уније ће у његово име издавати и проглашавати уредбе и одлуке које се тичу заједничког интереса; Устав Холандско-индонежанске уније садржаће следеће прописе: о заштити права обе стране и гаранције у погледу извршења обавеза, одредбе о Помоћи коју Холандија треба да пружи Индонезији уколико она не буде или не буде довољно снабдевена и организована, осигурање у оба дела Уније људских права и слобода као што је то предвиђено у Повељи ОУН. Било је предвиђено да Унија буде организована пре 1. јануара 1949. У случају да постоје различита тумачења постигнутог споразума, била је предвиђена арбитража. Споразум је предвиђао да за Сједињене Индонежанске Државе буде затражен пријем у ОУН тек пошто буде формирана Унија. У споразуму се инсистирало на демократским начелима избора политичких представника. До оснивања Сједињених Индонежанских Држава и Холандско-индонежанске уније „Краљевска Холандска влада остаје искључиво

саопштавао да „Холандска влада не испуњава обавезе из споразума него доводи нове војне јединице у циљу гушења националног покрета“.¹⁴ Из Москве су стигле и прве дипломатске информације о Сукарну. Напомињано је да је председник Индонезанске републике по професији инжењер, да је током јапанске окупације учествовао и „аутономној влади“ створеној од Јапанаца, да је „опортуниста и противник примене силе у извојевању независности“. Из извештаја југословенског дипломата је видно да не располаже са много ваљаних података о Индонезији.¹⁵

Информације које су у исто време стизале из Лондона биле су много богатије и конкретније. Југословенске дипломате су ситуацију означавале „компликованом“ а односе Холандије и Индонезије нејасном. И у Лондону су уочавали сталне конфликте. Амбасада је извештавала да „Холандија доводи нове трупе“ а „Индонезија држи под оружјем и вежба за герилске борбе велики број свога становништва“. У Лондону је уочавано да „холандска страна“ наступа са „провокаторским намерама“ чији је циљ „ширење својих експанзионистичких циљева“, да је Индонезија „дословно блокирана“ холандском морнарицом и да је извоз „нарочито хране и гуме ... онемогућен“, да је услед економске блокаде и оружане интервенције влада Индонезије у тешком положају“.¹⁶ Али и поред „такорећи ратних прилика“ у извештајима је напомињано да влада изграђује своју војску, учвршћује политичку власт, уводи „далекосежне мере за изградњу земље“. Уочено је да председник Сукарно и влада имају „главно вођство у својим рукама, и да има сукоба између председника и парламента пре свега зато што „први издаје одлуке без одобрења парламента“. Анализа политичког живота Индонезије је говорила да у њему доминира више странака и фракција. Међу њима по-

чиво и једино одговорна за све међународне односе ...“ Холандија је исказивала спремност да у таквим околностима „у инострану службу“ прими „известан број индонезанских чиновника“, Архив Министарства иностраних послова Републике Србије (А МИП РС), Политичка архива (ПА), 1947, Ф-124, дос. 12, сиг. 47326, 18. 4. 1947, Нота бр. 1024

¹⁴ Архив Министарства иностраних послова Републике Србије (А МИП РС), Политичка архива (ПА), 1947, Ф-124, дос. 12, сиг. 46768, 14. 4. 1947.

¹⁵ Владимир Поповић из Москве извештава „Остали састав влада за сада нам није познат а исто тако ни партијска припадност чланова владе. У парламенту најјаче групе имају сељачка партија, радничка партија и КП. Остале групе и партије су мање значајне. Све групе подржавају владу која има јаку подршку синдиката, омладинских и женских организација...“.

А МИП РС, Политичка архива, 1947, Ф-124, дос. 12, сиг. 46768, 14. 4. 1947.

¹⁶ У дипломатским извештајима је напомињано да је Холандија једнострано прогласила одредбу по којој Индонезија „не може да извози артикле који су израшли на власништву странаца ...“.

себна је пажња посвећена Националној партији Индонезије, партији која је окупљала већину интелигенције, трговаца, државних чиновника, бирократа и чија је платформа „социјално демократски национализам“. Од партија укорењеним међу муслиманским верницима истицана је *Машјуми партија*. Број чланова Комунистичке партије Индонезије није био познат југословенским дипломатама у Лондону, али јесте податак да је та странка у парламенту имала 35 посланика. Омладинско крило КП Индонезије је сматрало да је „националистичко демократска револуција у Индонезији део марксистичко пролетерске револуције“ али да у датим околностима треба примењивати споразум из Лингађатија (јер би даље продужење борбе изазвало „империјалистичку интервенцију“), „економски изградити државу, ујединити остале земље и острва републици“. И у Лондону се није много знало о водећим личностима Индонезије. За владу је истицано а је у рукама социјалиста и неколико националиста, да је подпомажу левичари и да јој је опозиција из редова „реакционарних елемената националистичке и муслиманске странке“.¹⁷

Априла 1947. о Индонезији су извештавале и југословенске дипломате из Аустралије. Стање у тој земљи су сматрали недовољно познатим светској јавности а саму Индонезију важном у међународним односима, посебно на Пацифику.¹⁸ Исход сукоба у Индонезији, по њима, одредиће судбину Холандије у Европи.

Југословенска дипломатија са пажњом прати активности у ОУН, иницијативе земаља Азије и Африке (20. јануар 1949. у Њу Делхију), пренос суверенитета са Холандије на Индонезију (30. децембар 1949), формирање унитарне Републике Индонезије (19. август 1950) и друго. О томе су дипломатској централи у Београду достављане информације са разних страна, праћена је реакција бивше метрополе и великих сила, састављани су први елаборати о „индонезжанском питању“ и ситуацији у Индонезији.

На билатералном плану 1950. године је пропуштена прилика за успостављањем дипломатских односа Југославије и Индонезије. Гашење перспективе о међусобном успостављању дипломатске сарадње породило је, у неколико наредних година, умањено интересовање југословенских политичара и јавности за дешавања у Индонезији. Југославија је, непосредно по проглашењу, признала индонезжанску др-

¹⁷ А МИП РС, Политичко одељење, 1947, Ф-124, дос. 12, сиг. 46768, 14. 4. 1947.

¹⁸ Да би у Министарству спољних послова боље разумели прилике у Индонезији из Конзулата у Сиднеју су слали препис Устава Републике Индонезије, препис Уговора између Индонезије и Холандије, више (5) публикација о Индонезији, Устав синдикалног покрета и друго. Из наведене литературе, помишљењу конзула, могле су се видети крупне идеолошке и политичке слабости националног покрета Индонезије.

жаву. Јула 1950. затражен је агреман за југословенског амбасадора Јаворског, али је одговор Џакарте изостао. Неколико месеци касније акредитовани југословенски посланик у Индији и Бурми Јосип Ђерђа је сигнализирао да је „отворен пут“ за добијање агремана за Индонезију. Показало се, међутим, да успостављена сарадња са Индијом и Бурмом није „отворила“ и Индонезију. Према информацијама којима је располагало Министарство спољних послова у Београду спољнополитички приоритет Индонезије је у том тренутку захтевао да се успоставе дипломатски односи са СССР-ом, Кином, земљама социјалистичког лагера. У Београду је постојало убеђење да је „ћутање“ Џакарте било последица притисака којима је условљена сарадња са Москвом и другим државама „социјалистичког лагера“.¹⁹

Индонезанска влада је тек 5. новембра 1954. прихватила југословенску иницијативу о размени дипломатских представника. Тај чин је најдиректније био повезан са планираним путовањем Јосипа Броза Тита у Индију и Бурму. Титов боравак у Азији (децембар 1954. – фебруар 1955.) убрзао је и сарадњу са Индонезијом. Посланства су отворена 1955. а у ранг амбасада „подигнута“ 10. јуна 1956. Индонезански амбасадор Сударсоно предао је кредитиве 21. 08. 1956. Нешто касније то је учинио и југословенски амбасадор Павлич.²⁰

* * *

Сукоб са СССР-ом и земљама Коминформа приморао је Југославију да рedefинише спољну политику и „умири“ свој спољнополитички наступ. У први план су истакнути „принципи Повеље Уједињених нација“. Из иступа југословенских представника у ОУН видели су се обриси новог дипломатског курса. Политика која инсистира на принципијелној сарадњи са свима који су за мир у свету (независно од њиховог политичког поретка), која се залагала за свет равноправних народа, која се супротстављала сваком мешању са стране у унутрашње послове суверених земаља, која је инсистирала на економској сарадњи уз поштовање равноправности и независности, партиципирала је са политичким погледима тек ослобођених земаља Трећег света. Садржаје својих наступа, који су у почетку били одређени великим степеном напетости коју је провоцирао сукоб са СССР-ом и земљама „социјалистичког лагера“, Југославија је веома брзо надоградила низом принципијелних ставова општијег карактера.

¹⁹ АЈ, КПП (837), I-3-а/39-6, Односи ФНРЈ – Индонезија.

²⁰ АЈ, КПП (837), I-3-а/39-3, Информација о спољној политици Индонезије и о нашим односима са Индонезијом; АЈ, КПП (837), I-5-в/40-1, Забелешка о предлогу Владе Индонезије за подизање Посланства двеју земаља на ранг Амбасаде.

У том процесу југословенским дипломатама је постало јасно да светски сукоб војних блокова опредељује друге земље, посебно оне које су тек стекле независност, за политику неутралности. Приступање уз једну од страна у сукобу, како је показивала свакодневна пракса, најдиректније је значило „угрожавање сопствене земље“. Отуда су захтеви Југославије за одбрану мира у свету, инсистирање на примени мирољубивих средстава у решавању међународних спорова, отпори у стварању вештачких баријера у трговини, критика политике интересних сфера, одбацавање сваке политичке и војне агресије, залагање за економску помоћ неразвијенима, противљење сваком облику хегемонизма и мешање у унутрашње ствари суверених земаља, подршка легитимним тежњама народа Африке и Азије да буду слободни и независни, наилазили на разумевање земаља „трећег света“. Све то није била само допадљива спољнополитичка платформа Југославије већ један од начина одбране сопствене независности.

На досегнутим принципима отпочела је сарадња Југославије са многим земаљама „трећег света“, уз остало и са Индонезијом. Подједнаки ставови су исказани 1952, на VII седници Генералне скупштине Уједињених нација, око питања неразвијених земаља и њиховог развоја. Наредне године, на VIII седници истог тела, Југославија и Индонезија су имали слично мишљење око потребе за успостављањем Фонда за развој. На IX седници Генералне скупштине УН погледи су били истоветни око „колонијалног питања“. Године 1955, на XV седници Светске организације, истоветни ставови су исказани по питању разоружања у свету. Успостављање контаката у ОУН значило је „отварање политичке перспективе“. Сарадња у почетку није проистицала из заједничких погледа на међународне односе већ из јединствених ставова о појединим актуелним питањима која су била на дневном реду Генералне скупштине ОУН-у.²¹

Како је процес деколонизације зачет у Азији темељној југословенској анализи политике Индије, Бурме и Индонезије није могло да промакне у којој су мери елементи ванблоковске политике били уграђени у спољнополитичку доктрину тих држава. Независна спољна политика, не сврставање уз војне блокове, политика деколонизације (слобода за „зависне народе света“), противљење расној дискриминацији, борба за мир у свету, сарадња са свим мирољубивим земаљама, активна неутрална политика најдиректније је „отварала“ перспективу сарадње. На тим

²¹ Ј. Јовановић, *Југославија у ОУН 1945–1953*, Београд 1985; Ј. Јовановић, *Југославија у Савет безбедности ОУН 1945–1985*, Београд 1990; Л. Матес, *Несврстаност. Теорија и савремена пракса*, Београд 1970; Д. Богетић, *Нова стратегија спољне политике Југославије*, Београд 2006; Љ. Димић, *Титово путовање у Индију и Бурму 1954. године. Прилог историји Хладног рата, Токови историје*, 3–4/2004, 27–54 стр.

проценама темељила се и инструкција упућена југословенским дипломатама крајем 1952. да „појачају контакте“ са представницима Азије и Африке. Тиме је трасиран пут за отпочињање и интензивније економске сарадње са Индонезијом. Две земље су 1953. потписале „Трговински и платни споразум“. Економски односи су суштински пратили политички курс исказан у ОУН у расправама око економске сарадње и помоћи неразвијеним земљама. Законску основу сарадњи давали су и следећи потписани уговори: „Трговински споразум“ (1956), „Споразум о културној сарадњи“ (1959), „Споразум о научној и техничкој сарадњи“ (1960), „Споразум о испоруци инвестиционих добара на кредит“ (1960), „Споразум на пољу употребе нуклеарне енергије (1960), „Споразум о привредној сарадњи“ (1962).²² Југославија је у два наврата, после Титовог путовања у Индију и Бурму (1955) и после посете Индонезији (1959), настојала да прецизније дефинише своје економске приоритете у том делу света (економска, финансијска, војна, техничка, културна сарадња). Једна од предузетих мера тицала се и смањивања куповине исте робе коју је нудила Индонезија посредно преко Холандије и Велике Британије. По Титовим упутствима југословенске банке су настојале да Индонезији дају повољније развојне кредите. Са сваком наредном годином повећавала се и техничка помоћ Југославије, претежно заступљена у школовању кадрова и слању стручњака. Обимом успостављене економске сарадње у Београду нису били задовољни и поред тога што је Индонезија веома брзо постала најважнији економски партнер Југославије у Азији. У плановима за будућност било је предвиђено изучавање индонежанског тржишта, проширење робне размене, слање кадрова, пласирање капиталне опреме и финансијских средстава. Размишљало се о формирању заједничких предузећа и отварање заступништва. Процењивано је да се економска размена може проширити једино уз давање „кредита на дужи рок“, учешће југословенских предузећа у инвестиционим радовима и развоју техничке сарадње. Слична размишљања преовлађивала су и у Џакарти. Важно место у међусобној економској сарадњи имале су и војне испоруке.²³ У односима Југославије и Индонезије економија никада није испредњачила испред политике.²⁴

²² Министарство спољних послова Републике Србије, Међународни билатерални уговори.

²³ АЈ, КПП (837), I-3-а/39-16, Забелешка о југословенско-индонежанским разговорима у току посете Ј. Б. Тита Индонезији од 23. 12. 1958-1. 1. 1959. године; АЈ, КПП (837), I-3-а/39-16, Потсетник за разговоре са индонежанском делегацијом; Разговори са председником владе Ђуандом; АЈ, КПП (837), I-3-а/39-16, Информативна белешка о Индонезији; Допуна информације о Индонезији – Војне испоруке.

²⁴ Статистички подаци из друге половине 50-тих година ХХ века показују да се робна размена Југославије са светом, независно од политичке повезаности са

* * *

Године 1953, када је сарадња Индонезије и Југославије почела да се успоставља на политичком и економском плану, дошло је и до првих контаката Јосипа Броза Тита са политичким представницима Индонезије. Маја 1953. Тито је примио генералног секретара Социјалистичке партије Индонезије Ситоруса Мулија.²⁵ Гост је био заинтересован за природу и особености југословенског социјализма па је то била и основна тема разговора. Током сусрета Тито није поставио ни једно питање које се тицало Индонезије.

Крајем октобра 1953. Тито је примио потпредседника Националне партије и министра просвете Индонезије Сармиди Мангун Саркореа и амбасадора Индонезије у Риму Вирјапранта Сукарђа. Госте је, такође, занимао југословенски социјализам – његове теоријске основе, друштвено уређење, систем власти, економска и културна политика, самоуправљање, децентрализација, индустријализација, политика Савеза комуниста Југославије (СКЈ), проблеми социјализма и њихово превазилажење. Спремност на преношење сопствених искустава и упозорење да у изградњи државе „нема шаблона“, основни су резултати тог сусрета. Из питања која је спорадично постављао гостима приметно је било да, у том тренутку, Тито поседује оскудна знања о Индонезији.²⁶

Кључну преломницу у односима две земље и „отварању перспективе“ шире сарадње престављале су године 1955. и 1956. Томе је пресудно допринела посета Јосипа Броза Тита Индији и Бурми, државама које су већ имале политички уобличену и развијену доктрину коегзистенције. Била је то прилика да југословенски државни партијски врх ближе упозна проблеме Азије. Том приликом и од Нехруа и од У Ну-а Тито је добио савет да при следећој посети Азији обавезно посети и Индонезију – важну земљу тог простора. Друго драгоцену сазнање тицало се значаја регионалне Конференције азијских и афричких земаља у Бандунгу и пажње са којом је Нехру приступао том догађају.²⁷ Директна последица разговора и информација које је

несврстаним земљама, износила: 60% са САД и земљама Запада, 27% са СССР-ом, источноевропским земљама и Кином, 13% са земљама „Трећег света“.

²⁵ До сусрета је дошло 23. маја 1953. У том тренутку Социјалистичка партија Индонезије није била на власти.

АЈ, КПР, I-3-а/39-1, Забелешка о разговору Ј. Б. Тита и генералног секретара Социјалистичке партије Индонезије С. Л. Мулија 23. 5. 1953.

²⁶ АЈ, КПР (837), I-3-а/39-1, Забелешка о посети г. Сармиди Мангун Саркоре и г. Сукардјо Вирјопаното, 27. 10. 1953.

²⁷ Приликом сусрета одржаног 1. јануара 1955. Нехру је Тита исцрпно обавестио о припреми конференције у Бандунгу и непосредно одржаном сусрету пет премијера земаља иницијатора одржаног у Богору.

добило у Њу Делхију и Рангуну било је формирање посебне Комисије за праћење Конференције у Бандунгу и много пажљивије сагледавање спољнополитичких активности и прилика у Индонезији. Томе је допринело и отварање дипломатских представништва у Џакарти и Београду као и проширивање економске сарадње. Прибиране информације су говориле да је и Индонезија једна од земаља у којој је, на сопственом искуству, базираном на читавом сплету у пракси досегнутих и проверених принципа, уобличена спољна политика слична оној какву и Југославија води. Југословенско помирење са Совјетским Савезом такође је подстицало приближавање Индонезије и Југославије. На тај процес, према проценама југословенских дипломата, денничарски и муслимански кругови нису гледали са симпатијама.

Из извештаја југословенских дипломатских представника видно је да је пажња посвећивана географским и демографским подацима, од карактеристика тла и климе до социјалне, националне и верске структуре становништва.²⁸ Велико занимање је постојало и за историју, посебно за развој и идеологију покрета отпора, проглашење независности, оружану борбу, настојања нових власти да промене наслеђену структуру колонијалне државе и испуне је новим садржајима. Посебно је анализирана привреда. Уочавано је да мали сеоски посед, просечне величине од 0,8 хектара, није у стању да прехрани породицу која на њему живи, обезбеди акумулацију и приход већи од 30 долара годишње, појави се на тржишту, промени и модернизује прадедовски начин производње. Сиромаштву земље, према проценама југословенских дипломата, пресудно је допринесила вишедеценијска колонијална експлоатација, економска зависност од бивших метропола, присуство великих плантажа и капитала који су сведочили да страна доминација и даље постоји у сфери економије и финансија, опадање укупне производње које је наступило после смене власти (у неким привредним гранама и до 50%), ниска продуктивност, мала стручност, распарчаност поседа, недостатак кредита и финансија, затвореност светских тржишта и друго. Насупрот ниском животном стандарду становништва указивано је на привредна богатства Индонезије. Када је у питању индустријска производња и рударство скретана је пажња на недостатак електричне енергије неопходне за покретање производње (1954. Индонезија има 10kwh по глави становника), недостатак стручних кадрова, слабу опремљеност и технолошку застарелост индустријске опреме, ниску продуктивност, слабо развијен саобраћај, скромну

²⁸ Када је у питању верска структура становништва Индонезије процењивано је да 90% чине муслимани.

спољну трговину, мале буџете. Све је то било супротстављено мегаломанским плановима које је власт имала а који су, делом, били наслеђени од колонијалне државе. Југословенске дипломате су учувале да у постојећим околностима, одређеним датим обећања и великих очекивања становништва, власт мора да крене напред „пуном снагом“.²⁹ У противном, под притиском незадовољстава која су нарастала из изневерених нада, указивали су на ризик да бивши носиоци отпора колонијалној власти изгубе све за шта су се борили. Анализе су показивале да тешкоће које су проистицале из нејаке економије, ригидне социјалне структуре, мале ефикасности, недостатка финансијских средстава којима би била покренута амбициознија производња, бројних „развојних баријера“ везаних за развој привреде, измену колонијалног типа економије и „услова“ под којима је давана страна техничка помоћ и друго, не могу бити решене преко ноћи. Све је то утицало на повећање репресивности власти.³⁰

Са подједнаком пажњом југословенске дипломате су опсервирале државно уређење Индонезије. Занимала су их уставна решења и законодавство, политички систем, статут и делатност политичких партија. Анализирали су програме влада, сагледавали предности и последице раскида Холандско – индонезанске уније, пратили борбу за укључивање Западног Иријана у састав Републике Индонезије. Скретали су пажњу на значај политичких и идеолошких пројеката у служби формирања заједничке националне свести. У том контексту посматрана је улога „националне културе“ и државних и верских школа. Са подједнаком озбиљношћу праћена је и спољно-политичка активност Индонезије, њени односи са другим државама, реакције на међународне кризе и збивања.³¹

Анализирајући делатност Националистичке партије Индонезије југословенски дипломати су учавали да њени челници, као муслимани - желе да раде у корист здраве муслиманске заједнице, као демократе – противе се формирању исламске републике у којој би се ислам мешао у политички живот, као националисти – настоје да досегну до једне нације и јединствене државе. По самом Сукарну формирање једине нације и јединствене државе не би било могуће уколико би држава била заснована на исламу. Зато се он придржавао основних принципа „Панча Сила“ (национализам, демократија, хуманитарност,

²⁹ АЈ, КПП (837), I-2/11-2, Индонезија (елаборат).

³⁰ О томе више у: Л. Матес, *Несврстани. Теорија и савремена пракса*, Београд 1970; О. А. Вестаф, *Глобални хладни рат*, Београд 2008; АЈ, КПП (837), I-2/11-2, Индонезија (елаборат).

³¹ АЈ, КПП (837), I-2/11-2, Индонезија (елаборат); АЈ, КПП (837), I-3-а/39-5, Индонезија, 1. 9. 1956.

социјална правда, вера у бога) сматрајући их језгром индонежанске политике, традиције и филозофије која брани земљу од милитантног ислама. На тај начин, према тумачењима самог Сукарна независна Индонезија није изборена за појединца или за неку групу па макар она била и верска. Предност је давао стварању једне националне државе у којој би један од начелних принципа био „сви за све“. Снагу државе он је видео у споразумевању и консултацијама репрезентативне Владе са представницима муслиманске већине и хришћанске мањине у Парламенту. Под „социјалном правдом“ Сукарно је подразумевао политичку равноправност и равноправност на економском пољу. Под демократијом у „пуном смислу“ сматрао је само ону која је способна да у сиромашној земљи попут Индонезије допринесе „социјалном напретку“. У вези са принципом „вера у бога“ Сукарно је наглашавао да ће Индонезија бити земља у којој ће „свако исповедати своју веру у слободи“. Досезање до потпуне слободе у будућности за њега је било могуће једино под условом уколико „народ изгара у одлучности“.³²

Насупрот том виђењу индонежанске стварности и будућности постојале си и друге религиозне тенденције које су тежиле изградњи државе и друштва на исламским принципима. На том трагу је била *Машјуми странка* која се, уз остало, залагала за ближу сарадњу са Западом. Трећа по снази политичка партија у Индонезији *Нахдлатул Улама* била је верски екстремнија и захтевала стриктну примену исламских принципа. Њено вођство је било убеђено да је за развој ислама независност земље један од најважнијих услова. Међу левицарским странкама уочавали су да је Комунистичка партија Индонезије најача и четврта по снази у земљи. У њену опредељеност за националну независност није се сумњало али се уочавала идеолошка блискост и утицај Москве и Пекинга. Са посебном пажњом је праћена улога и утицај војске у политичком животу Индонезије.³³

* * *

Сукарнова посета била је организована у складу са израженом жељом да упозна индустријски развој Југославије и посети „исламски део“ земље. Југословенске дипломате из Џакарте су напомињале да је Сукарно инжињер и да га, отуда, интересују фабрике али и питање нуклеарне енергије.³⁴

³² АЈ, КПР (837), I-3-а, Индонезија, 25–30 стр, Елаборат од 1. 9. 1956.

³³ АЈ, КПР (837), I-2/11–2, Индонезија (политичке партије).

³⁴ АЈ, КПР (837), I-3-а/39–5, Државном секретару за иностране послове, 16. 5. 1956; Програм званичне посете председника А. Сукарна Југославији 12–18. 9. 1956.

Разговори Тита и Сукарна, вођени 13. септембра 1956, били су, на неки начин, наставак дијалога који је Тито, средином јула водио са Нехруом и Насером на Брионима. Већ на почетку разговора Сукарно је тражио да заједничка изјава садржи спомињање мирољубиве и активне коегзистенције, да се позива на принципе Бандунга и да у „укључи“ став да Народна Република Кина треба да буде примљена у ОУН. Тим захтевима Тито је придодao истицање значаја помоћи неразвијеним земљама, важности поштовања интегритета малих земаља и потребу решавања „колонијалног питања“ као опасности за светски мир, потребу да сва питања и спорови буду решавани мирним путем. Од међународних проблема дискутовало се једино о Суецкој кризи. Тито и Сукарно су по том питању били мишљења да Египат треба подржати на сваки начин. Сукарно је сматрао да је Суец „животна линија империјализма“ и да за бивше колонијалне силе одржати Суец значи одржати империјализам у свету. Ставовe које је Француска заузела по питању Суеца Сукарно је упоређивао је са начином на који та бивша колонијална сила жели да „реши“ проблем Алжира и Холандија питање Западног Иријана. За Тита је питање Суеца било „можда и одлучујућа битка у процесу деколонизације“. У активностима колонијалних сила он је видео настојање тих држава да на сваки начин стабилизују свој положај. Тито је био мишљења да у датим околностима не треба дозволити да Египат остане сам. Отуда је истицао да се државе које подржавају Египат морају повезати. На такве ставове Сукарно се надовезао потенцирајући свој предлог, изречен 17. Августа 1956, о сазивању Друге азијско-афричке конференције чија би једина тема била Суец. Сукарно је сматрао да, за ту прилику, Конференцију треба проширити представницима Југославије и комунистичких земаља. Опредељивање за политику „регионализма“ или „универзализма“ у решавању светских криза, које ће средином 60-тих удаљити Тита и Сукарна, видно је и у почетним разговорима два лидера.³⁵

Сусрет Тита и Сукарна допринео је проширењу билатералне сарадње две државе. Сукарно је инсистирао на повећању интензитета научне и културне сарадње (размена научника, студената, изложби, културних група, књига и публикација). Повећано интересовање је показао за сарадњу на „атомском подручју“. Тито је заговарао интензивнију економску сарадњу две земље. Своме госту је скретао пажњу на предности Југославије, њене економске и техничке могућности, потребу повећања робне размене и заједничких геолошких истраживања.³⁶

³⁵ АЈ, КПР (837), I-3-а/39-5, Забелешка о југословенско-индонезанским разговорима одржаним у Белом двору 13. 9. 1956; Заједничка изјава поводом државне посете председника Републике Индонезије А. Сукарна ФНРЈ, 17. 9. 1956; Говори Ј. Б. Тита и А. Сукарна; Порука председника А. Сукарна председнику Ј. Б. Титу и народима Југославије на крају своје посете Југославији.

³⁶ АЈ, КПР (837), I-3-а/39-5, Забелешка о југословенско-индонезанским разговорима одржаним у Белом двору 13. 9. 1956.

Током разговора Сукарно је говорио о значају револуционарних идеја у новијој историји Југославије и Индонезије. Изнео је уверење „да је напредни социјалистички систем, пун револуционарне динамике ... најбољи начин да се обезбеде оријентација и корисно значење за живот и развој“ југословенске нације. Одредио се и према југословенском социјализму за који је истакао да није исти као на западу. „Тамо је социјализам“, напомињао је Сукарно, „постао застарели систем, јер му недостају револуционарне идеје ...“. То је сматрао разлогом што социјализам Запада „не може цветати“ у Азији и Африци, па ни у Индонезији. За своју политику је истицао да је национализам, још увек, „главни извор“ идеја. „За нас у Азији и Африци“, саопштавао је Сукарно Титу, „национализам је млада прогресивна и револуционарна вера. Ми не изједначајемо национализам са шовинизмом и ми не тумачимо национализам као да значи супериорност наших народа над другима. За нас национализам значи уздизање наше нације, он значи напор да се стекне равноправно поштовање према нашем народу, он значи одлучност да се будућност узме у сопствене руке, на сличан начин као што је прогресивни социјализам пружио позитивна постигнућа Југославији“.³⁷

Епилог разговора Тита и Сукарна, одржаних 13. септембра 1956, била је „Заједничка изјава“ која је трасирала перспективу будуће сарадње. Два лидера су се договорили да:

- односи две земље треба да буду засновани на политици мирољубиве коегзистенције као и на принципима Бандунга;
- сви народи треба да равноправно учествују у међународном животу;
- земљама којима је отежан развитак треба пружити економску и техничку помоћ без политичких услова у циљу уклањања економске неразвијености;
- колонијалне проблеме (попут Западног Иријана), који су извориште затегнутости, треба решити без одлагања;
- проблем Суецког канала треба решити на мирољубив начин на основу суверености Египта и слободне пловидбе;
- треба да буде остварено законито право Н. Р. Кине на представништво у ОУН;
- треба смањити наоружање и забранити нуклеарне пробе;
- спремност обе страна да прошире и ојачају сарадњу на техничком и економском пољу, прошире узајамну трговину и развију културну сарадњу путем размена делегација, студената и стручњака у области културе.³⁸

³⁷ АЈ, КПР (837), I-3-а/39-5, Забелешка о југословенско-индонезанским разговорима одржаним у Белом двору 13. 9. 1956

³⁸ АЈ, КПР (837), I-3-а/39-5, Заједничка изјава поводом државне посете председника Републике Индонезије А. Сукарна ФНРЈ, 17. 9. 1956.

Тиме је отворен пут за политику коју су, наредних година, потврђивали и надограђивали нови сусрети Тита и Сукарна јануара 1958, априла 1960, јуна 1961, септембра 1961. Сукарно је боравио у Југославији. Децембра 1958. Јосип Броз Тито је посетио Индонезију. Септембра 1960. два су се лидера срела у Њујорку, а октобра 1964. у Каиру. Уз сусрете о успостављеном односу лидера Југославије и Индонезије сведочиле су и бројне размењене поруке. Информације које су чиниле њихову садржину биле су у функцији формирања политичких претпоставки за јединствени наступ ванблоковских земаља у питањима од заједничког интереса. Лични тон којима је преписка одисала није изостао.

Много тога из међудржавних односа Југославије и Индонезије, успостављених 50-тих година XX века, предато је заборава. То је историја, искуство које вреди поново преиспитати. Сматрамо да је то начин да се досегне до сигурног темеља и инструктивних путоказа који „отварају перспективу“ сарадње у будућности.

Prof. dr. Ljubodrag Dimić
Faculty of Philosophy, Belgrade

YUGOSLAV VISION OF INDONESIA (Perspectives of cooperation in the 50`s)

(Summary)

New situation in Yugoslav foreign policy and orientation towards the "Third world" countries led to Yugoslav – Indonesian rapprochement. In that way, during 50`s perspectives of Yugoslav cooperation with Indonesia have opened. In the beginning, Yugoslavia used to collect information from different sources (press, diplomatic reports, etc) realizing "complexity" of Indonesian – Dutch relations. Yugoslavia recognized Indonesia soon after the proclamation of independence. Diplomatic missions have been established in 1955 and in following year they were upgraded to the level of embassies. Political contacts opened possibilities for economical, cultural and other kinds of cooperation. Meetings of two head of states, Tito and Sukarno, have contributed in large extent to expansion of bilateral cooperation.

УДК 327.51"195" ; 327.51(497.1)"195"

Мр Милан Игрутиновић, истраживач сарадник
ИНСТИТУТ ЗА ЕВРОПСКЕ СТУДИЈЕ, БЕОГРАД
E-mail: milan.igrutinovic@gmail.com

ЖИВОТ И СМРТ ЕВРОПСКЕ ОДБРАМБЕНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ – ПОГЛЕД ИЗ БЕОГРАДА¹

АПСТРАКТ: Циљ рада је приказивање дебате о Европској одбрамбеној заједници кроз призму југословенског дипломатског апарата и акције југословенског врха који је уочене разлике међу земљама Западне Европе и САД искористио за постизање сопствених ограничених циљева. Највећим делом рад се ослања на грађу Дипломатског архива Министарства спољних послова Републике Србије, у виду извештаја и анализа југословенских амбасадора у водећим европским престоницама. У мањој мери коришћена је актуелна литература која је послужила смештању приче у један шири контекст, како би се тема осветлила из више углова.

Кључне речи: ЕОЗ, Европска армија, ремилитаризација Немачке, наднационална одбрана, Жан Моне, Балкански пакт, Тито.

Увод

Након краја Другог светског рата и краткотрајне наде да ће велика савезничка коалиција успети да се у извесној мери очува и преточи ратну победу у трајнији мир, брзо је постало јасно да су

¹ Научни рад у оквиру пројекта *Србија у процесима европских интеграција: глобални контекст, институције и идентитет* који се реализује у Институту за европске студије, и који под бројем 179014 финансира Министарство просвете и науке Републике Србије

идеолошке и стратешке поделе међу две преостале суперсиле почеле да узимају данак. САД и СССР су готово у потпуности попуниле вакуум политичке моћи у континенталној Европи, створен поразом нацизма. Сједињене Државе су у следећих неколико година успеле око себе да окупе земље западно од линије блоковске поделе, помажући им знатним финансијским средствима и војном опремом. На аутономне снаге европских савезника Америка није могла снажније да се ослони. Британија је постала нето увозник уместо извозник роба, француске златне резерве топиле су се знатно брже од очекивања, становници земаља Бенелукса стајали су у редовима испред америчких амбасада чекајући на исељеничке визе. Свеукупну слабост земаља Запада речито је описао историчар Ханс Шмит: „Велика Британија је била исцрпљена и осиромашена. Немачка није постојала; Француска је једва била жива; поражена Италија се није ни рачунала; мале земље су биле неважне“.² Креирајући програм економске помоћи, Маршалов план, америчка администрација омогућила је земљама примаоцима помоћи да се међусобно приближе путем Комитета за европску економску сарадњу, који је формиран јула 1947. Поред тога што је био централни орган за дистрибуцију америчке помоћи, Комитет је постао претеча и иницијатор Савета за европску економску сарадњу, чиме је отворен пут свеобухватном обједињавању више националних економских функција и посредно је омогућено формирање Европске заједнице за угал и челик, те доцније и Европске економске заједнице.

Поврх економских проблема, западни блок био је под сталним утиском инфериорније стране, ако се посматрају само конвенционалне војне снаге, те им је био потребан адекватан оквир за решавање тог проблема. Стварање Бриселског (март 1948) и Северноатлантског пакта (април 1949) представљало је огромне кораке ка зближавању њихових одбрамбених ресурса, као одговор на рапидно погоршавање односа са Совјетским Савезом. Кључни недостатак ових споразума било је нерешено питање немачког ангажовања у колективној безбедности. Јасно је да је специфичан положај окупираних Немачке сам по себи био препрека на том путу, али је страх од ремилитаризације традиционалног непријатеља имао водећу улогу у занемаривању Немачке у овом контексту. Најжешћи противник оживљавању немачких војних потенцијала свакако је била Француска, широм свог унутрашњег политичког спектра. Она није желела да Немачку поново види као уједињену земљу; није замишљала да

² Hans A. Schmitt, *The Path to European Union. From the Marshall Plan to the Common Market*, Louisiana State University Press, Baton Rouge, 1962, p. 19.

ће Рур и Сап бити под немачком контролом, нити да ће некој новој немачкој војсци бити дозвољено да буде битан фактор. Супротно њој, САД су биле животни заинтересоване за што брже немачко укључивање у заједничку одбрану, како би растеретиле своје развучене ресурсе. У судару ове две различите концепције о будућем положају Немачке, тешко да се могло сумњати да ће америчка идеја о подизању Немачке на ноге однети пуну победу. Са тог становишта може се пратити и еволуција елементарних француских спољнополитичких ставова у првој деценији након завршетка рата.

Од почетка Корејског рата амерички планери нарочито су истицали значај могућег немачког доприноса заједничкој одбрани Западне Европе од перципираног совјетског напада. Потреба за америчким трупима на корејском полуострву захтевала је њихово слање у Европи, а ту празнину није било могуће попунити већ постојећим трупима и планираним аранжманима. Америчка администрација више није желела да чека на самоиницијативни европски договор. Септембра 1950. француска влада Ренеа Плевена нашла се у дилеми када је Дин Ачесон, амерички државни секретар, својим француским и британским савезницима формално саопштио да су САД одлучиле да поново наоружају Немачку и укључе је у систем безбедности Запада, као основну меру растерећења безбедносних обавеза САД у Европи. Плевен се нашао у ситуацији да његов западни сусед, под патронатом Вашингтона и без уплива Француске, може доживети пуну и брзу ремилитаризацију. Таква идеја свакако није могла изазвати позитивне реакције Париза. Најгласнији противници били су у редовима Комунистичке партије Француске, али и међу социјалистима и разним десним странкама које су немачку претњу и даље виделе као ближу и већу од совјетске. Малобројни су били они који су разумели реалност времена у ком се налазе – они су махом попуњавали више ешалоне француске дипломатије. Ваљало би напоменути да је у круговима француског министарства иностраних послова од средине 1947, за време министровања Жоржа Бидоа, дошло до благих попуштања са француске стране када је реч о овом питању, али је Ке д'Орсеј тражио чврсте гаранције од својих англосаксонских савезника да ће Немачка бити под строгом контролом. Овај тренд настављен је када је Бидоа средином 1948. године наследио Робер Шуман, док се притисак са америчке стране постепено повећавао све до кулминације у виду поменутог Ачесоновог става.³

³ Michael Creswell and Marc Trachtenberg, „France and the German Question, 1945-1955“, *Journal of Cold War Studies*, Vol. 5, No. 3, 2003, p. 6.

На ургирање војних врхова и Жана Монеа, министра за планирање, родила се идеја којом је амерички план требало да буде практично предухитрен. Циљ је био двоструки: требало је на неки начин умирити француску јавност путем надзираног наоружавања Немачке и требало је спречити да њено наоружавање и пратећи проблеми поткопају тек успостављени Шуманов план о формирању заједнице за угаљ и челик. Уз пуну свест да се поновно наоружавање Немачке не може спречити, Монеова идеја је била да решење моделира тако да одговара успостављеној институционалној пројекцији Европске заједнице за угаљ и челик, односно да раздвоји економску од војне компоненте како очекиване расправе о ремилитаризацији Немачке не би угрозиле тек започето уједињавање трговинских функција и заједничко управљање најважнијим сегментима тешке индустрије. Данас је јасно да је Моне био прави *spiritus movens* читавог француског пројекта. Захваљујући одличним односима са премијером Плевеном, министром спољних послова Шуманом и америчким дипломатским круговима, успео је своје замисли да преточи у официјелни план. Његова десна рука у читавом пројекту био је Ерве Алфан, економски секретар Шумановог министарства и француски представник у Северноатлантском већу. У исто време, требало је решити политичку једначину надзираног приступа Немачке безбедносним структурама, уз њен људски и материјални допринос. Монеов план базиран је на идеји да се интегрална европска армија од старта економских интеграција укључи у процес федерализације Западне Европе, чиме би се ефективно контролисала ремилитаризација Немачке. До које је мере питање наоружавања Немачке изазивало одбојност у француским политичким круговима показује и став министра одбране Жила Мока. Он је одбио сваку могућност решавања тог питања ван предложеног Монеовог плана, те би немачке јединице могле постојати само у оквиру савезничке, европске армије, индиректно у оквиру НАТО-а и под командом Двајта Ајзенхауера.⁴ Суочена са таквом врстом одбојности, америчка администрација је, уз убеђивање Монеа, дала подршку Монеовом плану,⁵ препустивши тиме иницијативу Француској. Тако је почела прва фаза у животу ЕОЗ, која је трајала до потписивања уговора у мају 1952. године.

До средине 1954. расправа о начелима и практичној примени плана о ЕОЗ заузимала је централно место у хијерархији безбедно-

⁴ Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (даље: ДАМСП), Политички архив (даље: ПА), 1951, Ф-59, 49508, стр. 1.

⁵ Жан Моне је био идејни творац тог плана. У официјелном говору он се назива Плевенов план јер га је председник владе Рене Плевен формално представио јавности. Даље ће се у тексту користити потоњи назив – прим. аут.

сне структуре Западне Европе, нарочито у контексту почетних корака економске интеграције тог простора. Југословенска дипломатија помно је пратила развој дебате. Из својих амбасада у Паризу, Бону, Лондону и Риму трудила се да фиксира интересе који руководе овим планом и да се према њима позиционира у мери у којој је то било за њу опортуно. Она није имала илузија да је утицај САД био готово одлучујући фактор у креирању планова о Заједници за угал и челик, као и о одбрамбеној заједници. Кључни човек за њу у оба случаја био је Жан Моне. Описујући га као „међународног финансијског гусара крупних размера“ и стално наглашавајући његове везе са САД као кључне „да би се схватило зашто је баш он носилац једног таквог плана у коме се, без сумње, сједињују америчка тежња за економско-политичким уједињавањем Западне Европе за лакше провођење америчких економских и војно-политичких планова“.⁶

Почетне позиције у односу на Плевенов план

Рене Плевен је формално изнео план пред скупштином 24. октобра 1950, наглашавајући фузију свих људских и материјалних ресурса шест земаља чланица Европске заједнице за угал и челик (које су требале да чине и Европску одбрамбену заједницу) у доменима одбране. Тако створена Европска армија била би незаменљив додаток већ креираним економским институцијама и под цивилном контролом заједничког министра одбране одговорног Европском парламенту. Све земље чланице дале би по једног министра у Европско одбрамбено веће, које би контролисало и заједнички буџет.

Иницијална реакција владе у Бону на Плевенов план конкретизована је током парламентарне дебате 8. новембра 1950. У припрему дебате укључио се и Џон Џ. МекКлој, амерички високи комесар за окупирану Немачку. Он је у разговору са Конрадом Аденауером и Куртом Шумахером, два дана пред заседање Бундестага, покушао да убеди Шумахера да и Социјалдемократска партија узме активно учешће у расправи и одступи од бескомпромисног става против француског предлога.⁷ Аденауер је у свом скупштинском излагању у вези са француским планом нагласио принцип пуноправности и недискриминисаности Немачке у новом систему безбедности, те се у том смислу позвао на изјаву француског високог комесара за окупирану Немачку Андре Франсоа-Понсеа. Обраћајући се савезничким

⁶ ДАМСП, ПА, 1950, Ф-28, 413239, стр. 3.

⁷ ДАМСП, ПА, 1950, Ф-73, 422122, стр. 6.

силама, Аденауер је изнео два предуслова за даљу дискусију: да замишљени заједнички одбрамбени фронт мора бити довољно јак да сам по себи представља детерента према Совјетима и да Немачка мора имати једнаке обавезе, али и права као и друге државе. Шумахер је испред СПД-а оспоравао право владе да уопште расправља о питањима одбране и рата, сматрајући Бундестаг уставно ненадлежним за та питања. Аденауер је те приговоре одбијао тврдњом да само нападачки рат представља противуставно деловање, а да послови одбране нису искључени из деловања владе у Бону. СПД је остала начелно противна овим решењима, чак и када ју је генерални секретар Социјалистичке интернационале, британски лабуриста Морган Филипс, позвао да се позитивно одреди према „својој дужности да створи војну одбрану“.⁸ Југословенски извори, позивајући се на *Frankfurter Rundschau*, јавили су да се МекКлој поново након дебате састао са Аденауером и Шумахером и наводно тражио чак и формирање коалиционе владе која би посао око немачког учешћа у заједничкој одбрани привела крају брже и безболније. У супротном, Немачка је ризиковала да за Вашингтон постане „несигуран партнер“.⁹ Но, СПД је остала при свом почетном ставу.

За Вашингтон, НАТО је био начин, платформа и форум за решавање питања заједничке одбране и невољно се гледало на покушаје стварања других политичких организација у војној сфери. Плевенов план су схватили као пуко француско одуговлачење неодложног посла. Ипак, суочени са снажним отпором у Француској према самосталној немачкој војној компоненти, одлучили су да сачекају и виде даљи развој догађаја. На то је свакако утицао и лични однос Монеа, преко својих добрих веза, са МекКлојем и Дејвидом Брусом, америчким амбасадором у Паризу. Врхунац Монеових успеха на том пољу дошао је током састанка са Ајзенхауером (тада у функцији команданта НАТО-а) јуна 1951, где је америчку политику успео да окрене у правцу активне подршке Плевеновом плану, уместо дотадашње пасивне незаинтересованости.¹⁰ У документу Националног савета за безбедност (НСЦ 115), који третира нови и измењени став Вашингтона, цео аранжман се посматра као искључиво војно питање, остављајући европским савезницима да се старају око политичких аспеката и системских решења.¹¹

⁸ ДАМСП, ПА, 1951, Ф-59, 49510.

⁹ ДАМСП, ПА, 1950, Ф-73, 422122, стр. 9.

¹⁰ Renata Dwan, "Jean Monnet and the European Defence Community, 1950-54", *Cold War History*, 2001, Vol.1, Issue 3, p. 142.

¹¹ NSC 115, "Definitions of US Policy on Problems of the Defense of Europe and German Contribution", 30th July 1951, FRUS 1951, Vol. 3, pp. 851-853.

Са друге стране, Моне је морао да ради и на благој ревизији француских ставова. Будући да је током састанка са Аденауером у априлу дошао на заједничко становиште да је управо принцип једнакости Немачке са другим земљама не само основа одбрамбене заједнице, него и читаве планиране федерализоване структуре Западне Европе, морао је променити став своје владе која је и даље била против независне немачке компоненте унутар европских одбрамбених снага. До краја августа у Паризу су вођени разговори о могућности постојања немачке националне армије и нарочито тактичке авијације. Француски представник пуковник Глен појачао је став свог министра одбране Жила Мока изјавивши да „Французи никада неће допустити формирање самосталних немачких дивизија које би у извесном моменту могле постати инструмент немачке политике. Немачке јединице могу бити укључене само у европску армију и као саставни део европске армије индиректно у Атлантски пакт“. Глен је оставио могућност да немачке снаге буду веће од првобитно планираних 6.000 војника, како је то предвидео Плевенов план, и да достигну 10.000–12.000, како су предвиђали војни стручњаци НАТО-а на свом заседању у Петерсбергу код Бона. Важно је било да немачка армија буде денационализована.

Немачки политички став формулисан је почетком јула на састанку председника Теодора Хојса, Аденауера, војних саветника генерала Шпајдла и Хојзингера и пуковника Теодора Бланка, представника Немачке на париским преговорима. Прво, договорено је да учешће 3. Немачке у европској армији зависи од окончања ратног стања и од гарантовања равноправности. Друго, Бланк је овлашћен да тражи формирање 12–15 немачких дивизија са око 250.000 људи и тактичком авијацијом и оклопним снагама. Ове јединице могле би се формирати до половине 1953. године, под условом да Немачка сама опрема своје јединице. Треће, Бланк је имао налог да мора одбити француски предлог о борбеним тимовима од 5.000–6.000 људи, јер они немају практичне борбене вредности у савременим условима ратовања. Четврто, требало је инсистирати на укључивању већег броја немачких генерала у заједнички штаб, јер су они једини имали борбено искуство против Совјета. Но, након МекКлојевог притиска на Аденауера да се преговори морају завршити готовим решењем, Бланк је послат да нађе компромисно решење, пре свега у војнотехничком погледу.¹² Коначно приближавање ставова дошло је у виду уобличавања привременог нацрта уговора 24. Јула, око кога су се сложили Париз, Бон и Вашингтон. У следећих неколи-

¹² ДАМСП, ПА, 1951, Ф-60, 410492.

ко месеци пажња европских политичара била је усмерена ка ратификацији Шумановог плана о заједници за угал и челик. Будући да је постојало јединствено гледиште између западноевропских партнера да је коначна формализација овог плана темељ сваке друге иницијативе, дебата о ЕОЗ утихнула је до почетка 1952. године.

Југословенске оцене развоја дебате о Плевеновом плану

Детаљну политичку анализу западнемачких намера и оквира деловања је пружио извештај др Звонка Перишића, саветника амбасаде ФНРЈ у Бад Годесбергу код Бона, јануара 1952. године. Он је уочио три отворена проблема за бонску владу: питање уласка у НАТО, укључивање немачке војне индустрије у заједничке планове наоружања и питање финансијског доприноса заједничкој одбрани.

Влада у Бону је од самог формирања НАТО-а, априла 1949, била на становишту да је њен улазак у тај савез услов њене равноправности. Валтер Халштајн је тај став поновио више пута својим колегама током разговора у Паризу око ратификације и примене плана о Заједници за угал и челик. Бонска влада је заиста намеравала да своју ремилитаризацију изврши кроз заједничку европску армију, ако се она створи, а не кроз непосредно стварање националне армије. Ипак, она није оставила места сумњи да је чланство у Атлантском савезу њена најискренија намера, нарочито јер би то и симболички значило престанак окупације. У том смислу, чувајући опцију чланства у НАТО пакту у резерви, Бону је идеја стварања националне армије изгледала као легитимна опција у случају неуспеха Плевеновог плана. Тим више што се америчка подршка могла сасвим оправдано наслутити, чиме би се притисак пребацио на Француску, која би морала ефикасније радити на афирмацији свог плана. Други важан аспект Халштајновог захтева за пријем у НАТО било је приближавање владе захтевима СПД-а, што би омогућило стварање шире платформе за спровођење немачког наоружања. Трећи аспект је покушај да се избегне тумачење овог захтева као директног одговора на француско постављење амбасадора у Сарској области. Перишићев извештај потврђује да ни Британија, поред Француске, није ништа више склона допуштању Немачкој да створи националну армију. Њено противљење било је ипак пасивније од француског, јер је чекала расплет ситуације око Плевеновог плана. Са друге стране, Холандија није имала ништа против немачког приступања НАТО-у у том тренутку.¹³

¹³ ДАМСП, ПА, 1952, Ф-60, 41571, стр. 4.

Питање укључивања немачке индустрије у заједничку индустрију наоружања остало је под сенком актуелне економске конјуктуре. Оријентација ка цивилној прерађивачкој индустрији у том периоду омогућавала је веће профите него државни војни уговори, а повећано ангажовање француске и британске индустрије у производњи оружја отварало је немачкој индустрији нове шансе на цивилном тржишту. Са друге стране, француска индустрија је у војним набавкама видела шансу за излазак из тешке финансијске ситуације, очекујући пуно упошљавање војноиндустријских капацитета уз помоћ америчких кредита. Британија је била свесна финансијског ризика и губитка цивилног тржишта уколико своју привреду у већој мери окрене производњи наоружања, те је из тог разлога инсистирала на немачком учешћу у заједничкој војноиндустријској производњи.¹⁴

У сфери финансијског доприноса Бон је видео прилику да своје трошкове за избеглице са истока и подршку становништву Западног Берлина урачуна као одбрамбене трошкове. Министар финансија Фриц Шефер сматрао је да је поред ових трошкова, који су износили нешто мање од 6 милијарди марака, могуће издвојити још око 3 милијарде марака за трошкове заједничке одбране, и то не од увођења нових пореза, што Бундестаг не би одобрио, него од повећања процента наплате и повећања продуктивности привреде. Будући да су иницијалне савезничке процене немачких финансијских могућности биле на нивоу од 13 милијарди марака, договорено је да Савет НАТО пакта та питања детаљније размотри. Халштајн и Шефер рекли су да само Британија захтева пуно покривање трошкова окупације из немачког буџета, али верују да је у пакту преовладао став да се према Бону не иде са максималистичким захтевима.¹⁵

Фебруар 1952. обележиле су две значајне скупштинске дебате, у Паризу и Бону, које су представљале до тада најзначајнији тест способности две владе да својој јавности предоче смисао предложеног плана. У другом плану ове две дебате послужиле су и као припрема за конференцију министара спољних послова земаља чланица Атлантског савеза у Лисабону, на којој је главна тема била управо Европска одбрамбена заједница.

Аденауер је у својим наступима у Бундестагу понављао своју првобитну тезу о заједничкој одбрани. Његов став је био да Западној Европи прети „несумњива и стална опасност агресије од стране совјетског блока, да је та опасност непосредна и претећа док год не постоји еквивалентна европска одбрана која може да одврати Русе

¹⁴ Исто, стр. 5.

¹⁵ Исто, стр. 6.

од агресије...“.¹⁶ Због актуелне ситуације у Сарској области (француско именовање амбасадора као потенцирање независности Сара) тензије у француској и немачкој јавности су се појачале и терале су политичаре на већи опрез. У том смислу може се тумачити и Аденауерово негирање да је на једној затвореној седници са фракцијом ЦДУ-а директно повезао питања Сара и чланства у НАТО-у са активним учешћем у западноевропским безбедносним плановима. Информација о том ставу потекла је из редова СПД-а, а Аденауер је морао да је демантује јер би створио непотребне тензије у француској јавности и отежао ток политичке дебате о ЕОЗ у француском парламенту, што му није било у интересу.¹⁷

Из извештаја Звонка Перишића јасно се види да је Аденауер изгубио на сигурности у јавном наступу управо због француских акција у Сару, које су нанеле штету његовој концепцији споразумевања са Паризом. Упркос томе, владина политика успела је да се у резолуцији Бундестага истакне низ концесија које је сматрала важним за положај Немачке у настајућој европској заједници. То су била питања правног положаја савезника у Немачкој, оквири домаћег законодавства, расподела финансијског терета за заједничку одбрану, питање Берлина и многа друга. Перишићев извештај указује на то да је Аденауер жртвовао део свог политичког престижа како у дебати не би заострио односе и погоршао ситуацију, нарочито са Француском, и како би оставио повољан утисак кооперативног партнера на кога се Вашингтон може ослонити.¹⁸

Политичке плодове своје уздржаности Аденауер је побрао на четворном састанку у Лондону и на конференцији НАТО-а у Лисабону у фебруару 1952. Прво, Западна Немачка је добила право саодлучивања у поступцима Савета НАТО-а и планираног Савета министара ЕОЗ. Обавезе пружања помоћи унутар НАТО-а постављене су на паритетном нивоу, што је значило да у случају агресије влада у Бону може да сазове седницу Савета НАТО-а и тражи савезничку реакцију. Друго, америчко-британска гаранција интегритета свих чланица будуће ЕОЗ од тог тренутка односила се и на Немачку. Треће, направљени су планови који омогућавају укључивање немачке индустрије у савезничке програме наоружања. Четврто, никакве посебне клаузуле више нису постојале према немачком учешћу у ЕОЗ. Поред тога, нађено је и практично решење по којем ће се прво ићи на ратификацију плана о ЕОЗ, а потом на укидање окупационог статуса у Немачкој, али без директне

¹⁶ ДАМСП, ПА, 1952, Ф-60, 43181, стр. 2.

¹⁷ Исто, стр. 3.

¹⁸ Исто, стр. 6.

и формалне повезаности ова два процеса, што је знатно ослабило оштрицу критике СПД-а према Аденауеровој политици.¹⁹

Уз све расправе и размимоилажења у ставовима, земље чланице Европске заједнице за угаљ и челик потписале су 27. маја 1952. у Паризу Уговор о успостављању Европске одбрамбене заједнице. Уговор је предвидео заједничке одбрамбене институције (Савет министара, Скупштину и Комесаријат), војни буџет и армију. Замишљене Европске одбрамбене снаге (ЕОС) требало је да добију примат над националним армијама. Ове не би биле укинуте, али би биле сведене на меру у којој свака држава има потребу за њима у ваневропским пословима (у суштини се то сводило на одбрану колонијалних поседа) и у смислу савезничких окупационих снага у Немачкој и Аустрији које не би изгубиле свој национални карактер. Такође, националне снаге изгубиле су примат и у ефективном смислу јер њихова бројност није смела да угрози потребне капацитете ЕОС. Са друге стране, читав споразум може се сматрати суплементом уговору о НАТО пакту, јер је предвиђао примат обавеза према НАТО-у у односу на обавезе према ЕОЗ-у, што је, између осталог, евидентно из субординисаности ЕОС врховном команданту НАТО-а за Европу у случају рата.²⁰ Као резултат дотадашњих разговора, између Плевеновог плана и потписаног Уговора о ЕОЗ постојале су четири значајне разлике:

- пуна једнакост СР Немачке, чак и могућност сепаратног изласка из заједнице у случају уједињења;
- постојање 12 немачких дивизија, као посебне борбене компоненте унутар Европских одбрамбених снага;
- одустајање од постојања европског министра одбране, уместо којег је уведен Комесаријат као колективни орган;
- уопште, целокупна институционална структура заједнице била је знатно мање наднационална у односу на оно што је замислио Моне. Те институције остале су експонент националних власти, њихова продужена рука, а не независна тела са пуним капацитетом одлучивања.

Француска јавност је у сагледавању своје спољнополитичке ситуације, поред заједничке одбране, морала да води рачуна и о позицији у Индокини. У овом другом случају Париз је био врло подложен америчком утицају, имајући у виду знатну војну помоћ коју је примао од Вашингтона. Такав развој догађаја и неспособност да се сопственим капацитетима одржавају колонијални поседе били су плодно тле за многе нападе на владајућу коалицију. У том смислу нарочито су индикативни напади са десна, које су деголисти током

¹⁹ Исто, стр. 8.

²⁰ Енглески превод уговора о ЕОЗ се може наћи на страници http://aei.pitt.edu/5201/1/001669_1.pdf (18. 8. 2011).

читаве 1952. усмеравали ка влади. У тим нападима ишло се и до критике НАТО-а, па су генерали Мари-Пјер Кениг и Пјер Бијоте сматрали НАТО потпуно неефикасним у смислу оперативног командовања војском, а критику су продужили и на читаво устројство француског војног министарства. Њихови ставови, који су ишли линијом преговора са Совјетима, признавања линије Ниса – Одра, те захтев за напуштање читаве концепције заједничке западноевропске одбране, представљају један од многих дисонантних тонова насталих услед тренутног положаја Француске, који је био неповољан, у сталном опадању и потчињен вољи Вашингтона.²¹

Конфузним ставовима у Паризу донекле је допринела и политичка промена у Вашингтону након избора у новембру 1952. Њих је у свом извештају од 28. фебруара 1953. описао амбасадор Срђа Прица. Прве реакције на ставове новог државног секретара Алена Далеса о планираној европској армији биле су негативне, но њих је знатно ублажио Далесов боравак у Паризу у фебруару. Прица наводи да је он из Париза отишао „прилично оптимистички расположен“, али да се „нама чини да његов оптимизам није био оправдан и да он није свестан свих тешкоћа и проблема на које ће питање Европске армије још наићи“. Даље, он каже да је Далес наступио са много такта и избегао директне притиске на Париз да што пре ратификује споразум, али да је ипак на индиректан начин ставио до знања Французима да се не надају помоћи ако не реше питање европске армије. У светлу оваквих америчких ставова, нови француски премијер Рене Мејер покушао је да са Лондоном договори одређене измене у тексту уговора, које би ублажиле негативан став француске јавности по питању перципираног угрожавања државне суверености. Међутим, осим показаног интересовања за одређене техничке измене, Британци нису променили свој став према европској армији. Прица је уочио и извесне промене унутар опозиционих ставова према ЕОЗ у Паризу. Они се, према његовом мишљењу, више не манифестују као опозиција на оружавању Немачке, већ више као опозиција сужавању и губитку извесних суверених права, нарочито националне француске војске.²²

Прица је сматрао да, према тадашњој ситуацији, нема много изгледа за брзу ратификацију уговора о ЕОЗ. Изнео је мишљење да ће пре Мејерова влада пасти него што ће успети да тај посао обави до краја. Французима би, у том случају, остало надање да САД разумеју да ремилитаризација Немачке захтева претходно решење француско-немачких односа. Исто тако, навео је да Французи умањују значај

²¹ Исто, стр. 3.

²² ДАМСП, ПА, 1952, Ф-25, 48721.

војне помоћи коју добијају из САД, за коју тврде да је мања од њихових трошкова рата у Индокини, те чак и тај рат у том тренутку сматрају важнијим за углед САД него за саму Француску.²³ Оно што је додатно отежало рад на читавом пројекту јесте пад француске Владе премијера Антоана Пинеа почетком 1953, чиме је Шуман изгубио место министра иностраних послова у новој, Мејеровој влади. Како је Шуман фигурирао као главни заштитник Монеовог деловања и утицаја, испоставиће се да ће главни покровитељ пројекта морати пасивно да посматра остатак ове политичке утакмице.

Притисак нове америчке администрације на европске савезнике да што пре ратификују уговор о ЕОЗ видео се и током Далесовог боравка у Риму, након посете Француској, почетком фебруара 1953. године. Крајем истог месеца ехо тог притиска био је видљив и на конференцији министара спољних послова држава чланица Европске заједнице за угаљ и челик, која је одржана у Риму. Основни циљ конференције био је да се питање ратификације уговора о ЕОЗ помакне са мртве тачке. Извештај посланства у Риму од 23. априла 1953. пружа детаљан увид у рад те конференције и у неколико билатералних сусрета на исту тему. Сама конференција почела је под утиском притиска САД да се детаљи плана разраде што пре и назнаке да ће сва војна помоћ бити усмеравана ка заједничкој армији, а не ка националним армијама, а сва финансијска и материјална помоћ ка институцијама ЕОЗ. Покушај италијанског премијера Алчидеа де Гасперија да фигурира као посредник између Париза и Бона оцењен је као сасвим неуспешан, а за успех се на крају конференције сматрало то што сукоби нису још даље продубљени. Спорне су биле и немачке обавештајне процене о снази совјетског блока – Бон је наглашавао војну опасност, док ју је Париз умањивао. Под лошим утиском расправе о војној интеграцији млако су примљени предлози холандског министра иностраних послова Бајена о раду на царинској унији, као једном од битних елемената за будуће заједничко тржиште. Аденауерово понашање у извештају је оцењено као врло мудро, с обзиром на то да је Француској оставио довољно простора да изнесе све своје примедбе на предлог споразума, али је при том остао чврсто на својим позицијама.²⁴ Југословенским представницима је у Италмипу (Министарству иностраних послова Италије) речено је да лични однос Де Гасперија и Аденауера врло срдчан, те да се гаје наде да ће за годину дана у Европи функционисати врло тесан немачко-италијански савез као противтежа француско-бри-

²³ Исто, стр. 6.

²⁴ ДАМСП, ПА, 1953, Ф-39, 45500, стр. 2.

танском, који је и даље доминантан у европским пословима. Даље, италијански политичари сматрају да формирање ЕОЗ у суштини анулира пораз у Другом светском рату, како на војном тако и на дипломатском пољу. Де Гаспери и Аденауер су били сагласни да се ни Италија ни Немачка не могу одрећи територија које су изгубљене у рату који су повеле тоталитарне идеологије, при чему се мислило на Пољску и Југославију. Такође, стварање ЕОЗ видели су као средство које би Балкански пакт учинило мање важним, јер би ЕОЗ постала стуб ослонаца америчке политике у Европи, у који би се Балкански пакт могао интегрисати као мање важан чинилац. Дошло је и до слагања да је немогуће тражити од В. Британије да се прикључи ЕОЗ, већ да би требало наћи пост фестум модалитете за сарадњу са њом на војном плану. До слагања је дошло и у ставу да се ЕОЗ не може проширити на друге европске земље, па ни на земље Балканског полуострва.²⁵

Исти извештај СМИП-а говори и о разговорима Де Гасперија са Бидоом, 26. и 27. фебруара 1953. у Риму. Према коментарима Италмипа, Бидо је истакао улогу деголиста и комуниста у блокирању ратификације споразума о ЕОЗ-у. Такође, навео је несигурно држање дела социјалиста, који би се могли споразумети са британским лабуристима, те заједнички успротивити и самом концепту ЕОЗ-а, не циљајући само на поновно наоружавање Немачке него и на повећавање могућности сукоба са СССР-ом. Бидо је навео да се у француској јавности кристалисао став да уколико дође до остваривања ЕОЗ у садашњем замишљеном облику, уговор о миру са Немачком више неће имати важност, те да ће се изгубити свака контрола над немачком спољном и одбрамбеном политиком. ЕОЗ би, по његовом мишљењу, био непотребан ако би НАТО могао да задовољи европске одбрамбене потребе, те да би оптимална ситуација била да се ограничи немачки допринос унутар НАТО-а. Де Гаспери се није сложио са Бидоом, који је покушао да му представи експанзионистичке и ревизионистичке намере владајућих немачких елита према Аустрији, Сару, Алзасу и Алто Адићеу, позивајући се на изворе из Ватикана према којима Немци немају таквих аспирација и имају сасвим лојалан став према идеји европских интеграција. Однос је додатно захладнео због Де Гасперијевог преласка преко Бидоовог захтева да утиче на Бон да прихвати додатне француске протоколе према предложеном уговору о ЕОЗ-у. Бидоова контра је уследила у Француском ставу да би Италија требало да се споразуме са Југославијом око Трста, те да Париз не може предлагати нову трипартитну конференцију јер би она у

²⁵ Исто, стр. 3.

суштини смањила наду за решењем. При том је уверавао Де Гасперија да Француска нема никакав интерес који би се косио са италијанским, нити су му односи са Југославијом важнији од односа са Италијом. Даље, Бидо је сматрао да није у интересу Италије да отежава приступ балканских земаља НАТО-у, јер би то присилило Београд да и даље утиче на Грчку и Турску да своју одбрану гледају сепаратно и да држе Италију подаље од Балканског пакта.²⁶

Прецизну анализу расправе о ЕОЗ унутар читавог дискурса блоковске поделе у свом извештају од 20. јула 1953. пружио је Владимир Велебит, тада амбасадор у Лондону. Он је истакао да је гледиште западних сила на основни проблем односа Исток – Запад, у чијем се средишту налазило питање Немачке, у односу према СССР-у остављало утисак једнодушности условљене упорном и агресивном политиком Кремља. Таква политика имала је за последицу бацање у други план свих међусобних супротности западних држава, чак и француско-немачких, тако да је дошло до потписивања уговора о ЕОЗ током 1952. године и до британске војне гаранције Немачкој, прве у историји. Но Велебит је такође приметио да су се из те једнодушности почела диференцирати разна гледишта. Њихов почетак уочио је у усвајању опште оцене да је непосредна ратна опасност сасвим удаљена опција, нарочито након Стаљинове смрти и донекле измењене политике СССР-а према Западу. Тиме су на видело избила различита национална гледишта и интереси. Следствено томе, закључује Велебит, изгледи за ратификацију споразума о ЕОЗ у француском парламенту постали су све неизвеснији, а са њима и цело питање интеграције Западне Европе.²⁷

Сједињене Државе поново су испољиле додатни притисак на Париз током заседања НАТО-а у Паризу, у децембру 1953. године. Читаво заседање водило се под утиском дискусије Бидо – Далес, тј. под утиском Далесове изјаве о промени америчке политике према Европи, и нарочито према Француској, уколико не дође до брзе ратификације уговора о ЕОЗ од стране француског парламента. Овим притиском Вашингтон је желео да предупреди било какво сепаратно споразумевање неке европске земље са СССР-ом и уопште било које покушаје самосталније политике према Истоку. Друго, САД су биле под притиском лошије економске ситуације након завршеног рата у Кореји, са жељом да смање издатке за своју одбрану на оним местима на којима су Европљани могли преузети тај терет. Таква промена није се могла извршити без наоружавања Немачке. У склопу тога треба

²⁶ Исто, стр. 4–6.

²⁷ ДАМСП, ПА, 1953, Ф-22, 410189, стр. 1.

посматрати америчку војну помоћ Европи и наоружавање сопствене војске на европском континенту. Америчка страна потенцијала је успореност процеса ренаоружавања снага НАТО-а, како на нуклеарном, тако и на конвенционалном нивоу, те напоре и успехе Москве од њеног првог атомског теста 1949. године. Размимоилажење око начина и темпа усвајања модернијег наоружања на је крају довело до само делимичног усвајања предлога Војног комитета. Врховни савезнички командант за Европу генерал Алфред Грунтер јавно се противио концепту смањења конвенционалних снага уз повећање атомских, јер европске савезнице немају снаге да их самостално развијају, поготово што је у Америци био на снази тзв. МекМахонов закон (*Atomic Energy Act of 1946*) који је забрањивао експорт америчких патентираних решења примењених у новим типовима наоружања. Таквим ставовима амерички војни врхови су својим европским савезницима стављали до знања сву комплексност питања заједничких војних обавеза и форсирани тежњу ка најбржим и најпрактичнијим солуцијама. Рене Плевен, који је поново постао премијер, понудио је средње решење у виду одређивања коначног обима конвенционалних снага, уз гаранцију америчке дуготрајне војне помоћи. Тај предлог ипак није био прихватљив за Вашингтон. У званични коминике ушло је британско решење са нагласком на јачању економских снага, уз разуман и одржив темпо јачања војних снага по већ постојећим смерницама.

Немогућност Савета НАТО-а да на својим редовним састанцима попут овога донесе јасно решење био је довољан сигнал југословенској дипломатији да су разлике остале на значајном нивоу. Она се у овом периоду фокусира на положај Италије и простор који се Југославији указивао захваљујући поменути разликама, како би се ослабио њен положај. Италијанска подршка тренутној концепцији ЕОЗ-а повезана је пре свега са утицајем који на владу у Риму имају Сједињене Државе. Де Гасперијева демохришћанска влада виђена је као брана било каквој антиамеричкој коалицији која би се могла формирати у Италији и уопште као влада која од свих западноевропских влада пружа најмање отпора спровођењу америчких политичких и војних планова у Европи, па и на светском плану. Са друге стране, италијанска влада користила је овако развијене односе за антијугословенску пропаганду у САД, нарочито међу члановима Конгреса, у чему су знатну улогу имале италијанска емиграција и католичка црква. Тај утицај ипак није био довољан да се званични Вашингтон натера да јаче притисне Југославију по питању Трста, путем притиска за усвајање Трипартитне декларације.²⁸

²⁸ ДАМСП, ПА, 1954, Ф-39, 412943, стр. 1-2.

Да су Италијани знатну пажњу посветили троуглу САД – Трст – ЕОЗ показује и извештај југословенске амбасаде у Лондону од 19. априла 1954. Он даје податке из разговора италијанског амбасадора у Лондону Манлиа Бросиа [будућег генералног секретара НАТО-а – прим. аут.] са неименованим званичником Форин Офиса. Бросио је изразио наду да ће Џорџ Маршал увидети да актуелна политичка групација на власти у Италији даје Југославији најбоље могућности да добије неке концесије око Трста, критикујући америчког државног секретара да стоји на страни Југославије. Изнео је став да је сувише критичан према Италији, да безпредметно критикује италијански „империјализам“ и да сувише наде полаже у Југославију у смислу улоге Балканског пакта. Помињући ратификацију уговора о ЕОЗ, он је категорички изјавио да Италија неће ратификовати уговор док не буде решено питање Трста.²⁹

Италија ипак није била принуђена да бира. На гласању у француској скупштини, 30. августа 1954, већина посланика (319 према 264) одбила је да ратификује Уговор о Европској одбрамбеној заједници. Тиме је круг затворен – идеја је пропала у Паризу, месту из ког је и потекла. Но она није потекла из истог политичког, па ни интелектуалног кружока. Настала је као план дела француске елите да изврши контролисано дизање немачке моћи, али се и таква врста контроле већем делу Француске, пословично неповерљивом према традиционалном супарнику, учинила сасвим недовољна.

Брозова изјава и реакције

Знајући да су шансе за ратификацију споразума о ЕОЗ у Француској веома мале, као и да је Италија своје партикуларне интересе ставила изнад заједничке одбране (Трст пре ЕОЗ-а), југословенски врх покушао је да искористи те разлике. Приликом посете Београду Ги Молеа, председника Парламентарне скупштине Савета Европе, маја 1954, Јосип Броз и Коча Поповић дали су формалну изјаву да Југославија жели да се прикључи Европској одбрамбеној заједници.³⁰

Иако је јавност тада први пут упозната са тим ставом, сондирање терена је током априла у Француској извршио амбасадор Прица. Он је у два разговора, прво са Александром Пародијем, генералним секретаром француског Министарства спољних послова, а затим са Филипом Бодеем, француским амбасадором у Београду, који је због боловања био у Француској, изнео југословенску жељу да допринесе тешњем

²⁹ ДАМСП, ПА, 1954, Ф-19, 44913, стр. 1.

³⁰ Александар Ненадовић, *Разговори с Кочом*, Глобус, Загреб, 1989, стр. 118.

европском уједињавању, укључујући и чланство у Европској одбрамбеној заједници.³¹ Након повратка у Београд Боде се, 20. априла, састао са државним подсекретаром за иностране послове Алешом Беблером, интересујући се за детаље ове југословенске иницијативе. Беблер му је појаснио да је Југославија од 1948. решавала свој највећи проблем – спасавање своје независности *vis-a-vis* совјетског притиска. У том периоду успела је себи да обезбеди војну помоћ три највеће западне силе и да обезбеди савезништво две балканске земље. За Југославију се у овом тренутку поставило питање куда даље, тј. на какав начин се може укључити у светска струјања која обликују изглед будућег света. За Беблера је било очигледно да се не може окренути Медитерану због Италије и Франка, или на Блиски и Средњи исток, на шта му је Боде добацио да су то „неутралисти као и ваши азиски [sic!] пријатељи“. За Југославију је остала само Европа, чији економски потенцијали (Боде поново додаје – „и интелектуални“) дозвољавају перспективу да својим уједињавањем поврати свој некадашњи значај. По Беблеровом опису, Боде је био више него задовољан оваквим резонавањем и рекао је да ће француска влада са одушевљењем поздравити ту југословенску оријентацију. Дипломате су се у разговору сложиле са тим да су та питања далеко комплекснија него што изгледају; да постоје „мала“ Европа и „велика“ Европа којом доминира равнотежа Француска – Немачка. Боде је додао да би по актуелној француској анализи, оваква ЕОЗ изоловала Француску, над којом би доминирале САД и Немачка. Британске обавезе биле су сасвим нејасне и тиме она практично није учествовала у равнотежи снага. Такође је поновио да међу социјалистима већина не жели да гласа за ЕОЗ и да ће они коју буду гласали „за“ то учинити само из пијетета према Ги Молеу, који је највећи пропонент тог концепта у странци. Ни у владајућој коалицији није било јединства јер је министар финансија и економије Едгар Форје јавно и оштро критиковао цео аранжман. Боде је признао да сви поштајно очекују крај читаве приче како би се почело изнова, иако нико не зна како би то „ново“ требало да изгледа.³²

Официјелни италијански став о спремности Југославије да приступи Европској одбрамбеној заједници југословенским дипломатама дао је Микеле Ланца, шеф 4. одсека Италмипа (за Југославију). Према његовим речима, италијанске власти остају мирне и у ишчекивању резултата разговора о Трсту, који су у том тренутку вођени у Лондону. Оне сматрају да је Титова изјава била уперена према унутрашњем јавном мњењу, које је требало благовремено

³¹ ДАМСП, ПА, 1954, Ф-33, 45049.

³² ДАМСП, ПА, 1954, Ф-33, 42670.

припремити за финалну верзију договора око Трста, која се очекивала почетком октобра. Отпор склапању Балканског пакта образложио је непостојањем интереса да се Италија у њега уклапа на било који начин, јер није постојала вера у стабилност југословенске спољне политике. То неповерење образложио је Титовом старошћу и зебњом да би неко друго руководство земљу лако одвукло у авантуру у којој би евентуалне војне обавезе Италије према Југославији могле бити врло опасне по Рим.³³

Детаљнији увид у италијанска размишљања о овом политичком троуглу даје извештај аташеа за штампу југословенске амбасаде у Риму Боре Стојадиновића, који је крајем маја 1954. боравио у Венецији и имао исцрпан разговор са Атилиом Томасинијем, директором листа *Il Gazzettino*. Добру информисаност о плановима владе тај лист дуговао је чињеници да је један од сувласника листа био Де Гасперијев брат, те да је лист важио за једно од полуслужбених гласила Демокришћанске партије Италије.³⁴ Томасини је у разговору рекао да се јасно види да је Југославија пажљиво посматрала и проучавала унутрашњу италијанску ситуацију и противречности која постоје по питању ЕОЗ, не само у односу на леву и десну опозицију, већ и међу демокришћанима. Титова изјава показивала је Америци да насупротив Италији, на коју мора да се врши притисак како би ратификовала споразум о ЕОЗ и која се колеба, стоји Југославија, компактна и спремна да уђе у ЕОЗ и без позива. Тим југословенским потезом италијански политичари дошли су у недоумицу, питајући се да ли је боље да се ратификација ЕОЗ обави после решења тршћанског питања. У случају да се од Италије тражи да уђе у ЕОЗ пре решавања питања Трста, или са неким предлогом на столу који начелно није одговарајући за Рим, приличан број посланика гласао би против ратификације, чак и ако ова два питања нису на први поглед повезана. Тиме би Италија изгубила све потенцијале који би јој припали у ЕОЗ, а ни по питању Трста не би добила више од симболичног решења. Опет, одлагање ратификације ставило би на пробу америчко стрпљење, те би се Вашингтон сам могао посветити својим плановима о немачком наоружавању. За Американце би дилема изгубила на значају и тиме што би придобијањем Југославије имали компактну линију одбране све до Турске, успут значајно подржавајући претварање Балканског пакта у пуни војни савез. Томасини је сматрао да би чак и у случају да Италија ратификује споразум пре

³³ ДАМСП, ПА, 1954, Ф-37, 48011.

³⁴ Cinzia Padovani, *A Fatal Attraction: Public Television and Politics in Italy*, Rowman & Littlefield Publishers, Lanham, 2005, p. 19.

решавања питања Трста Југославија опет понудила свој улазак у ЕОЗ, уз нешто мање задовољење око Трста. Но, опет је изразио велику сумњу у могућност изгласавања ратификације без решавања тршћанског проблема.³⁵

Иницијалне реакције немачких власти на Титову изјаву пренео је пуковник Бланк амбасадору Младену Ивековићу, на састанку у Бад Годесбергу 28. априла 1954. Бланка је изјава „фрапирала“, нарочито јер је он у претходном периоду управо говорио о томе, те је ово потврда и исправности његових ставова. По његовом мишљењу, важност овог геста је велика јер даје подршку плану у време великих сумњи у његово ратификовање, а да га је немачка Влада једнодушно оценила као „драгоцен у правцу европске интеграције“. Ивековић је одговорио са задршком да „из изјаве председника Тита не треба извлачити преурађене закључке да је улазак Југославије у ЕОЗ иминентан ... То је још далеко“.³⁶

Да је Италија била главна и истинска мета Титове изјаве може се видети из записника са састанка Колегијума амбасаде ФНРЈ у Немачкој од 27. маја 1954, на коме је амбасадор Ивековић појаснио позицију Југославије. Напомињући да изјаве политичара о оријентацији према Европи ипак нису само тактичке и „платонске“ већ да носе одређену обавезу, појаснио је да се оне морају сагледати у склопу времена у коме су настале, тј. у периоду успешно разбијене изолације са Истока. Истакао је да сваку сарадњу Југославије са западним силама треба гледати само кроз призму Балканског савеза, тј. Југославије у Балканском савезу. Изјавама о жељи и вољи да се приступи ЕОЗ Италија је стављена у изузетно тежак положај, а аргументи да се Југославија колеба, да кокетира са Истоком и да је једини добитник Хладног рата успешно су сузбијени. Испада да је Југославија јасно на страни европске сарадње, а да се Италија колеба и да чак жели да спречи стварање Балканског савеза као важног инструмента одбране Запада. Ивековић је својим сарадницима децидно истакао да се југословенски ставови страним дипломатама и новинарима неће даље појашњавати јер је тактички врло корисно да извесна нејасноћа око њих остане. Ако се буду морали чинити и практични кораци у правцу ка ЕОЗ, Југославија би иступала само као чланица Балканског савеза и у договору са Саветом Европе, у коме ће вероватно тражити само место посматрача, како се стечени капитал не би брзо истопио. Према његовим речима, Југославија није замишљала овакву ЕОЗ каква је постојала у уговорима, већ је

³⁵ ДАМСП, ПА, 1954, Ф-37, 47844.

³⁶ ДАМСП, ПА, 1954, Ф-62, 45994.

тежила широј заједници, „великој Европи“, идеји која има додирне тачке са немачким социјалдемократима или замислима Венсана Ориола, француског председника. Уколико би се уочила тенденција да ЕОЗ може допринети нечем вишем, некој врсти нове европске концепције као важне снаге у читавом совјетско-америчком односу, за Југославију би ту и те како било места.³⁷

Ове опције и замисли дипломатског апарата остале су само на папиру, јер су кључни актери одлучили судбину разматраног концепта европске одбране без Југославије. Након краткотрајног кокетирања са Западом, Југославија је у следећих неколико година изградила потпуно нову и другачију оријентацију своје спољне политике. Из тог кокетирања извукла је практично све што је могла – економску и војну помоћ, те, како ова епизода показује, решавање безбедносних и граничних проблема.

Закључак

Мучну и трновиту дебату око европеизације одбрамбених капацитета неки аутори назвали су „афером Драјфус Четврте Републике“.³⁸ Она се може посматрати кроз призму француских дилема о положају своје земље у новим и битно промењеним околностима и готово константног инсистирања на својим националним страховима и погледима у време које је наметало другачије ставове. До којих нивоа је ишло неповерење француских политичара и дипломатског кора довољно сведочи забелешка о коментарима амбасадора Бодеа на једној вечери у француској амбасади у Београду, 8. октобра 1954, нешто више од месец дана пошто је француска скупштина одбила да ратификује Уговор о ЕОЗ. Наиме, у провали личних утисака Боде је, између осталог, тврдио да је коначна верзија ЕОЗ била „ватиканска творевина и католичка политика на чијем су остваривању радили сагласно Ватикан, Шуман и Аденауер“ и поновио интимно схватање оригиналног предлога у Плевеновом плану да „цела та комбинација није имала за циљ да доведе до Европске одбрамбене заједнице, већ да одложи наоружавање Немачке на коме је Америка инсистирала“.³⁹ Више различитих интереса, не само међу државама него и унутар њих, превагнуло је ка томе да се у овом периоду не успостави једна наднационална институција тог типа,

³⁷ ДАМСП, ПА, 1954, Ф-62, 47809.

³⁸ Philippe Buton, „La CED, L’Affaire Dreyfus de la Quatrième République?“, *Vingtième Siècle. Revue d’histoire*, 2004/4 (n° 84), p. 43–59.

³⁹ ДАМСП, ПА, 1954, Ф-23, 412079.

јер је очигледно да страх од СССР-а и нарасле војне потребе нису биле довољан мотив за такав корак. Војна интеграције Немачке временом је спроведена путем НАТО-а и Западноевропске уније (која је формално престала да постоји 2010. године), али се до данас није појавио план интеграције европских одбрамбених капацитета тог нивоа обухватности. Та чињеница сасвим је довољна да се закључи да су питања националне безбедности и контроле националних оружаних снага на тлу Европе, па и шире, и даље љубоморно чувани забран сваке државне власти.

Уз мноштво сигнала о дисонантним интересима и ставовима које је југословенска дипломатија успевала да прикупи током четири године трајања ове дебате, те уз правремене оцене (од почетка 1953) да су мале шансе за успостављање читавог концепта, није тешко закључити да је југословенски политички врх желео ову комплексну појаву да искористи у што већој мери за своје циљеве на локалном плану. Идеја о приступању Југославије Европској одбрамбеној заједници дошла је у време најосетљивијих преговора на два фронта – о формирању Балканског пакта и лондонских преговора о питању Трста. Из доступних докумената види се да је званични Београд вешто искористио прикупљена сазнања и (како се испоставило) прецизне анализе својих дипломата и да је у значајној мери парализовао Италију у овим преговорима. Преглед ових дипломатских потеза треба да послужи као студија случаја о томе како једна периферна земља може искористити дешавања која су за њу у суштини споредна, како би издејствовала најповољније могуће услове за решавање својих виталних проблема на локалном плану.

Литература:

Александар Ненадовић, *Разговори с Кочом*, Глобус, Загреб, 1989.

Victor Gavin, "Power Through Europe? The Case of the European Defence Community in France (1950–1955)", *French History*, Vol. 23, No. 1, 2009, pp. 69–87.

William I. Hitchcock, *France Restored: Cold War Diplomacy and the Quest for Leadership in Europe, 1944–1954*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1998.

Daniel Möckli, *European Foreign Policy during the Cold War*, I. B. Tauris, London, 2009.

Dean J. Kotlowski (ed.), *The European Union: From Jean Monnet to the Euro*, Ohio University Press, Athens, 2000.

David T. Armitage, "Echoes for Today: Lessons from US Policy Toward the European Defense Community", Paper presented at the European Union Studies Association Conference, Austin, 2005.

Драган Богетић, Југославија и Запад 1952–1955. Југословенско приближавање НАТО-у, Београд, 2000.

Драган Богетић, Сједињене Америчке Државе и формирање Балканског пакта 1952–1955, Архив, бр. 2, 2001, стр. 186–197.

Драган Богетић, Бојан Димитријевић, Тршћанска криза 1945–1954, Београд, 2009.

Irwin M. Wall, *The United States and the Making of Post-War France, 1945–1954*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.

John Gillingham, *Coal, Steel and the Rebirth of Europe, 1945–1955*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.

M. Türker Ari, *The European Defence Community in the U. S. Foreign Policy Context, Perceptions*, Vol. 9, March–May 2004, pp. 83–98.

Michael Creswell and Marc Trachtenberg, "France and the German Question, 1945–1955", *Journal of Cold War Studies*, Vol. 5, No. 3, 2003, pp. 5–28.

Милан Терзић (ур.), Балкански пакт 1953/1954, Београд, 2005.

Philippe Buton, "La CED, L'Affaire Dreyfus de la Quatrième République?", *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, 2004/4 (n° 84), pp. 43–59.

R. Gerald Hughes, *Britain, Germany and the Cold War: The Search for the European Détente 1949–1967*, Routledge, Abingdon, 2007.

Renata Dwan, "Jean Monnet and the European Defence Community, 1950–54", *Cold War History*, Vol. 1, Issue 3, 2001, pp. 141–160.

Rogelia Pastor-Castro, "The Quai d'Orsay and the European Defence Community Crisis of 1954", *History*, Vol. 91, Issue 303, 2006, pp. 386–400.

Talbot Imlay, "Success Story? The Foreign Policies of France's Fourth Republic", *Contemporary European History*, Vol. 18, No. 4, 2009, pp. 499–519.

Hans A. Schmitt, *The Path to European Union. From the Marshall Plan to the Common Market*, Louisiana State University Press, Baton Rouge, 1962.

Cinzia Padovani, *A Fatal Attraction: Public Television and Politics in Italy*, Rowman & Littlefield Publishers, Lanham, 2005.

Yves-Henri Nouailhat, "Franco – American Relations: French Perspectives", *Reviews in American History*, Vol. 14, No.4, 1986, pp. 653–668.

Mag. Milan Igrutinović
Research Assistant
INSTITUTE FOR EUROPEAN STUDIES
BELGRADE

LIFE AND DEATH OF THE EUROPEAN DEFENCE COMMUNITY – A VIEW FROM BELGRADE

(Summary)

The European Defence Community was an ambitious initiative of the early 1950s that was supposed to create a common and supranational army for six Western European countries, which were already included in the program of economic integration in the form of the European Coal and Steel Community. The EDC was supposed to respond to the need to defend West-European area from the Soviet Union, involving the capacities of West Germany, thereby satisfying the requirements of Washington. The creator of the plan was Jean Monnet, who wanted to meet several objectives – to rearm Germany and include it in the common defense, to do so in a controlled manner, for fear of France, and without harming the newly begun processes of economic integration. After nearly four years, this plan, which had undergone significant changes, was not adopted in the French Assembly. Arming of Germany was carried out within NATO, France did not have control mechanisms and maximalist demands for full federalization of Europe have suffered a significant blow. It turned out that the national security issues still have primacy over the uncertain political projections.

Yugoslav diplomats closely followed the development of this plan, its amendments and inglorious end. Yugoslavia was not in this plan; however, it timely detected all differences and different interests, and found the space to be opportunistic in their use in its local issues. In the crucial period in the spring and summer of 1954, expressing a desire to join the EDC, Yugoslavia gathered sympathy of the key arbiter – the U. S., which resulted in an awkward position of the Italian government. It all took place in parallel with negotiations on the position of Trieste and the formation of a military alliance with Greece and Turkey, in which Italy was the main rival. Thus, Yugoslav diplomacy showed how a non-involved country using skillfully maneuvering can take advantage of even the remote issues in order to achieve the maximum result in the local area, where it is really necessary.

Прилози и истраживања

УДК 94:725.182(497.11)"13/15"

Мр Драгана Амедоски

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ, БЕОГРАД,

E-mail: draganaamedoski@yahoo.com

Владета Петровић

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ, БЕОГРАД

E-mail: petrovicvladeta@gmail.com

ТВРЂАВА КОЗНИК – ОД ПРВОГ ПОМЕНА ДО КРАЈА 16. ВЕКА*

АПСТРАКТ: У раду ће бити описани остаци средњовековне тврђаве Козник, њена улога у српско-турским ратовима у првој половини 15. века, као и улога у административној и војној организацији Крушевачког санџака током 16. века.

Кључне речи: Козник, Расина, Крушевачки санџак, тврђава, српско-турски ратови.

Остаци средњовековног утврђеног града Козника налазе се око 9 km западно од савременог града Александровца, на подручју Општине Брус – катастарска општина Козница.¹ Тврђава је изграђена на високом купастом брегу, окомитих литица који суверено доминира целим крајем и контролише пут који долинима Расине и Јосаничке реке спаја Крушевац са долином Ибра.

* Рад представља резултат рада на пројектима које финансира Министарство просвете и науке Србије „Етногенеза Срба у средњем веку: Упоредна анализа историјско-културног наслеђа, генетичког материјала и предмета материјалне културе са аспекта аналитичке хемије“ Евиденциони број 47025 и „Од универзалних царстава ка националним државама. Друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану“ Евиденциони број 177030.

¹ Остаци утврђења истог имена налазе се 20 km југоисточно од Пљеваља. Више о овом утврђењу: „Козник“, *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља*, Београд, 2010, стр. 136 (В. Петровић).

Време изградње козничког утврђења не може се прецизно утврдити, иако се на њему издваја више фаза градње и оправки.² По свеу судећи у питању је брдско утврђење изграђено у другој половини 14. века. То је доба у коме се јавља нови, сложенији тип града простора подељеног на унутрашњи град – цитаделу и утврђено насеље. Овом типу насеља, поред Сталаћа, Прокупља, Петруса, припада и Козник. Појава сложеног облика града и важност садржаја у њему (владарски, властеоски двор, управна функција) довела је до промена у његовој структури и стављања посебног акцента на одбрану унутрашњег града.³ Утврђења која штите унутрашњи град постају масивнија са већим бројем равномерно распоређених четвороугаоних кула.⁴

Утврђење унутрашњег града у Кознику је неправилне основе прилагођене терену, површине 0,2 ha, са четири монументалне угаоне куле, једном унутрашњом и платнима која их повезују.⁵ Остаци малтера румене боје, примећени на круништу једне куле приликом конзерваторских радова, слични су фасади донжон куле у Сталаћу рађене у виду малтерних трака на којима је бојом подражавано зидање опеком карактеристично за моравско градитељство.⁶ Масивна кула у северном делу града идентификована је као донжон. Била је квадратне основе са странама дужине 8,8 m. Претпоставља се да је имала четири етаже и да је била висока око 18 m.⁷ На источној страни налазе се и остаци две мање куле које су служиле као ојачање обимних зидова. Зидна платна су, као и у другим средњовековним утврђењима, споља зидана полуобрађеним каменом, а у унутрашњости трпанцем заливеним са доста кречног малтера. Главни улаз налазио се најверо-

² *Козник, средњовековни град*, Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву. Захваљујемо се директору Завода за заштиту споменика културе у Краљеву Гордани Гаврић, која нам је омогућила увид у ову документацију.

³ Највећи урбани развој достигли су пак Београд, Смедерево и Ново Брдо. Г. Симић, *Донжон куле у фортификацији средњовековних градова*, Београд, 2010, стр. 90, 22.

⁴ Иако се са интензивирањем градитељске делатности током 14. века и даље у великој мери следила традиција византијске војне архитектуре из ранијих епоха, јављају се и неке новине, које се огледају у већем броју кула равномерно распоређених дуж бедема, масивној донжон кули на највишем терену и повећаној ширини и висини бедема. Појава ових новина може се уочити већ на утврђењу Маглич. Г. Симић, *Донжон куле у фортификацији средњовековних градова*, Београд, 2010, стр. 83; М. Поповић, „Утврђења моравске Србије“, *Свети Кнез Лазар. Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389–1989*, Београд, 1989, стр. 81–82.

⁵ *Козник, средњовековни град*, Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

⁶ С. Ђорђевић, „Козник“, *Рашка баштина 2*, Краљево, 1980, стр. 335.

⁷ За главне или бранич-куле (донжон) у градовима који припадају сложеном типу града 14. века карактеристичан је четвороугаони облик. Више о овој теми: Г. Симић, *Донжон куле у фортификацији средњовековних градова*, Београд, 2010, стр. 22, 109, 148.

ватније на јужној страни, где се данас може уочити шири отвор, док се на северној страни налази мања капија. У унутрашњости града очувани су остаци грађевина, а у шуту су пронађени и фрагменти глача-ног белог мермера, који указују на постојање неке репрезентативније грађевине унутар зидина.⁸ У североисточном делу града откривени су делови објекта, највероватније цркве. У прилог овој претпоставци иде велика количина фресака пронађених у шуту, као и скелетни гроб са спољне стране зида.⁹ У југозападном углу, на дубини од 250 cm, пронађен је у глинастој земљи део каменог надпрозорника моравског стила. Уз њега је пронађен део тамбура мањег стуба од белог мермера, осам камених ђулади и већи број правоугаоних плочица са нитнама на крајевима, које су припадале оклопу.¹⁰

Козник заузима посебно место међу српским средњовековним утврђењима, као утврђење са једном од најрепрезентативнијих цистерни са чак четири филтер бунара. Сличне цистерне, само знатно мањих димензија, са обично једним филтер бунаром, налазимо и у другим градовима средњовековне Србије и Босне.¹¹

Цистерна је откривена у јужном делу града, испод танког слоја хумуса. Обухвата простор неправилног круга пречника 5 m који је био испуњен шљунком. Зидана је од ломљеног камена и кречног малтера, а са унутрашње стране је обложена слојем жуте глине дебљине 30–45 cm. У средини цистерне налазе се четири бунара бачвастог облика пречника 75–100 cm и дубине 4,2 m, који су зидани од плочастог камена. У тренутку ископавања, сва четири бунара су била покривена каменим плочама. Један од њих је био засут, док се у три налазила чиста и бистра вода на дубини од 3,3 m.¹²

На најблажој падини брега, на којој су видљиви делови пута, пружало се утврђено подграђе, које није археолошки истражено. У њему се могу уочити остаци грађевина и једне куле.¹³ Ту је пронађено и неколико комада камене пластике са цркве моравског стила чије тачно место још увек није утврђено.¹⁴

Град Козник се по први пут помиње 1381. године, када је кнез Лазар у њему издао повељу Великој Лаври св. Атанасија, којом је

⁸ *Козник, средњовековни град*, Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву.

⁹ С. Ђорђевић, „Средњовековни град Козник“, *Рашка баштина* 3, Краљево, 1988, стр. 286–287.

¹⁰ О. Вукадин, Д. Минић, „Козник“, *Рашка баштина*, 2 (1980), стр. 307.

¹¹ М. Поповић, *Ужички град*, Ужице, 2004, стр. 86.

¹² О. Вукадин, Д. Минић, „Козник“, стр. 307.

¹³ А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд, 1950, стр. 120–121; С. Ђорђевић, „Козник“, стр. 335.

¹⁴ С. Ђорђевић, „Козник“, стр. 335.

овом манастиру дао годишњу помоћ од 100 литара сребра.¹⁵ Из истог периода потиче и један занимљив запис на минеју који је руски конзул Иван Јастребов пронашао у манастиру Св. Николе код села Корише.¹⁶ Након српско-турског рата 1425–1427. године, Козник се по први пут нашао под турском влашћу заједно са подручјем данашњег Александровца и Жупе, као и десном обалом Јужне Мораве до Сталаћа и Западне Мораве до Трстеника.¹⁷ Према *Historiae Polonicae* Јана Длугоша, деспоту Ђурђу Бранковићу је, после склапања српско-турског мировног уговора 1444. године, између осталих утврђења, враћен и Козник.¹⁸ Међутим, подаци из једног османског пописа, насталог између августа 1444. и јула 1445. године, указују да је Козник још увек у њиховој власти.¹⁹ После смрти Мурата II

¹⁵ Повељу је пронашао С. Ђирковић у архиву манастира Велике Лавре Св. Атанасија на Светој Гори где се и данас чува. А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Београда 2003, стр. 171–175.

¹⁶ И. Јастребов, „Додатак мојим белешкама из Старе Србије“, *Гласник СУД*, 54, 1882, стр. 53–69. Због места налаза Јастребов је мислио да се односи на село Козник у Метохији. Аутор је запис датовао у XV век; Љ. Сојановић, *Каталог Народне библиотеке у Београду*, Београд, 1903, бр. 188, стр. 57–58. Аутор саопштава да се запис налази на крају рукописа и датује га у XV век; Љ. Сојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, Београд 1903, бр. 4226, стр. 410. И у овом свом делу Љ. Стојановић овај запис датује у XV век.

На основу једне молитве у поменутог минеју, а која гласи: „... сачувај верне цареve наше и раба твојега кнеза нашега Лазара...“, запис попа Николе је први правилно датовао у време кнеза Лазара С. Матић, *Опис рукописа Народне библиотеке*, Београд, 1952, стр. 43.

Запис попа Николе је често навођен у стручној литератури: М. Панић-Суреп, *Кад су живи завидели мртвима*, Београд, 1963, стр. 17; Ђорђе Сп. Радојичић, *Антологија старе српске књижевности (XI–XVIII века)*, Београд, 1960, стр. 102, 325; *Исти, Развојни лук старе српске књижевности*, Нови Сад, 1962, стр. 126, 127; М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд, 1975, стр. 45; М. Павић, *Стари српски записи и натписи*, Београд, 1986, стр. 3, 206; Р. Михаљчић, *Изворна вредност старе*.

¹⁷ М. Благојевић, „Источна граница Деспотовине“, *Историјски гласник*, 1–2, 1995, 23–36; Након пада Крушевца у турске руке 1427. године, челник Радич Поступович је од деспота Ђурђа Бранковића тражио потврду поседа које је као баштиник држао пре турског освајања. Деспот је 1430. изашао у сусрет тој жељи, али уз напомену да ће права баштиника моћи да користи тек пошто Турци буду протерани из окупираних подручја. Међу челниковим поседима наводе се и села у непосредној близини Козника – Будиловина, Мелентија, Врбница, Кожетино Долње и Себечевац. М. Благојевић, „Манастирски поседи крушевачког краја“, *Крушевац кроз векове*, Зборник реферата са Симпозијума, Крушевац 1972, 46.

¹⁸ *Joannis Dlugossii seu Longini canonici Cracoviensis Historiae Polonicae libri XII*. T. IV. libri XI. XII, Cracoviae, 1877, 703.

¹⁹ У овом сумарном попису области Крушевца, Топлице и Дубочице наводе се и нека села из околине Козника. У белешци, која је накнадно унета, забележено је да је 1448. постојао черибашилук Козник. Рукопис овог пописа се чува у Градској библиотеци у Истанбулу, а објавили су га О. Зиројевић и И. Ерен у *Врањском гласнику*. О. Зиројевић-И. Ерен, „Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444–1446)“, *Врањски гласник*, књ. IV, Врање, 1968, стр. 377, 379, 395–396.

(1421–1451), његов наследник Мехмед II (1451–1481) вратио је деспоту Ђурђу (1427–1456) уз бившу султанију Мару, Топлицу и Дубочицу.²⁰ Као и Топлица и Дубочица и области око Крушевца, Петруса, Бована и Козника, у периоду од 1451. до 1453. на кратко су се поново нашле под српском влашћу.²¹ Све наведене територије коначно су пале под турску власт у септембру или октобру 1453. Ова освајања била су потврђена новим српско-турским мировним споразумом из 1455. године.²²

Делови Деспотовине који су освојени у ово време чинили су најпре област која је имала статус вилајета у оквиру крајишта, да би касније на том простору био основан Крушевачки санџак. У његовом саставу се нашао и Козник, који је каснијом административном поделом постао седиште истоимене нахије.²³ Нахија Козник се простирала на крајњем северозападу санџака, захватајући источне обронке планина Гоча, Жељина и Копаоника, дуж чијих врхова се пружала граница са Смедеревским и Зворничким санџаком. Њену природну границу чинило је централно било Копаоничке групе планина на западу, долина Западне Мораве и Крушевачког басена на северу, долина Расине и западни обронци планине Јастребац на истоку и развође Расине и Топлице на југу.²⁴

²⁰ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд, 1994, стр. 362.

²¹ О. Зиројевић-И. Ерен, „Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице“, стр. 378; С. Мишић, „Обнова Деспотовине и њене границе (1444–1459)“, *Пад Српске деспотовине 1459. године*, Науни скупови САНУ, књ. 134, Одељење историјских наука, књ. 32, стр. 66.

²² Деспот је са султаном склопио мир крајем лета 1455. године, да би се најкасније у септембру вратио у Смедерево. Држава му је била сведена на области између Западне Мораве, Саве и Дунава. Више о овој теми: М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, стр. 460.

²³ По освајању, Турци су преименовали Крушевац у *Alâca hisâr*, те је и санџак са седиштем у њему добио исто име. Сачињавале су га нахије: Крушевац, Загрлата, Петруш, Козник, Бован, Прокупље, Куршумлија, Дубочица, Пољаница, Кислина и Изморник. М. Васић, „Становништво Крушевачког санџака и његова друштвена структура у XVI вијеку“, *Крушевац кроз векове*, Зборник реферата са Симпозијума, Крушевац, 1972, стр. 49.

²⁴ Границе нахије Козник се могу са великом прецизношћу утврдити на основу турских пописа у којима су забележена насеља која су припадала овој нахији. За реконструкцију граница нахије у 16. веку, као и састава посаде тврђаве Козник, коришћена су три необјављена османска пописа (*Tapu Tahrîr Defterleri* (Даље: TD)) из 1516. године (TD 55), 1536. (TD 179) и 1570. (TD 567), који се чувају у Архиву Председништва владе (*Başbakanlık Arşivi* (Даље: ВВА)), у Истанбулу. Коришћен је, такође, и попис из 1530. (TD 167) који је објављен у: *167 numaralı muhâsebe-i vilâyet- Rûm-ili defteri (937/1530), II, Vilâyetin, Prizrin, Alaca-hisâr ve Hersek Livâları*, (Dizin ve Tıpkıbasım), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 69, Defter-i Hâkânî Dizisi: IX (Ankara, 2004).

Нахија Козник обухватала је област дуж реке Расине²⁵ на којој се простирала истоимена српска средњовековна жупа.²⁶ С обзиром на то да су средњовековни извори који се односе на ову жупу малобројни и у великој мери штурни, не можемо са сигурношћу утврдити њене границе, а самим тим ни у којој мери су се оне поклапале са границама нахије Козник.²⁷

Због свог стратешког положаја, Козник је избегао судбину мање значајних утврђења, која су османске власти рушиле или напуштале, чиме су смањивале потребу за додатним војним посадама и отклањале евентуалну опасност од стварања упоришта побуњеника. Релативно мало козничко утврђење контролисало је пут који је повезивао, долином Расине и Јошаничке реке, две значајне копнене комуникације које су се пружале долинама Велике Мораве, на истоку, и Ибра, на западу. То је уједно био и најкраћи пут између Крушевца и Новог Пазара.

У Кознику је већ средином пете деценије 15. века постојала турска посада од које се помиње извесни *силахдар* (*silâhdâr*)²⁸ Мах-

²⁵ Река Расина настаје на падинама Гоча и Жељина, спајањем Велике и Бурманске реке код Рогавчине. Дужина јој износи 92,3 km. Улива се у Западну Мораву 5 km низводно од Крушевца. Д. Дукић, Љ. Гавриловић, *Реке Србије*, Београд, 2004, стр. 67–68.

²⁶ Жупа је код Срба у средњем веку територијално-друштвена формација, мања или већа географска целина, котлинска или долињска формација у речном сливу, заштићена висинским рељефом и развођем по ободу, која је, захваљујући повољним климатским условима, добро насељена и култивисана. „Жупа“, *Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, 195–197 (Г. Томовић).

²⁷ Расина као област помиње се први пут у 12. веку, када је Стефан Немања, као брат великог жупана Тихомира, добио Топлицу, Ибар, Расину и Реке. Види: „Житије Симеона Немање од Стевана Првовенчаног“, *Светосавски зборник 2*, Београд, 1939, стр. 19; М. Благојевић, „Српске удеоње кнежевине“, *Зборник радова Византолошког института*, 36 (1997), стр. 58–60. Нешто више података о средњовековним насељима на овом простору, доносе три повеље: препис *Студеничке повеље* сачињен у 17. или 18. веку, оснивачка повеља манастира Дренче из 1382. и повеља којом је деспот Ђурађ Бранковић 1429/30. потврдио поседе великог челника Радича. Више о томе: *Студенички типик. Цароставник манастира Студенице*, (прир. Т. Јовановић) Београд, 1994, стр. 146–149; С. Ђирковић, „Студеничка повеља и студеничко властелинство“, *Зборник Филозофског факултета*, 12–1 (1974), стр. 311–318; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Београд, 2003, стр. 177–190; Љ. Стојановић, „Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др.“, *Споменик СКА*, 3 (1890), стр. 4–5; С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд, 1912, стр. 336–337; М. Динић, „Југозападна Србија у средњем веку“, *Српске земље у средњем веку*, Београд, 1978, 68–83, 75; Г. Шкриванић, „Властелинство великог челника Радича Поступовића“, *Историјски часопис*, 20 (1973), стр. 125–136, 134; Г. Шкриванић, „Студеничко властелинство (1183–1190)“, *Богословље*, 11 (1967), стр. 9–17; М. Благојевић, „Манастирски поседи крушевачког краја“, *Крушевац кроз векове*, Зборник реферата са Симпозијума, Крушевац, 1972, стр. 25–48.

²⁸ Титула дворјанина, чувара султановог оружја или припадник коњичких одреда капукулу трупа.

муд, члан посаде Горњег Козника, као и један *мустахфиз* (*mustahfiz*²⁹).³⁰ Козником, као и другим крајишким тврђавама у Крушевачком санџаку, Бованом, Крушевцем и Петрушем, у том периоду је заповедао черибаша (*çeribâşı*)³¹ Иса.³²

Наредних пола века о овом утврђењу извори ћуте. Прве вести, након средине 15. века, потичу из 1516. године и из њих сазнајемо да је Козник припадао хасу санџакбега.³³ У то време, он је био једина тврђава са тимарском посадом у Крушевачком санџаку.³⁴ Чланови посаде били су муслимани: Софијалу Хамза, *диздар* (*dizdâr*),³⁵ Велед, син Ајдин-бега, *ћехџа* (*kethudâ*),³⁶ један имам, један топџија и још 18 војника. У састав посаде улазила су и два ковача (*haddâd*), као и изванредан број зидара (*neccâr*) и *џемат* (*cemâ'at*) Цигана.³⁷

За издржавање чланова посаде Козника било је успостављено 13 посебних тимара, унутар којих је регистровано 17 села, један манастир, пет кућа муслимана, 311 ожењених и 82 нежењена хришћана, 23 удовице, једно селиште (*mezra 'a*), 25 баштина, 23 воденице, две ваљарице, три *хаса* (*hâssa*)³⁸ ливаде, четири *хаса* винограда. Годишњи приходи од свих тих добара износили су 34.823 акче.³⁹

Тимари *мустахфиза* тврђаве Козник налазили су се у истоименој нахији и били су различите величине, са различитим бројем уживалаца. Приходи од њих кретали су се од 873 до 6.535 акчи. Примања чланова посаде појединачно су се кретала између 873 и 1.603 акче. Изузетак представљају диздар и имам Козника. Годи-

²⁹ Члан тврђавске посаде.

³⁰ Наведени посадници су забележени у попису области Крушевца, Топлице и Дубочице. О. Зиројевић-И. Ерен, „Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице“, стр. 395–396.

³¹ Војни старешина. Непосредни старешина спахија у једној или више нахија.

³² На основу белешке, која је накнадно унета у попис, види се да му је 1448. године дат крушевачки, петрушки, бовански и кознички черибашилук. О. Зиројевић-И. Ерен, „Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице“, стр. 387.

³³ TD 55, s. 9–11.

³⁴ Према војној организацији Османског царства, у пограничним тврђавама смештане су посаде дневничара (*'ulûfeci*), који су финансирани из државних прихода – муката (*mukâta 'a*), док су тврђаве у унутрашњости санџака имале посаднике који су као накнаду за своју службу добијали тимаре. А. Husić, „Тврђаве Bosanskog sandžaka i njihove posade 1530. godine“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 49 (2000), str. 190.

³⁵ Заповедник тврђаве и тврђавске посаде; носио је највећу одговорност и уживао највећи тимар.

³⁶ Помоћник или заступник паше, бега или неког другог великодостојника.

³⁷ О. Зиројевић, *Турско војно уређење 1459–1683*, Београд, 1974, стр. 127.

³⁸ Посед на тимару који није спадао у рајинску земљу, али је био везан за тимар. Њиме је тимарник могао слободно располагати само за време уживања тимара.

³⁹ TD 55, s. 139–141.

шњи приход првог, чији је тимар регистрован као слободан (*serbest*), износио је 4.000 акчи,⁴⁰ а другог 2.577 акчи.⁴¹

Почетком треће деценије 16. века посада Козника бројала је 43 човека (диздар, ћехаја, два *сербуљука* (*serbölik*)⁴² и 39 посадника (*merd*).⁴³ Посада исте величине забележена је и 1530. године. Чинили су је диздар, ћехаја, двојица топџија и 39 *мустахфиза*. Укупни приходи тимара *мустахфиза* тврђаве Козник, у ово време, износили су 33.225 акчи.⁴⁴ У служби тврђаве Козник регистровани су: група муслимана ковача и мајстора у Кознику, село Стрелар и *џемат* Цигана.⁴⁵ Приходи од *бадухаве* (*bâdhavâ*)⁴⁶ и пореза на винску бурад села Стрелар, као и приходи од глоба и казни Цигана Козника припадали су диздару тврђаве Смедерево.⁴⁷ Последњи сачувани попис ове посаде настао је 1583. године и у њему је уписано 20 *мустахфиза* (диздар, хатиб⁴⁸ и имам, ћехаја, *сербуљук* и 15 *мерда*).⁴⁹

Како је у самој тврђави постојала заједница муслимана, козничка тврђава је имала и своју џамију, о којој први подаци потичу из 1536. године.⁵⁰ Судаћи по броју верских службеника била је већа него уобичајене тврђавске џамије.⁵¹

Становници насеља Стрелар и Подград, као и *џемат* Цигана Козника, имали су мање или веће пореске олакшице на име службе коју су вршили за потребе утврђења.⁵² Становници села Стрелар, који су

⁴⁰ У Босанском санџаку су у истом периоду диздари уживали тимаре од 3.000 до 5.000 акчи. Примера ради, диздару Звечана су припадале 4.602 акче од тимара који је уживао са још тројицом посадника у селу Рудар, док је диздар Јелеча уживао тимар са приходом од 3.007 акчи. А. Husić, „Тврђаве Bosanskog sandžaka“, стр. 210–211.

⁴¹ TD 55, s. 16, 35–47, 139–141.

⁴² Заповедник буљука на које су биле подељене посаде тврђава. Број војника у буљуку се кретао до десет.

⁴³ О. Зиројевић, *Турско војно уређење 1459–1683*, стр. 127.

⁴⁴ TD 167, s. 413.

⁴⁵ TD 55, s. 141.

⁴⁶ Група условних пореза, пристојби и глоба које су плаћали сви одрасли мушки поданици Османског царства. Најважнију ставку у овој групи прихода представљала је крвнина, а у њу су се некада убрајали и младарина, бејтулмал, пољачина.

⁴⁷ TD 55, s. 141.

⁴⁸ Проповедник који држи пригодан говор, проповед у џамији, петком или у време бајрама.

⁴⁹ О. Зиројевић, *Турско војно уређење 1459–1683*, стр. 127.

⁵⁰ Извесни Шабан-бег је увакуфио џамији тврђаве Козник 1.500 акчи, за службу хатиба и имама. TD 179, s. 741.

⁵¹ О. Зиројевић, *Турско војно уређење 1459–1683*, стр. 127.

⁵² Поред ових насеља, повлашћен положај имали су и становници села Бзеница, Батоте и Шареница, који су вршили службу за потребе бродоградилшта у Смедереву, Крушевцу и Београду. О томе више: TD 167, s. 410; С. Катић-Д. Амедоски, „Производња бродске ужади у селима Крушевачког санџака Батоте и Шареница“, *Крушевачки зборник* 14, 2009, стр. 231–236; ВВА, *Evâmir-i Maliye Kalemi Defterleri* (D. EVM) 26278, s. 154.

сваке године израђивали по 30.000 стрела, прво за потребе Козника, а касније тврђаве Смедерево, још 1516. су уписани као привилеговани. Часном заповешћу датираном 18–28.02.1513.⁵³ они су били ослобођени давања харача,⁵⁴ спенце (*ispence*),⁵⁵ ушура (*öşür*)⁵⁶ и диванских намета (*‘avâriz-i divâniyye*).⁵⁷ За израђене стреле, гвоздене врхове су производили Цигани тврђаве Козник, који су имали исте повластице као и становници села Стрелар.⁵⁸ Већи број врхова стрела од кованог гвожђа пронађен је приликом уклањања шута у југоисточном делу утврђења, уз сам улаз у југозападну кулу. Биле су малих димензија (2,5–5 cm), пирамидалног облика са трном за насађивање.⁵⁹

Поправке на самој тврђави вршило је становништво насеља Подград (подграђа које је у османским пописима забележено као село), које је царском заповешћу било ослобођено *авариза*, док је остале дажбине било дужно да плаћа.⁶⁰ Сличан статус су имали и становници подграђа тврђаве Островице у Смедеревском санџаку, коју су османске власти такође задржале у функцији. Као кулукчије тврђаве, они нису плаћали харач и *спенцу* све до 1476. године.⁶¹

Поред наведених насеља, која су имала повластице на основу вршења различитих дужности за потребе козничке тврђаве, привилегован статус су имала и села Бзеница, Батоте, Шареница, Брезовица, Бела Стена и Свети Никола. Становници Бзенице⁶² правили су катран за државне лађе, док су становници Батота и Шареница⁶³ из-

⁵³ TD 55, s. 141. Ова одредба се понавља и у каснијим дефтерима, TD 167, s. 140, 141.

⁵⁴ У ширем смислу општи назив за порез. Првенствено је био синоним за џизју, лични порез који је плаћао сваки одрасли немуслиман. Од муслимана џизју су плаћали само Роми.

⁵⁵ Новчана дажбина коју је увек у истом износу, од 25 акчи, давала свака за рад способна хришћанска рајетинска глава свом спахији.

⁵⁶ Општи назив за све натуралне порезе на производе од пољопривреде и рударства. Као шеријатски порез на земљу муслимана, ушур је морао да представља стварну десетину производа, док је као еквивалент харача на земљу могао износити од десетине до чак половине приноса. Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, Београд, 1964, стр. 637.

⁵⁷ Дивански намети представљали су групу ванредних намета у новцу, натури и кулуку, најчешће за ратне потребе државе. Временом су се усталили, те су убирани редовно.

⁵⁸ TD 55, s. 141.

⁵⁹ О. Вукадин, Д. Минић, „Козник“, стр. 307.

⁶⁰ TD 167, s. 413; TD 179, s. 287–288.

⁶¹ У попису 1476. Подград је уписан као село. Међутим, уз њега је дато и објашњење да је то варош тврђаве Островица која је имала свог кнеза. Тада су у њему пописане 52 српске куће. „Островица“, *Лексикон градова и тргова српских средњовековних земаља*, Београд, 2010, стр. 207–208 (В. Петровић).

⁶² Године 1516. им није регистрован овај статус TD 55, s. 40; а 1530. јесте TD 167, s. 410.

⁶³ С. Катић-Д. Амедоски, „Производња бродске ужади у селима Крушевачког санџака Батоте и Шареница“, стр. 231–236; D. EVM 26278, s. 154.

рађивали ужад од влакана липове коре за бродове изграђене у Смедереву, Београду и Крушевцу.

У нахији Козник више насеља је имало *дербенцијски* статус (*derben-ci*). Њихови становници су уживали пореске олакшице у замену за чување кланаца, клисура, мостова и опасаних деоница на путевима. Године 1516. као *дербенди* (*derbend*) регистрована су села Брезовица и Бела Стена, чији су становници чували пут за Плану.⁶⁴ Наведена насеља задржала су свој статус све до 70-их година 16. века.⁶⁵ Као нови *дербент* 1536. године регистровано је село Свети Никола, чији су становници имали задатак да воде бригу о безбедности на путу за Козник и Прокупље.⁶⁶ У њему се од седамдесетих година 16. века одржавао панађур.⁶⁷

Са продором Османлија у средњу Европу након освајања Београда 1521. и битке код Мохача 1526. године, део становништва Крушевачког санџака, које је уживало повластице због близине границе, губи привилегован статус, што утиче на исељавање и депопулацију дела територије данашње Србије.⁶⁸ Са померањем границе, свој значај губе и поједина утврђења, међу којима и Козник.⁶⁹

Mag. Dragana Amedoski, HISTORY INSTITUTE, BELGRADE
Vladeta Petrović, HISTORY INSTITUTE, BELGRADE

CITADEL KOZNIK – FROM THE FIRST RECORD TO THE END OF 16TH CENTURY

(Summary)

The medieval fortified town of Koznik was located 9 km west of the modern town of Aleksandrovac. Accommodating to the terrain features, the fortress was of irregular shape in the base, with the entrance toward north-east. In all likelihood, it had characteristics of the Morava architecture. A lower town, recorded as the village of Podgrad in the Ottoman censuses, lied

⁶⁴ TD 55, s. 36, 39. И у попису из 1530. су само ова два села регистрована као дербенди. TD 167, s. 410.

⁶⁵ TD 567, s. 5, 128–129.

⁶⁶ TD 179, s. 264.

⁶⁷ TD 567, s. 128.

⁶⁸ О томе више: Д. Амедоски, „Демографске промене у нахији Бован као пример депопулације Румелије у 16. веку“, *Историјски часопис*, 59 (2010), стр. 225–241.

⁶⁹ Тако су у Босанском санџаку 1540. године напуштене тврђаве у унутрашњости Звечан, Врх Билица, Сусид, Комотин и Бобовац. А. Husić, „Tvrđave Bosanskog sandžaka“, стр. 197.

in the south of the fortification. Koznik was mentioned in written documents for the first time in 1381, when Prince Lazar issued the charter to the Great Lavra of St. Atanasije there. Less than half a century later, in 1427, it fell under the Turkish rule for the first time. In the following quarter of the century, it changed its masters, only to be incorporated into the Ottoman Empire in September or October 1453, which was finally confirmed in 1455 by the Serbian - Turkish peace treaty. After introduction of a new administrative division, Koznik became the principal place of the district (nahija) with the same name, which belonged to Krusevac Sancak. In the third and fourth decade of 16th century it was manned by 43 people, but this number decreased to 20 in 1583. Following the Turkish conquest in Central Europe, Koznik lost its significance.

УДК 94(497.11)"1878"(093) ; 355.48(497.11)"1878"(093)

Др Ненад Ж. Петровић

ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕГИЈСКА ИСТРАЖИВАЊА, БЕОГРАД,

E-mail: npetrovic21@yahoo.com

НЕКОЛИКО ВОЈНО-ЛИТЕРАРНИХ ИЗВОРА ЗА ИСТОРИЈУ ОСЛОБОЂЕЊА И ПРИПАЈАЊА ВРАЊА И ОКОЛИНЕ СРБИЈЕ 1878. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: Година 1878. важна је због окончања Источне кризе и привременог затишја на Балкану. Проширивши се на југ, Кнежевина Србија припојила је и Врање, оријенталну варош са развијеним занатством, трговином и особеним менталитетом становништва. Чланак се бави анализом неколико литерарних извора који занимљиво и живописно сведоче о последњим данима српско-турског рата 1877–1878. године, као и о друштвеним и демографским променама и кретањима насталим на овом подручју. Чланак је писан на основу литературе.

Кључне речи: Врање, 1878. година, ратни злочини, одговорност официра.

Као ванредно информативан и исцрпан извештај о овим догађајима, настао непосредно по окончању рата и писан без устручавања и самоцензуре, истичемо белешке Андре С. Книћанина, професора хемије, а током ових збивања ађутанта Добровољачког корпуса. Ови мемоари писани су живим и занимљивим стилем, доносе изванредна запажања не само о току борбе већ и о приликама насталим по окончању рата, о менталитету и свакодневном животу ста-

новништва, тако да не представљају само историјски извор првог реда, већ и врело за социолога, етнопсихолога и антрополога. Такође, сведочанство су о миграционим и демографским кретањима становништва овог краја Србије.¹

Као други извор, укрштајући податке са претходним, обрадићемо чланак мајора Радомира Путника, који је полемичког карактера и осврће се на неке тврдње у Книћаниновим мемоарима који се тичу њега као командујућег претходником која је прва ушла у Врање.²

На трећем месту наводимо војни путопис у три дела потпуковника Радована Милетића, топографа који је описао Пољанички крај непосредно по окончању рата.³

Конечно, као четврти, последњи извор, који је за разлику од претходна три најкњижевнији, обрадићемо једну приповетку професора Илије Вукићевића која се такође тиче Врања.⁴

¹ Андра С. Книћанин, *Ратни дневник*, књига друга, Други рат 1877–1878, Београд, Државна штампарија, 1880. Књига обилује штампарским грешкама, које смо у цитатима исправљали само када би њихово могло да доведе у забуну. У таквим случајевима у напомени наводимо како стоји у оригиналу. Многи топоними који се спомињу код Книћанина или су током ових 130 година променили назив, или их је он погрешно чуо од мештана. И у тим случајевима у тексту дајемо данашњи назив места, а где се изговор разликује од стандардног књижевног језика ставили смо акценат. Нигде нису мењани архаични изрази, нити је вршена исправка у тадашњем правопису.

² Радомир Путник, „Предводница у битци на Врањи“, *Ратник*, јануар 1881, стр. 6–42. Потоњи војвода, овде још млади мајор, полемисао је са *Ратним дневником* који је излазио као фељтон у новинама *Исток* током 1880. године. Часопис *Ратник* излазио је, са краћим прекидима, од 1879. до 1941. Године, као стручно гласило Главног генералштаба Српске (касније Југословенске) војске. То је први такав лист војностручног карактера у Србији. На Путников текст полемички је одговорио генералштабни потпуковник Адам Врањешевевић, „Мало светлости о битци на Врањи и радњи гонећег одреда“, *Ратник*, јун 1882, стр. 554–573; јул, 1–16. Аутор њиме стаје на страну Книћанинових аргумената против Путникове верзије догађаја. Путник није одговорио на тврдње Врањешевевића, који је умро крајем 1884. године. Овим оспоравамо закључак Сава Скока: „Било како било, на Путников чланак није било приговора, нити га је могло бити.“ (Сава Скоко, *Војвода Радомир Путник*, књ. 1, Београд, 1984, стр. 119).

³ Р. Милетић, „Путовање по Голаку. У марту 1878 године“, *Ратник*, јануар 1880, стр. 39–56; фебруар, стр. 195–208; март–април, стр. 300–309.

⁴ Илија Вукићевић, *Мишко Убојица*, Целокупна дела, књига друга, Београд, б. г. (1929), стр. 23–47.

Мемоари Андре Книћанина⁵

Битка за Врање

Книћанин у другом тому својих успомена готово сто страница посвећује борби за Врање и опису свог боравка у граду од уласка са Народном војском 19. Јануара, па до своје демобилизације и повратка у Београд 27. марта 1878. године.⁶ У борбама 18. и 19. јануара, по цичи зими и дубоком снегу, код Два брата и пред самим градом учествовали су, према наводу писца, Шумадијски корпус под личном командом генерала Јована Белимарковића, са своје четири бригаде: Београдском, Смедеревском, Крагујевачком и Рудничком, као и Добровољачки пук.⁷ Други део војске наступао је кроз Пољаницу и имао је задатак да се кроз овај врлетни крај спусти у Врање.⁸ Турске јединице биле су стациониране код Два брата и на врху планине Пљачковица, као и на ћувику Чеврљуга.⁹ Борба за овај вис вођена је у сумрак 18. јануара, јуришом прса у прса, на бајонет. Током читаве врањске операције снажна турска посада која се ушанчила на врху Пљачковице уопште није ступала у борбу, а како ћемо видети, није ни знала да је Врање пало у српске руке. Книћанин истиче

⁵ Андра Книћанин живео је кратко и окончао трагично. У две споменице Војне академије на списку професора налазимо његово име и податке: предавао је хемију од јуна 1879. до 31. јуна 1880. године и од 1. септембра до 28. новембра 1882. године. У споменици из 1925. године дописано је да је одузео себи живот 28. новембра 1882. године, док *Просветни гласник* у рубрици „умрли“ само нотира професорову смрт, наводећи да је предавао у београдској реалној гимназији. (*Споменица педесетогодишњице Војне академије 1850–1900*, Београд, 1900, стр. 97; *Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије 1850–1925*, Београд, 1925, стр. 224; *Просветни гласник*, XXIII свеска, Београд, 15. децембар 1882, стр. 857). Његове мемоаре користили су као извор Петар Опачић, Саво Скоко, *Српско Турско ратови 1876–1878*, Београд, 1981; Саво Скоко, *Војвода Радомир Путник*, књ. 1–2, Београд, 1984; Слободан Бранковић, *Независност слободољубивих. Велика источна криза и Србија 1875–1878*, Београд, 1998.

⁶ А. Книћанин, *н. д.*, стр. 318–406 (Поглавље „Борба пред Врањом. У Врањи. Повратак у Београд.“) У оно време име града било је **Врања** а не Врање. Аутор све догађаје датира по тада важећем Јулијанском календару. Свуда смо оставили датирање по старом календару.

⁷ *Исто*, 325. („Два брата“ се налазе на старом путу Врање – Врањска Бања. То је до скоро био извор испод дрвета које се рачва у два одвојена стабла, по чему је и добио назив. До скорашњег времена народ је на овом месту остављао мараме и пешкире окачене о грање овог несвакидашњег дрвета, верујући у његову лековитост и чудотворност). Книћанин наводи турски назив за ово место: Ићи–Кардаш (*Исто*, стр. 326).

⁸ *Исто*, стр. 328. Книћанин ову јединицу зове „Ветерничка колона“ по томе што је у овом крају извориште те реке. Пољаница је планински крај на старом путу Врање – Лесковац.

⁹ *Исто*, стр. 329. Книћанин, као и Путник, увек користи израз *Пљачковица*.

чињеницу да су ови турски војници могли, само да су имали артиљерију, дејствујући са тако истакнуте тачке, да окрену ратну срећу у своју корист.¹⁰ Пад Чеврљуге толико је деморалисао турску одбрану да се повукла према Врању, држећи краће време одступницу како би се евакуисало муслиманско становништво, које у страху није желело да сачека улазак српске војске у град. Увидевши да је битка одлучена, генерал Белимарковић издао је наредбу о уласку у Врање, које је требало поседнути сутрадан, 19. јануара:

„/.../ Одредите прво једног од официра за команданта места, који ће дужност вршити поред своје дужности при трупи. Тај официр треба да уђе у варош прво са малим одељењем – 2 чете – да заузме пијацу ако је има, да позове кметове – меџлис – да у договору с њима одреди кватире за све трупе и то по механама. /.../ Одредите зборна места за све части у вароши и изван ње, поставите страже на државним зградама и богомољама, заузмите све магацине са храном, и уредите сигурност уопште, истурите страже и т. д.“¹¹ Генерал је посебно издао заповест команданту Рудничке бригаде мајору Радомиру Путнику:

„Прикупите све добровољце, узмите и један батаљон из ваше бригаде, један ескадрон коњаника и једну батерију топова, па идите узастопце за Турцима, оставите Врању на страну. Ваља и ми једанпут да покажемо, да се умемо ползовати победом. /... / Сад је 10 часова, пет часова остављам вам за ту цел, а у 3 часа зором да се кренете“.¹²

Описујући даљи ток догађаја, Книћанин цитира и једну реченицу из извештаја команданта дивизије:

„Но овај се распоред неизврши потпуно. Предводница под госп. мајором Радомиром Путником са добровољцима и I гружанским батаљоном кренула се у напред позно – место у 3 сахата – тек после 8 сахата ујутру, стигла до Врање и противно генераловој наредби ушла у варош, па се растурила без икака реда и дисциплине по њој, па почела пљачкати и убијати – како командант I дивизије доставља – и сећи децу (упљачка и обије касу, која се доцније празна наша и почини грдна зла.) Командант дивизије закључује своју до-

¹⁰ Исто, стр. 330 (податак о положају на Пљачковици); стр. 342 (податак о борби код Чеврљуге).

¹¹ Исто, стр. 343–344.

¹² Исто, стр. 344. Идеја је била да се претходница („авангарда“) састављена од добровољаца, не задржава у Врању већ да у стопу гони потученог и деморалисаног противника све до Бујановца, где би се заузели положаји и чекале даље заповести. Да је оваква наредба заиста била издата потврђује А. Врањешевих, *н. р.*, јул 1882, стр. 9–10.

ставу о овим неделима овим речима: „Волео бих да сам мртав остао, него што сам дочекао да видим очима ова недела добровољаца“.¹³

Тога дана била је густа магла, па турска посада на Пљачковици није знала да је Врање пало. Послали су своје људе у варош по хлеб за војску, они буду заробљени, а потом су са српским парламентарима отишли натраг и уговарали предају. Тог 19. јануара увече предала су се четири комплетна батаљона низама и редифа,¹⁴ укупно 1.685 војника са 48 официра и потпуном опремом и наоружањем.¹⁵ Генерал Белимарковић ушао је у Врање сутрадан, 20. јануара, где је сазнао да је у врањској борби са турске стране учествовала комплетна дивизија низама и редифа, као и четири хиљаде Арнаута из Тетова и Дебра, укупно 15.000 војника.¹⁶ Кајмакам¹⁷ је успео да побегне иако су добровољци били већ у граду, али уместо да га заробе, они су се бавили обијањем неке касе.¹⁸

¹³ Исто, стр. 345 (курзив у оригиналу). Управо на овај цитат имао је примедбе мајор Путник, јер се тицало његове командне одговорности и пропуста којима је омогућио ратне злочине. О његовој одбрани и објашњењу говорићемо кад будемо приказали његов чланак.

¹⁴ Низам, тур. – ред, правило. Некадашња редовна турска војска. Редиф, тур. – резерва. Војни резервист. (Братољуб Клаић, *Рјечник страних ријечи. Туђенице и посуђенице*, Загреб, 1987, стр. 948; 1139; Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, Београд 1961, стр. 619; 812)

¹⁵ А. Книћанин, *н. д.*, стр. 346–348; 363. Како ћемо видети код Путника, исто се десило и са турском посадом која је била у тврђави Марково кале (*Марков град* – како га зову и Книћанин и Путник) имајући задатак да штити стари пут Лесковац – Врање. О предаји ове тврђаве, која изворно датира из раног средњег века, а чији су остаци из XIV–XV века и данас прилично очувани на око четири километра северно од Врања, Книћанин ништа не извештава, али зато констатује да се Ветерничка колона након борби на Пљачковици, Девотину и Крстацу (планина Крстиловица – Н. П.) спустила безбедно у варош. „Услед тога је могло лако 20 колона низ врањску клисуру сићи у Врању, па ступити под команду свог дивизијара оставивши према Пљачкавици, доцне за Пољаницу и Власе I грузански батаљон, који је мотрио на планину Гољак, коју су још пре тога Пољаничани (врло ваљани и храбри Срби) очистили од Арнаута.“ (*Исто*, 349). Саво Скоко, Петар Опачић, *Војвода Степа Степановић у ратовима Србије 1876–1918*, Београд, 1974, стр. 81 наводе да је тадашњи пешадијски потпоручник Степа Степановић предводио добровољачку чету из Крагујевачке бригаде која је дошла у Пољаницу као испомоћ Ветерничкој колони.

¹⁶ С. Скоко, П. Опачић, *Војвода Степа*, стр. 81–82 доносе нешто другачије податке о јачини турских трупа: 12 пешадијских батаљона, два коњичка ескадрона и око три хиљаде нередовних трупа – укупно око десет хиљада бораца и осам топова, али се у бројку слажу са подацима о предатим Турцима на Пљачковици.

¹⁷ *Кајмакам*, тур. заступник, окружни начелник, војно-грађански управник града. (Б. Клаић, *н. д.*, стр. 644; М. Вујаклија, *н. д.*, стр. 389).

¹⁸ А. Книћанин, *н. д.*, стр. 350–351. Книћанин за Арнауте, одн. Албанце из Дебра користи израз *Дибралије*. Претпостављамо да је та фамозна каса о коју су се добровољци – „авангардисти“ јагмили морала бити државна каса, те да је била смештена у седишту администрације за овај округ, а то је некадашњи пашин конак, данас зграда Народног музеја.

У даљем току приповедања Книћанин описује продор српске војске на Косово, долазак претходнице у Грачаницу, окршаје са Арбанасима и одушевљење тамошњих Срба. Они су тек 24. јануара ујутру обавештени да је Русија још 19. јануара (на дан ослобођења Врања) у Једрену потписала примирје са Отоманском војском, које је важило за читаво ратно попреште. Борбе су утихле. Книћанин још једном изриче гневни суд о Путнику, наводећи речи генерала Белимарковића.

„Да је наш командант предводнице господин мајор Радомир Путник чинио своју дужност и извршавао тачно моју заповест, те ишао за четама турским, у место што је допустио да се пљачка и недела чине, извесно би се трофеји наши знатно увећали.“¹⁹

После битке

Будући да је аутор више од месец дана проборадио у Врању (од 19. јануара до 27. фебруара), захваљујући ванредном смислу запажања и књижевном таленту, оставио је документ првог реда, вреднији од мноштва сувопарних војних рапорта и наредби, јер показује стварни, непатворени и нелакирани живот, описујући људе и нарави, показујући како се много тога од онда променило, али да се понешто у менталитету, као и говор (шопски дијалект) овог краја, нису помакли са мртве тачке. Опис почиње 19. јануаром, пре подне:

„На један мах се указа и та страсно изгледана [страшног или можда страственог изгледа? – прим. Н. П.] Врања, у њеној романтичној дољи; она изгледа из далека као како црно покривало преко онога снега из кога вире минарета као лабудове главе. Нећу ни да почнем – јер се осећам и сувише слаб – да вам описујем осећаје који ме обузеше у тренутку кад спазих Врању; нисам просто скидао очију с ње загледајући је са свих страна. Тај утисак и та слика неће ми се нигда из срца изгладити. На улазку у саму варош застасмо пуковника Нићифора, где се најенергичније труди да поврати у вароши ред; иначе здраво добронаравни и скромни господин 'Нића', био је у овој прилици 'љут као рис'; а није ни шала у вароши је хаос, куће гору, пљачка се на све стране, весеље, свирка и песма се ори заједно са јауком и кукњавом са смртним уздасима и пијаном песмом; врела

¹⁹ Исто, стр. 369 (курзив у оригиналу). *О борбама на Косову*, в. стр. 355–369. Белимарковић овде под „трофејима“ подразумева територије. С. Скоко, *Војвода Радомир Путник*, стр. 1, 117 наводи како је генерал Белимарковић заправо био инспектор гласина које су колале официрским кором о Путниковој кривици по овом питању још пре него се појавио Книћанинов текст. Путник је затражио да се спроведе истрага над њим, али она није приведена крају због мешања Белимарковића.

крвца тече па се меша са хладним вином и ракијом, дим се диже у висине од пушака које пуцају на непријатеља, од севдалијски метак-ка сребрњака и од горећих кућа. Око господ. Нићифора беше скупљено још официра а одма подаље од њих играла је весело коло, једна мала гомилица од три друга – добровољца; сваки је од њих имао бар по десет сребрњака за појасом које је од Турака упљачкао; један је од ових имао сем грдне количине пиштоља за појасом, још и три криве турске сабље о врату; други четири јагагана и грдан арнаутски фес на глави, а на леђима самуром постављено џубе, које вреди најмање 50 дук.; трећи је натакао на бајонет најмање 20 пара нових новцатих низамских цокула, он се шета гордо кроз руљу и виче: Ајде још мало! Тазе цокуле! Један пар, један динар! Ајде још мало па нестаде! Четврти опет обукао неке грдне лакиране чизме на своје каљаве панталоне, а пуну врећу ћурака [мисли се на ћурак, крзно – прим. Н. П.] натоварио на леђа, па иде и пуши из грдног ћилибарског чибука. /.../ Ађутанту [мисли се на Книћанина – прим. Н. П.] сунце наше! Јесил гладан, оћеш леба белог, – ама још га ниси овако јео – оћеш пастрме, оћеш ли ракије анасонлије што је пашина мајка пије? Ишти шта оћеш, све су то твоји трговци овде за готов новац купили. /.../ Немадох куд већ се мало прихвати онако с коња, па их онда посаветујем да буду мирни и да се лепо владају, претећи им у исто време, да ће у противном случају бити протерани. Одатле се кренем преко ћуприје испод које је сијасет мртвих Турака лежало (међу којима и један грдан Арапин) па право у Врању. Касом сам јахао кроз варош која је још местимице горела; по улицама је врвео силан свет, али нико празан, сваки је био претоварен турским стварима које је попљачкао, као: јоргани, јастуци, душеци, ћебета, тенџере, решета, тепсије, бакрачи, цокуле, ћилими, чоја, свеће, сапуни, дуван и т. д. Женски је свет падао на колена куд сам год прошао крстећи се: оне су шаптале молитвене речи, или нас благосиљале са: Еј Бог ве доведе! Исполај на господу! Леле, браћа наша дојдоше да не избаве од поганија турска. Људи нас такође поздрављаху са: Добро сте ни дошли браћа наша! Арно ли сте! Живо ли сте! Војска наша да ни је жива. Ти да ни си жив господине! Еј јазук на Турци, добро ги потепасте!²⁰ Но како су ова наша браћа сва била претоварена пљачком, а пљачка је забрањена, то их ми псовасмо терајући их да оставе с места попљачкане ствари. Они су шта више и сами подвизивали јурећи кроз улице: Ама си поплачкасме!²¹

²⁰ У тексту, било неразумеванјем аутора или штампарском грешком, стоји „исполајна“ (а треба „исполај на“); „да није“ (а треба „да ни је“, у смислу „да нам је“). И даље у тексту је тако, нпр. „ти да ниси“, а треба „ти да ни си“ („ти да си нам“).

²¹ А. Книћанин, *н. д.*, стр. 373–376.

Јашући, Книћанин стиже до „Српске кафане“ на пијаци.²² Ту је власник неке пекаре делио бели хлеб војницима, вичући: „За Турци сум правил овај леб, исполај на господу Срби ћего појаду!“ Книћанина је као велику личност поздравио са: „Добро јутро бимбашија! Арно ли си, живо ли си? Добро ни дошаја! Да ни је жив краљ Милан!²³ Ти да ни си жив! Да ни су жива господу! Винце си попи, а чутура си земи“.²⁴

„Одатле се кренем кроз тесне, каљаве, човечијом крви и лешевима покривене врањске улице, које су све чудновато извијугане; прво што ми сад у очи паде беше један дечко од својих 15–16 година, који је лежао мртав крај једне куће; он је имао на себи плаве кадифене димлије, беле чарапе и црвене јеменије, глава му је била (по свој прилици кундаком) на двоје расцепана.²⁵ Мало даље видех једног мртвог Турчина, где лежи потрбушке до једне бабе на сред улице. /.../ Ниже мало угледах читаву руљу турских цигана [Цигана муслиманске вере – прим. Н. П.] и татарских жена; неки од њих беху ведри и весели, а неки су опет јаукали, запомагали и дерали се; ствар је на сву прилику била така, да је онај био весео који је штогод упљачкао, онај пак кога су опљачкали и дељали [премлатили?! – прим. Н. П.] плакао је и јадиковао. Тумарајући тако пређох и ћуприју па се упутим ка 'Шопранцима' (село које се сматра као предграђе Врање).²⁶ Тек што пређох ћуприју истрча пред-а-ме једна була са дететом, паде на колена и обгрлив коњу моме ноге викаше очајним загушеним гласом аман! аман! аман! На сва моја питања одговараше она само са аман, а у исто време показиваше руком на једну кућицу, која је лежала у низи с десне стране друма. Одмах сјашем с коња и полетим тамо /.../ Сад ми се указа пред очима грозна сцена – двоје се женске деце шћућурило у буџак па ћуте, а један доброво-

²² Мало даље он детаљније описује кафану. Налази се у „двокатној турској чатрљи“, а на фирми пише „Српска кафана код Лауре“. Писац се пита: „Е чуда брате! Помислих у себи – Врања и Лаура, откуд то сад опет?“ (*Исто*, стр. 389).

²³ Војска је прогласила краљевину а Милана Обреновића краљем на положају код Делиграда, септембра 1876. Године, али то велике силе нису признале. (Слободан Бранковић, *н. д.*, стр. 157 и даље.) Милан Обреновић ће ову титулу легитимно понети уз благослов Аустро-Угарске од 1882. године.

²⁴ А. Книћанин, *н. д.*, стр. 376–377.

²⁵ Сви варошани у то време носили су оријенталну одећу, укључујући плаве мушке димије и црвене фесове, а и жене-хришћанке носиле су шалваре, па су се чак на улици појављивале са заром преко лица. Овакву моду примили су Врањанци од Османлија негде половином 19. Века, а задржали је све до почетка 20. века. На селу је одећа била сасвим другачија. (О овоме в. Јован Хаџивасиљевић, *Врањска градска ношња ранијих година*, /прештампано из Гласника Етнографског музеја у Београду, књ. VII/, Београд, 1932, стр. 1–27).

²⁶ Данас Шапранце, Шапраначки рид, део града.

љац стегао жену за врат, стровалио је на огњиште, па јој одпасује ђемер.²⁷ Чим се ја појавих на прагу остави он жену, па зграби пушку која је била прислоњена уз дувар, узео је на руку, окрете се к мени и повика: Не иди овамо! /.../ А знаш ли ти ко сам ја кад ме гураш? Упитам га ја строго. Знам прихвати он хладно, ти си наш ађутант. Јел тако! Викнем ја па му зграбим пушку левом руком, а он мене одмах обгрли, те тако дође пушка у средину измеђ наших груди бајонетом у вис управљена; почнемо се рвати, но ја се некако склизнем и паднем под огњиште, а он ме узјаши и почне ударати песницама у главу. Баш у том тренутку, дотрча – као анђео храниоц – један од мојих коњаника који су ме на друму чекали, те ме избави. Пошто је потом добио од истога неколко песница и од мене неколико кундака, буде спроведен суду, где га неки ту десивши се војници одведоше; од онда до данас нисам о њему ништа више чуо, нит сам га дегод видео. Оне обе жене и деца благодарашу ми метанишући предамном, тако да сам их се једва курталисао“.²⁸

Наредних дана Книћанин је био смештен у кући извесног Јање чорбације, који му је још прве вечери, гостећи га храном и пићем, дирљиво приповедао малтретирање које је подносио док је у његовој кући боравила група низама:

„Ете, господинче, јуче си још беше тука у мој ижа [хижа, кућа – прим. Н. П.] поганија турска, а данас исполај на Господа вија дојдoste браћа наша, нел па да ве не двориме? Босоноги сме на снег одали, гологлави сас дечиње, сас жена дворисме ги пци турски; градисме ги измет, па не опет тепаше за това. Зулум градише – зулум господине тија Тетовци и тија Дибралије, накркаше се тука куде нас по педесет [вероватније петнаест – прим. Н. П.] по дваесет у једнога чорбацију, а у мој дом равно осумдесет [вероватније осамнаест – прим. Н. П.] /.../ пише, јадоше, пиликите на масло, брашно, вино и ракија; па пише ма-

²⁷ Појас у којем се чува новац.

²⁸ А. Книћанин, *н. д.*, стр. 377–379. Пред избијање другог рата, Министарство војно објавило је *Ратна правила по међународном праву*, Београд, 1877. На редиговању ових правила радио је познати професор међународног права Глигорије Гершић, аутор већег броја дела из ове проблематике. По окончању рата публиковао је један занимљив рад на ову тему. (Г. Гершић, „Нешто о ратном праву у опште и о његовој примени у последњим великим ратовима“, *Ратник*, април 1881, стр. 367–397; мај, стр. 495–522; јун, стр. 613–636). Аутор је у уводу обећао да ће прокоментарисати кршења и примену ратног права на примеру најсвежијих ратова: француско-пруски 1870–1871, као и ратови Русије и Србије против Турске 1876–1878. Међутим, обрадио је само први сукоб, а анализу потоњих пролонгирао је за нека боља времена. Немамо сазнање да се икада вратио на ову тему. Кнежевина Србија је гарантним силама упутила мемоар на француском језику о злоделима турских редовних и добровољачких трупа („башибозука“) у првом рату 1876. године. (Превод на српски в. у С. Бранковић, *н. д.*, 416–436).

стика а каде остане они гу проспу. Говораше на нас: кам ги бре Срби да ви помогну! А ја ги казувам да нија несме Срби него да сме раја царска; а они па викат на мене: Лажеш бре, Срби сте и вија.²⁹ /.../ У јутру кад устадох и изађох на улицу бејаш јако изненађен кад видех 3 и по батаљона низама који су се синоћ нашој војсци са оружјем и муницијом предали на милост немилост. Они су били у сред главне улице постројени у фронт у две врсте. Одмах су испраћени у Београд заједно са официрима својим, којима наш генерал из толеранције нехтеде скидати сабље.³⁰ Док су они стајали у фронту свет је се гомилао као на чудо; многи је познао овог или оног па се гураше да га бије, тога худог роба данашњег који му је још прекјуче као госа [господар – прим. Н. П.] најжешћи зулум чинио; војска је управ наша имала грдну муку те да одржи ред, а и да устави раздражену масу народа“.³¹

Са примирјем, наступило је опуштање, олакшање. Врање је било крцато војском. Живот је попримао мирнодопска својства, аутор је могао да извуче и одређене закључке о људима и менталитету. На пример, Книћанин доноси и такве дражесне детаље да су Цигани – свирачи из Београдске бригаде Мита и Маринко оформили са домаћим „турским Циганима“ заједнички оркестар – „фузиону банду“ која их је увесељавала.³² У кући у којој је боравио ручавало се око округле плетене софре, а домаћинова жена и кћи, Параскева и Олга, нису смеле никада са њима сести и ручати јер је „таки адет“.³³ Писац потом доноси текстове неколико лепих народних песама из овог краја,³⁴ које су им певали већ поменути Цигани у „Српској кафани“, да би овако закључио свој дневник:

²⁹ Чињеница да се газда Јања могао споразумевати са овим „Турцима“ показује да су они заправо исламизовано словенско становништво из западне Македоније, за које етнолог Хаџивасиљевић тврди да су српског порекла (које су заборавили). Ови „потурчењаци“ из Македоније познати су и под називом Торбеши, јер се баве торбареем, одн. продајом на мало. (Јован Хаџивасиљевић, *Муслимани наше крви у Јужној Србији*, Београд, 1924, стр. 16–25). Одредница ТОРБЕШИ, *Енциклопедија Лексикографског завода*, 7, Загреб, 1964, 460 овако их описује: „Сачували су македонски језик, али им свијест о верској припадности пригушује национално осјећање, па се постепено селе у Турску. Подријетло имена Т. није разјашњено“.

³⁰ Радило се о војницима са Пљачковице. Овакав гест који је био мимо међународног правила о заробљеницима забележен је и током рата 1870–1871. године када је Пруска омогућила заробљеним француским официрима да задрже лично наоружање. (О томе в. Г. Гершић, *н. р.*, 629)

³¹ А. Книћанин, *н. д.*, стр. 382–384. (Код овог препознавања и осветољубивости можда је реч не само о турским војницима дошавшим са стране већ и о самим Врањанцима – муслиманима регрутованим у Отоманску војску? – Н. П.)

³² *Исто*, стр. 390. Израз фузиона банда стављен је под наводнике код Книћанина. Данас би се рекло fusion band.

³³ *Исто*, стр. 391 (израз под наводницима јетакко написан у тексту).

³⁴ *Исто*, стр. 391–396.

„Ми смо се веселили, јели и пили већином сами т. ј. ми Срби одавде из Србије, она браћа наша тамо нетрце [не трпе? – прим. Н. П.] још европски живот, они живе сасвим још по турском адету, а није ни чудо међ Турцима се рађали, живели и умирали пуних 500 година. У опште речено они живе монотono, пре зоре се дижу, а пре мрака лежу. Друштвени живот је крајње неразвијен – о њему немају ни појма, сваки живи строго за се, женскадија је просто робље и иде у шалварама већином босонога, ређе у нанулама, а још ређе у папучама, ципелама и чарапама. Чорбаџија је сваки туњав и шуњав; у плитким ципелама и џубету, погурен седи са прекрштеним ногама на ћепенку свога 'дукана', па се греје крај мангала на коме и каву кува у својој џезви, коју нама продаје по 10 а већином 20 пара шољу. Грозне су рачунџије а још веће циџије и среброљубци, но при том посту све посте и моле се редовно Богу. Куће су им глупе чатрље са небројено простих прозора (не дупли) тако, да кад си у соби изгледа ти као да си у кавезу или у излогу /.../ Кад прођеш улицом видећеш на сваком кораку како жену или цурицу, где извирује иза капиџика или кроз плот, чим приђеш ближе она побегне и склопи се [покрије се, затвори се? – прим. Н. П.], тако да човек није у стању ни да их запита штогод најозбиљније. Ако и праве како весеље или свадбу то се затворе у своје куће и стаје, а једино што се чује то је глас зурле и потмуло ударање бубња, које се чудновато разлеже у тихој ноћи, по кривим врањским улицама кроз мирни ваздух; често сам застао ноћу на улици, па по читав сахат слушао ове мелодије које ме однесе мислима далеко – у сред Азије. У кратко речено немогу никако да хвалим њихову интелигенцију, попове, варошане, чорбаџије и др. Али најзад нећу ни да их кудим, јер они нису криви што су таки, међутим уверен сам да ће слобода и просвета њихову децу другчије васпитати. Напротив мило ми је што је народ добар и што морам сељаке да хвалим; то су дични Срби, то су јунаци, то су патриоте у пуном смислу, издржљиви су, безазлени крајње поштени, гостољубиви и вазда готови, да све и живот даду за само српско име“.³⁵

³⁵ Исто, стр. 396–397. Книћанин, како видимо, варошане и не сматра за народ, за њега су сељаци истински народ. Ово није једино место где изриче претеране хвалоспеве и идеализује сеоско становништво, што је манир сваког национализма који у сељаку и сељаштву види „здраве расне снаге“ које из земље „црпу животне сокове“ док је насупрот томе град легло друштвених зала и декадентности. Тако је Книћанин у селу *Преображеније* (данас Преображење) приметно и записао да су овде: „прави Срби од Косова чувени Пчињани; то су они јунаци у чије краје несмијаше Турчин нигда да ступи. /.../ Код ових људи је сво посуђе кућно и све у опште показивало да су прави Срби, н. пр. тањира са сликама Књаза Михајла, Књагиње Јулије и Милана, даље са надписима Пожаревац, Смедерево, Шабац итд. Шоље и чаше са срп-

Чланак мајора Радомира Путника³⁶

Овај текст настао је превасходно као одговор на Книћанинове ратне белешке,³⁷ али поред тога доноси детаље о току борби и приликама у Врању. О турским снагама даје овакву процену: 12 батаљона са 4.800 пушака, пет топова и два ескадрона коњице по 100 сабљаља. Путник је своју процену засновао на могућностима за снабдевање: у Врању није било више од 15 пекара, од којих је свака могла, поврх испорука за грађанство, да изда војсци још по 400 хлебова, свега 6.000 хлебова, па је толико било турских војника. Српске пак снаге бројале су свега 13 батаљона или 4.550 пушака, преко 40 топова, а коњице нешто преко 200 сабаља.³⁸ [Из овога се види српска превага у артиљерији и коњици, што је и решило битку. – прим. Н. П.]. Путник одриче да је

ским грбом; најзад ми показаше и повезане песме Вука Караџића, које је по томе целом крају растурио вредни, много заслужни, неустрашиви патриота Милош С. Милојевић, професор /.../” (*Исто*, стр. 385–386). Писац је погрешно оцењујући становништво Преображења као Пчињане, познато је да су мештани пореклом Цинцари. О Пчињанима и о њиховом интензивном досељавању у Врање управо после 1878. године, потпуно опречну слику пружа нам Борисав Станковић, пре свега у роману *Нечиста крв*. Професор Милош Милојевић, рођен је у Црној Бари у Мачви 1840, а умро је у Београду 1907. За време ратова 1876–1878. предводио је Ибарске добровољце. Много је путовао по Старој Србији и Македонији ради упознавања тих крајева и националне пропаганде. „Радови М. немају научне вриједности. Он их је удешавао према пропагаторским сврхама, и у њима је народну прошлост и народне обичаје уљепшавао. Много је чак и измишљао, јер је држао да ће му тако пропагаторски рад бити успешнији. На могућност компромитирања цијеле народне прошлости и свих приказа народних обичаја и традиција, на тај начин, није мислио.“ (*Народна енциклопедија Српско – Хрватско – Словеначка*, 2, Загреб, 1929, стр. 919)

³⁶ Радомир Путник (Крагујевац, 1847 – Ница,). Први српски официр са највишим чином војводе који је добио 1912. године. Дужност начелника Генералштаба обављао је од 1903. године до смењивања јануара 1916. године. Током ратова 1876–1878. био је командант Рудничке бригаде. (*Српски војни поменик* (група аутора), Београд, 2003, стр. 345; С. Скоко, *Војвода Радомир Путник*, 1–2, Београд, 1984)

³⁷ О овој полемици писали су С. Скоко, П. Опачић, *Српско Турски ратови*, стр. 295; С. Скоко, *Војвода Радомир Путник*, 1, стр. 116–119.

³⁸ Радомир Путник, „Предводница у битци на Врањи“, *Ратник*, јануар 1881, стр. 12–13. Међутим, потпуковник Адам Врањешевевић, *н. р.*, јул 1882, 2–3 даје другачије податке о бројној снази, из којих произилази да је турска пешадија била јача од српске. Он чак оптужује мајора Путника да умањујући бројно стање турске војске смаловажава српску победу! Ипак, и један и други се слажу да је српска превага у артиљерији била одлучујућа. Адам Врањешевевић (или Вранешевевић) рођен је 1823. године у Горички код Петриње, умро 1884. године у Београду. Служио је најпре у аустријској војсци, па потом прешао у Србију. Био је добровољац у Гарибалдијевим јединицама у Италији 1860. године. Током рата 1877–1878. био је на положају помоћника команданта Шумадијског корпуса. (*Српски војни поменик*, Београд, 2003, 81). Од потпуковника Врањешевевића можемо да наведемо још један занимљив текст: „О части у опште и војничкој части особено“, *Ратник*, јануар 1882, стр. 1–17; фебруар, стр. 133–152.

могао гонити противника онако како га Книћанин оптужује (почев од три сата ноћу 19. јануара), јер ситуација са турским снагама на Пљачковици није била јасна, а осим тога до сванућа се није могло приступити акцији због јаке магле.³⁹ Након пада стратешког виса Чеврљуга, турске снаге заузеле су, као последњу линију одбране, положаје на коси између суводолског и врањског потока, где су почеле укопавање. Према Путнику, они нису хтели само да омогуће одступницу муслиманским цивилима који су бежали из града, већ су намеравали да ту пруже озбиљан отпор, зауставе противника и окрену ратну срећу. У томе их је омело појављивање предводнице, која их је потукла и одбацила. Дакле, претходница није могла заобићи Врање.⁴⁰

„Од Врање до Бујановца, цео пут, којим су Турци одступали, био је тада пун напуштених товарних кола, разбацане ране, разних кућних дроњака, које су околни сељани, идући узастопце за предводницом, журно разносили. Код Нерадовца и Павловца нађене су лешине убијених турских редифа, а међу разбацаним стварима лежала је и лешина по којег Турчина чаршилије, или убијеног коња. Ова факта показују да је предводница била непрестано у додиру са Турцима, да је за њима хитала, и да је то принудило Турке да свој пртљаг, а турску војску да и своје погинуле на путу оставља“.⁴¹ Путник је, за разлику од Книћанина, нешто раније ушао у Врање, док су се још водиле спорадичне борбе, па о томе сведочи:

„Пирот је прво а Врања друго место, где су Турци при уласку наших војника у њихове улице, пуцали на њих из својих кућа, баца и разних зачкољина. Поједини добровољци дочекани су у улицама турским местимице понеким метком, те је ово дало повода да се они као победиоци поравнају на исти начин. Кад се зна да су н. пр. у Пироту, сами варошани моткама тукли и убијали овакве подмукле убијце, онда није чудо што су добровољци то исто овде, а ради своје одбране морали да чине. Рат доноси са собом и разне иступе./.../ Вековна мржња, коју сваки у себи против вековнога непријатеља носи, побуђена је неделима турским у првом и другом рату, очекивала је прилику да одахне, па је на разним местима помало и одахнула./.../ Ја не-

³⁹ Исто, стр. 15–21. (Поменути Врањешевевићев текст настоји да докаже како положај на Пљачковици није био најзначајнији, па тако одбацује Путникова правдања да због јаких турских снага на овом врху није могао да обави свој задатак како му је наређено. – Н. П.).

⁴⁰ Исто, стр. 23–27. Међутим, критика на рачун Путника није изречена зато што није заобишао Врање, већ што није спречио задржавање предходнице у њему! То је био смисао наредбе коју је цитирао Книћанин.

⁴¹ Исто, стр. 29.

могу у опште да тврдим да су добровољци заиста у ово неколико тренутака, док сам са предводницом у Врањи био, чинили онаква недела каква им се уписују, јер бијаш заузет много пречим послом, вршећи много озбиљнији задатак. /.../ На сваки начин требало је нешто предузети да се спрече недела, ако их је било. Предводница је отишла својим путем, за тежим и озбиљнијим послом, за Турцима /.../“.⁴²

Путник, на основу записа неког неименованог српског официра, приказује предају турске посаде у Марковом граду, као и на Пљачковици: „У том очекивању дошао је био од посаде турске на Марковом граду један турски чауш (Осман) да тражи лебац за своју војску, незнајући да је у Врањи српска војска. Страже наше доведу га команданту I. дивизије а овај упути га затим команданту беогр. Бригаде, који је са својом трупом још чекао ван вароши. Доцније у 2 сата по подне, један батаљон београдске бригаде одпућен је ка Марковом граду, где је стигао у 4 сата, водећи са собом чауша Османа. Два војника и Осман одоше на Марков град као парламентарари. /.../ У исто време, када су вођени преговори о овој предаји, трубни парламентарски знак турски јављен је и са онога врха Пљачкавице, што се уздиже над Марковим градом и над Врањом. После кратког времена пријави се овом истом батаљонском команданту турски официр Алија Јашар, родом из Рушчука, са једним трубачем, ради уговора о предаји, која је извршена сутра дан, када су и остала одељења турска то исто учинила“.⁴³ Путник овако види разлоге таквог поступка бројне турске војске: „У то време њихова несрећа на руском војишту дотерала је до врхунца, а на нашем војишту бијашу свуда слабији, тучени, робљени /.../ Међу Турцима на Врањи бијашу и они, који једном већ положише оружје на Нишу и одотуд пуштени у сло-

⁴² Исто, стр. 30–31. Према међународним конвенцијама о ратовању, приватне куће уколико се из њих отвара ватра постају легитиман циљ војске, а цивили који се лате оружја не сматрају се више мирним становништвом већ постају непријатељи. Ипак, и према њима се мора поступати по ратном праву. Потпуковник Врањешевих овако описује добровољце и њихова недела: „Познато је, да су из Врање само 96 добровољаца са својим заставама пут Бујановца и Косова пошли: све остало (300 – Н. П.) остало је у Врањи и по ближим селима, па су први вођени од неких Врањанаца ноћом турске куће нападали а дањом се скривали – они други, не налазећи по некојим селима Турака, злостављали су саме Србе, изнуђавали од њих паре, продавали турске куће и њиве. /.../ Било је међу добровољцима и храбрих и честити младића које сам ја као рођену браћу волео, па и брацки с њима поступао, али је било међу њима и ужасних појава, као што то суђење оне тројице доказује, који су на 18 година робије осуђени“. (А. Врањешевих, *н. р.*, јул 1882, стр. 1–14. Податак о 300 добровољаца који су остали у вароши на стр. 16) (Заиста је штета што писац не прецизира за које деликте су та тројица добровољаца осуђени, као и што није јасан да ли су сва тројица укупно добила осамнаест година или сваки понаособ? Могуће да је један од те тројице онај кога је Книћанин спречио у злостављању непознате жене? – Н. П.).

⁴³ Исто, стр. 35–36.

боду придружише се војсци која је Врању бранила; бијаше већином и оних, који су већ једном потучени били у битци на Грделици. Напуштени од своје главне војске, видећи злу судбу њену, усамљени, напуштени, остављени су 'кисмету' да ствар реши, те су се добровољно предали, без да и најмањи покушај учине бар у интересу своје војничке части".⁴⁴

Путопис потпуковника Радована Милетића⁴⁵ кроз Пољаницу на Гољак⁴⁶

Овај војни путопис, настао приликом рекогносцирања терена ради израде топографских мапа, пружа изванредне податке за планинско залеђе Врања. Из подналова чланка види се да је настао два месеца по окончању борби, док гранична линија још није била решена. Сам аутор наводи да се подухватио описа басена Ветернице, Криве реке и Медвеђе. Планина Гољак обухвата широки простор између Сијаринске бање и планине Кукавица.

Кренувши са водичем из Врања, на коњима су путовали левом страном клисуре, уз Врањску реку. Уз пут су прошли поред тврђаве Марково кале, „један средњовековни градић, који са водоскоцима [водопадима – прим. Н. П.] десно и лево од њега, представљаше нам заиста чаробну панораму".⁴⁷ Запутили су се у село Власе као прво коначиште, док је снег увелико копнио и вода се сливала низ брда. Би-

⁴⁴ Исто, стр. 37–48. Реч *кисмет* (*kysmet*) је турцизам, са значењем: неизбежна моћ судбине, удес, усуд, коб (Б. Клаић, *н. д.*, стр. 691; М. Вујаклија, *н. д.*, 429). (Овај израз сачувао се до данас у Врању у исквареном облику *к`смет* или чак *ко-смет*. – Н. П.) У дводневним борбама за Врање процењује се да је турска армија претрпела губитак од преко 500 мртвих и рањених, а српска око 350 (С. Скоко, П. Опачић, *Српско Турски ратови*, стр. 293).

⁴⁵ Радован Милетић рођен је 1844. у Пожаревцу а умро 1925. године у Београду. Завршио је артиљеријску школу. Током рата 1877–1878. године био је начелник штаба Шумадијске дивизије. Краће време био је министар војни, 1891. године у кабинету Николе Пашића. Због политичких неслагања са режимом иступио је исте године из војске и пензионисао се у чину пуковника. Предавао је као хонорарни и редовни професор на Војној академији и то од 1. децембра 1878. до 8. септембра 1884. године и од 9. фебруара 1888. до 15. јануара 1889. Аутор је већег броја научних радова из географије и топографије. (*Српски војни поменик*, стр. 241; *Споменица педесетогодишњице Војне академије*, стр. 96; *Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије*, стр. 224. Последња два извора дају као датум смрти пуковника Милетића 23. јун 1914!).

⁴⁶ Р. Милетић, „Путовање по Голаку. У марту 1878 године“, *Ратник*, јануар 1880, стр. 39–56; фебруар, 195–208; март–април, стр. 300–309.

⁴⁷ Исто, 39 (Милетић, за разлику од Книћанина и Путника, ово место зове онако како га данас становништво овога краја зове – Марково кале. Постоји још један стари и напуштени назив за њега – *Голубац*. – Н. П.).

ло им је потребно два сата јахања да би стигли у „Девотин, село арнаутско, које је до скоро било српско. При улазу у то село, које је раштркано као сва села арнаутска, приметисмо згаришта од кућа, које су изгореле за време борбе на Девотину. Ово су село заузеле наше коњаничке патроле од авангарде деташиране, још 11. јануара – и све су куће остале читаве, а село беху Арнаути очистили. Но после пошто они видоше да колона ветерничка, која их је разбила на Мирошевцу, јоште се неприближава Врањи у овом правцу – усудише се ући опет у Девотин и одавде грозити нашој авангарди која је била на позицији код Биљенице села (испод Облика) и код Дреновца. Међу овим Арнаутима беху у велико чувени Дибралије“.⁴⁸ Испоставило се да водич „Таса Врањалија“ није добро познавао пут те су забасали, али су успут сусрели сељане из Дреновца који их упутише на прави пут. „На питање наше које је ово село – сазнадосмо да је ово село Суварна, и да је близу Зарбинце – оба села арнаутска, не баш одавна од Арнаута насељена, као што смо доцније у Дреновцу дознали од кмета Стаменка, да он зна кад су се наши људи иселили из Зарбинаца а Арнаути доселили. Село Суварна и Зарбинци леже у самом изворном пределу реке трнавске која изнад Врање на 2 сахата дебушира из Карпине планине и испод Бујановца утиче у Мораву“.⁴⁹ Аутор доноси детаљан опис кметове куће у којој су били смештени, дајући детаље о начину живота ових људи. „Он [кмет Стаменко – прим. Н. П.] беше човек око својих 60 година, озбиљан, промућуран прилично, а знадијаше и арнаутски. Он је водио у име својих сељана парницу више пута са Турцима око земље /.../ Овде разумедох да се Пољаница пре неколико година сасвим ослободила, одкупила од својих спахија и господара, и само је имала да плаћа цару, односно десетака порезе и осталих намета, док остала села ван Пољанице, како србска тако и арнаутска, имаху још своје господаре“.⁵⁰ Даљи пут којим су се кретали војска је трасирала уз Ветерницу. Аутор наглашава да је он за три сата краћи од оног који, долином Јужне Мораве, води од Врања у Лесковац. Колона је доспела на домак села Драгобужде, па је ту приметила камену грађевину за коју се испоставило да је џамија. Около су биле напуштене арнаутске куће. „На питање наше, какви су Арнаути из овог села Драгобужда, одговори нам наш путовођа да су прави лопови, и да кад год нешто украду, то се више немисли да врати, јер од Драгобужда па даље у Голак нико од Христијана није смео доћи, осим ако је који имао коме Арнаутину што год да ради, па и то сам није смео ићи,

⁴⁸ Исто, стр. 40. Девотин и Дреновац су села удаљена од града око осам километара на старом путу Врање – Лесковац.

⁴⁹ Исто, стр. 44.

⁵⁰ Исто, стр. 47.

јер би га поплъчкали и убили, већ са оним Арнаутином у чију кућу иде, и то на бесу. Од Драгобужда почињући па даље на Голак, живе само Арнаути. Међутим су сва села и топографија на чисто српском језику. Ово је доказ, да се Арнаути амо нису одавна населили, а и ако су, то никакове особине надмоћне непоказују у овом погледу. По овом пределу живе још трагови од цркава као што ћемо касније видети. Код Арнаута има и кумства са Србина [sic!], јер многи зову Србе, с којима живе добро, да им децу подстрижу, и том приликом размењују неке ситне дарове и часте се“.⁵¹

У каснијем делу путописа аутор описује путовање од села Трстана (данас Трстена) на Вељу главу, која је средишњи део Гољака. У томе им је помагао следећи водич, неки Арнаутин из Трстене. Он је пут добро познавао, али називе места, одн. топониме, кроз која су пролазили није знао, па у том смислу топографима није био од користи. Иначе, код овог села пролазила је привремена демаркациона линија до повлачења границе. На Гољаку су, истиче писац, искључиво живели Арнаути, али је густина насељености слаба, села су раштркана. Становништво живи по задругама, иако знају за своје фисове (племена, родове). То је зато што су им фисови испрекштани, одн. раштркани. „Религија је мухамеданска јако укореењена, јер на целом путу на средокраћи између села наилазисмо на џамије, у које по казивању наших сељака Арнаути петком приљежно долазе на поклоњење пророку Мухамеду. Арнаути у овим пределима непоказују никакове надмоћне особине, за које нам г. Хан⁵² у свом путопису уз црни Дрин [Дрим – прим. Н. П.] прича, а за које нам и многи други причају. Напротив Арнаути у овим пределима троми су и слабодушни, лењи, и прљави људи. Тип који имају Арнаути у Албанији, који се одликују у сувоњавом повисоком и кошчатом телу, малој глави, бистрим очима и ведром лицу, – овде је ишчезао и ретко се примећава. Жене су им незграпне и преко сваке мере затуцане, но ипак вредне и лепе ћилиме израђују који се приближују по форми цариградским. Оне су у овом пределу радније од људи, који сами узору и посеју, а све остало до жетве и док се жетва у кошеве не снесе посао је женскиња. Људи пак цело време чувају стоку, а радо се занимају крађом и лоповлуком, као што мештани причају. Одело арнаутско састоји се из чакшира од сукна, једног јелека по могућству од црвене чоје, из гуња и феса са пешкиром [одн. чалме – прим. Н. П.]. Жене пак носе гуњчић и неке незграпне чакшире од сукна на форму шалвара. Све пак носе опанке. /.../ Но лепо воће обдељавају и

⁵¹ Исто, стр. 53. О „шишаном кумству“ као обичају који се одржао код наших „потурчењака“ в. Јован Хаџивасиљевић, *Муслимани наше крви у Јужној Србији*, Београд, 1924.

⁵² Аустријски конзул Јохан Георг фон Хан (Johann Georg von Hanh), који је живео између 1811. и 1869. године, а можда се мисли на његово дело *Albanische Studien*.

то махом навртано [у вртовима, воћњацима – прим. Н. П.]. У близини сваке куће и далеко од ове видићете силество јабука, крушака, трешања. Све навртано. И близу сваке куће имаде сушница где воће суше. Но слабо има шљива, дуња и вишања, бар се не виђа. Култура је слаба и махом су саме ливаде за попашу, а врло се ретко виде њиве. Ипак успева на овим висовима пшеница, јечам, раж и кукуруз, но не бели већ жути ситни“.⁵³

Разговарајући са својим водичем Арнаутином дознали су да они сами сматрају како су се доселили из Малесије, а кмет Стаменко у Дреновцу додатно објаснио им је да су се досељавали бежећи од крвне освете. Пошто су равничарски предели били запоседнути, то је једина слободна земља за насељавање била у непроходним врлетима. Топографи су, ломатајући се преко Гољака, избили на село Новак, одакле се могла видети Медвеђа.⁵⁴

Мишко Убојица Илије Вукићевића⁵⁵

За разлику од претходна три, Вукићевићева прича⁵⁶ је најчистије литерарни извор, један од његових бисера из реалистичке фазе приповедања. Нигде се у њој отворено не каже о којем је месту реч, али будући да је писац део младих живота провео у Врању, да је потом ту

⁵³ Р. Милетић, *н. р.*, стр. 198–199.

⁵⁴ *Исто*, стр. 204–205; 208. У последњем наставку Милетић описује хидрографију, орографију, путеве и становништво Медвеђе и околине (*Исто*, 300–309).

⁵⁵ Илија И. Вукићевић (Београд, 1866 – Београд, 1899), представља једног од оних неправично заборављених српских књижевника који је много обећавао, а прерана смрт га је омела на пољу литературе. Како му је отац Иво био правник, то је по потреби службе породица морала често да се сели, па се Илија школовао у Врању, Београду и Крагујевцу, где је окончао гимназију. Студије је завршио на Великој школи у Београду, а потом је краће време био професор гимназије у Врању, где су му живели родитељи (Постоји претпоставка да је предавао и Борисаву Станковићу, те да је и литерарно могао утицати на њега.). После Врања добио је премештај за професора у Београд. Почео је свој књижевни пут као реалиста, да би окончао у фантастичној прозаистици са елементима митологије и народних веровања. Због несумњивог књижевног дара српска влада га је послала на једногодишње усавршавање француског језика и књижевности у Женеву. Прву причу објавио је са деветнаест година. Избор приповедака штампала му је и Српска књижевна задруга, а постхумно су му изашла сабрана дела, 1929. године. Умро је након наглог погоршања душевног здравља. „В. нарочита заслуга и вриједност је у томе, што је своју приповедачку пажњу обратио и младому србијанском сталежу и паланачком животу, у доба, када је још српска новелистика скоро искључиво са села црпла грађу, теме и типове.“ (Навод из биографије објављене у *Народној енциклопедији Српско – Хрватско – Словеначкој*, 4, Загреб, 1929, стр. 1181; О Вукићевићу још в. *Енциклопедија Југославије*, 8, Загреб, 1971, стр. 553; *Врањска гимназија 1881–1981* (група аутора), Врање, 1981; Предговор за постхумно издање прича *Арнаутске слике*, Мостар, 1899, 14–15; Јеремија Живановић, Илија И. Вукићевић – живот и рад, *Целокупна дела*, књига друга, Београд, б. г., IX–XXIX).

⁵⁶ Илија И. Вукићевић, „Мишко Убојица – слика“, *Целокупна дела*, 2, стр. 23–47 (Приповетка је први пут објављена у часопису *СТРАЖИЛОВО*, 20–24, Нови Сад, 1893).

био професор, те да је редовно посећивао родитеље који су тамо остали да живе, према описима околине и самога места, ценимо да је реч о Врању, а да се догађаји одвијају десетак година после припајања Србији. Сада је ту већ новоутврђена, али немирна граница према Отоманској империји, тачније према албанским племенима која повремено врше упаде. Прича почиње тако што два друга која су се задржала у лову, схватају да им је немогуће пре мрака вратити се у град, те онај који је боље познавао терен предлаже да се заноћи у „караули“, заправо кући у којој живи граничар *Мишко убојица* са својом невенчаном женом. Изванредно описујући амбијент и психологију овог садисте и патолошког убице, који убија људе а да не трепне, из чиста мира мучи животиње, приповедач ствара амбијент страве и nelaгодности, напетог ишчекивања, готово као у вампирским приповеткама Милована Глишића или у савременим хорор филмовима. Ова приповетка као да наговештава потоњег Вукићевића, оног уроњеног у фантастику и народне празноверице. Цела та ноћ је у шумовима, ишчекивањима, ослушкивањима, притајеном страху... Мишко их је лепо угостио, преживели су некако ту тавну дугу ноћ, поздравили су се и растали. У завршници приче, аутор поентира: после неколико дана, на чуђење свих граничар се доселио у варош – он који је толико избегавао људе и цивилизацију! Жену је отерао, јер увек је било и биће „онако како он хоће“. Чинило се да је променио ћуд.

„У истом нашем месту имали смо и једнога хоџу, постаријег Турчина, са танком и дугачком брадом, врло мршавим, бакарним лицем и белом чалмом око главе. Могло му је бити око шесет година, али је увек био живахнији од година и веселији од искуства. Пре свега, код нас није било ниједне џамије, није било ниједног од хоџиних 'верних', него је хоџа живео по неком наређењу 'озго' и примао 'државну помоћ'.⁵⁷ Сви су га сматрали да „јесте нешто“ (тако је и сам он мислио), звали га „наш човјек“ (хоџа је говорио јужним наречјем)⁵⁸ и

⁵⁷ Одредбама Берлинског мировног конгреса 1878. године за формално признату независност Кнежевина Србија обавезала се да ће испоштовати верске слободе, при чему се најпре мислило на верску толеранцију према Јеврејима и муслиманима. Држава се про форме трудила да задовољи ову одредбу, премда је у пракси настојала да се исељени Турци више никада не врате. Тако и тумачимо овај податак да је држава плаћала овог индолентног хоџу у месту у коме више није било нити муслимана нити њихових богомоља. До 1882. године и некадашње турско одн. муслиманско гробље на простору данашњег парка, гимназије и учитељског факултета „поравнато је“: „У Врању вршено је посматрање на тачци, гди пут од телеграфске штације идући наилази на поравњено турско гробље, но резултати су редуцирани на цркву врањску (источни крст)“. (Пуковник Радован Милетић, „Геодетски радови у Краљевини Србији у 1882. години“, *Ратник*, мај 1885, 360).

⁵⁸ Одн. био је из Босне и Херцеговине и говорио је ијекавски.

никад нису с њим озбиљно разговарали. Прави непомућен старац, детињских жеља и весео што се много не мучи. Седео је на крају вароши, откуда су извирале разне, свакојако увеличане приче о његовој кући. Говорило се да има младу жену, да је врло лепа, и да је хоџа, кад пође, катанцем затвара. Колико се пута обилазио онај прљави сокачић поред хоџине куће! Колико су њих загледали, преко жутог полупорушеног зида, у прозоре те примамљиве куће, понеки пут видели самог хоџу, али ту 'лепу птицу' још нико није смотрио".⁵⁹

Мишко се убрзо спријатељио са хоџом и стекао његово поверење до те мере да га је овај доводио у кућу и упознао са својом женом. „Сваким даном сам их гледао где једно поред другог неравно корачају, како хоџа превија у куковима, маше рукама и прича тако живо, да ни самог себе, чини ми се, не стиже за крај. Убојица слуша увек пажљиво. Смеје се гласно (никада се он није иначе гласно смејао!), плеска га руком по рамену, зауставља га усред хода и свачим показује своју истинску пажњу“.⁶⁰ Једног јутра пронесе се чаршијом вест да је Мишко уграбио хоџину жену и нетрагом нестало:

„– Сиромас 'наш човјек'! ... Везао га онај за врата, метнуо му мараму у уста, извукао булу, њему рекао, каже, 'Лаку ноћ!', па утекао! Знао сам ја да ће тако бити; тако ми Бога, знао сам! Та морало је то бити, после онолике љубави и оноликог пријатељства./.../

Мало сам веровао у све оне наредбе и потернице што су послали за Убојицом. Само ме изненади, у његовим 'особеним знацима', да има 'ожиљак од сабље по врату'. Нико од нас то није опазио, никоме то он није казао. Кад сам први пут после тога хоџу видео, сажали ми се све на њему. Ни чалма му није као пре, нити брада онако ишчешљана и углађена, само му је лице још мршавије и још тамније. Прође поред мене, прими ми Бога, замахну главом, и кад ме мало обиђе, тек се онда заустави. Тада ме погледа очински искрено, приђе ми до очију и необичним гласом рече:

– Чуј, синко, теби ћу само да кажем! Хоћу д` идем по свијету и дан и ноћ хоћу д` идем, да га тражим, па кад га нађем, само ћу му у очи погледати! Само, ене тако! ... Ха!

И он погледа у мене оним смишљеним погледом, који је био више смешан но прекоран, окрете потом главу, њихну њоме неколико пута и оде низ чаршију.

Убојицу нисам више видео“.⁶¹

⁵⁹ И. Вукићевић, *н. д.*, стр. 45. У Врању и данас постоји махала Оџинка, па је могуће да је назив изведен од хоџиница, хоџина жена. Можемо само нагађати да ли је име добила управо по овој жени и овом догађају?!

⁶⁰ *Исто*, стр. 46.

⁶¹ *Исто*, стр. 47.

*

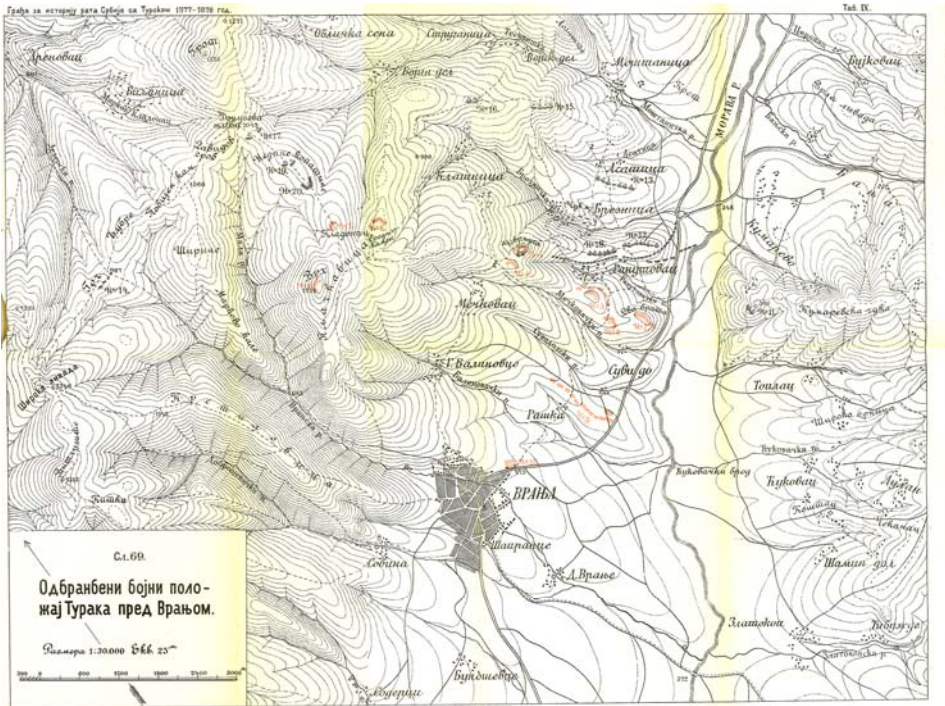
*

*

Четири наведена извора о прошлости Врања и околине, усредоточена око године 1878, представљају драгоцену штивицу за упознавање ратних и поратних прилика. Њихову главну вредност видимо у томе што су настали на лицу места, током самих дешавања, или непосредно након њих. Њихови аутори очито нису боловали од предрасуде да је потребно да протекне што је могуће више времена како би се политички догађаји сагледали. Напротив, показују нам да су први утисци, макар и сирови, често најјаснији и најтачнији. Такође сматрамо да је погрешна својеврсна идолатрија која влада у историографији према документима, и то оним насталим радом државних органа, који се признају и прихватају за искључиво валидан извор прошлости. Као да и документи са печатом и потписом не могу носити заблуде свога времена, предрасуде и ничим доказиве тврдње?!

МАПА:

Ратник, новембар 1893.

Dr Nenad Ž. Petrović

STRATEGIC RESEARCH INSTITUTE, BELGRADE

SOME MILITARY-LITERARY SOURCES FOR THE HISTORY OF LIBERATION AND INCORPORATING THE TERRITORY OF VRANJE AND ITS HINTERLAND TO SERBIA IN 1878

(Summary)

This article discusses four sources of information about the battles fought around Vranje in January 1878, as well as social and demographic conditions created in the first years after liberation and annexation of the area to the Principality of Serbia. All these sources are characterized by literariness and some of them by controversy, as well. They were written and published shortly after the events they narrate. They were written in the picturesque language of undoubted literary values but also the values that help us to learn about the past. Those sources are the war diary of Professor Andre S. Knićanin, polemical response to the diary by Major Radomir Putnik, topographic and geographic and ethnographic records written by lieutenant colonel Radovan Miletić and a „Gothic“ story by Professor Ilija Vukićević.

УДК 94(497.4)"1943/1945" ; 327(497.1:73)"1943/1945"

Др Блаж Торкар

Војни музеј Словеначке војске, Марибор

E-mail: blaz.torak@mors.si

ПРВЕ АМЕРИЧКЕ ВОЈНЕ МИСИЈЕ „АМАЗОН“ И „АЛУМ“ МЕЂУ СЛОВЕНАЧКИМ ПАРТИЗАНИМА

АПСТРАКТ: У раду се анализирају прве иницијативе америчке обавештајне службе (Office of Strategic Services – OSS) на проширењу свог рада на подручју Југославије и сви проблеми које је при томе имала. Најпре се указује на деловање важнијих савезничких мисија на подручју Југославије, а након тога се усредсређује на „„ америчке мисије OSS „Амазон“ и „Алум“, које су 26. и 27. новембра 1943. биле послате међу словеначке партизане. Након почетних проблема мисија „Амазон“ била је укључена у мисију „Алум“, која је у Словенији остала све до 2. априла 1945. Главни задаци мисије „Алум“, коју су водили капетан Џорџ Вучинић (George Wichinich) и поручник Данијел Бошко Десић (Daniel Boško Desich), били су контрола и свакодневно извештавање америчких база о железничком промету и активностима непријатељских јединица на словеначкој територији окупиране Југославије.

Кључне речи: Југославија, Словенија, OSS, Алум, Амазон, Други светски рат.

Увод

Сједињеним Америчким Државама на почетку Другог светског рата била је потребна савремена и ефикасна обавештајна служба. Зато је уз помоћ Велике Британије успостављена нова служба, која је била

резултат реорганизације америчког обавештајно-безбедносног система. Нова обавештајна служба формирана је 11. јула 1941. под називом COI (Coordination of Information), а њен шеф постао је пуковник и касније генерал Вилијам Донован (William Donovan). Он је предложио да COI пређе под контролу Здруженог америчког генералштаба (Joint Chiefs of Staff – JCS), што је довело до преименовања у OSS (Office of Strategic Services). Главни задатак нове обавештајне службе био је рад на обавештајном и контраобавештајном подручју, саботажи, герилском рату, организовању психолошког рата, помоћ герилским покретима и успостављање веза са страним националностима у САД. OSS је радила под јурисдикцијом JCS и била је подељена на више одсека. OSS је своје ангажовање проширила и на подручје Југославије, која је за савезнике била значајна као земља са добро развијеним покретима отпора. У северној Африци и Медитерану OSS је успоставила обавештајне базе и са тог подручја водила је операције против Сила осовине у Југославији. У базама су сакупљани обавештајни подаци из Југославије, који су били неопходни за прихватање политичких одлука и формирање америчке политике према Југославији.

Прва иницијатива за рад OSS у Југославији

Британски премијер Черчил (Churchill) настојао је током 1942. године да придобије америчког председника Рузвелта (Roosevelt) да прихвати британску стратегију и политичку оријентацију на Медитерану и Балкану. Рузвелт није хтео да има било каквог посла са источним делом медитеранског базена, тако да је и после савезничког искрцавања у северозападној Африци, када је створена заједничка савезничка команда за Медитеран, источни део издвојен и остављен Британцима као искључиво њихова одговорност. Међутим, Рузвелтов отпор није утицао на генерала Донована, који је успео да наговори америчког председника да предложи Черчилу да убудуће влада САД преузме сву бригу за Балкан, али Черчил то није прихватио. Тако су се Американци на Медитерану задовољили другостепеном улогом и прихватили да прате британску политику.¹ Донован је већ од почетка рата желео да прошири операције OSS на северноафричко ратиште, Медитеран и Балкан, јер није желео да заостаје за Британцима. База британске обавештајне службе SOE (Special Operations Executive) у Каиру била је важна за формирање првих база OSS у северној Африци, Медитерану и Балкану, а посебно у Каиру, јер је OSS са тог простора водила операције у Југослави-

¹ Vladimir Velebit, *Sećanja*, Zagreb, 1983, str. 105–106.

ји. После завршене операције „Торч“ (Torch), искрцавања савезника у северној Африци новембра 1942, Донован је желео да формира базу OSS у Алжиру, што је прихватио и генерал Ајзенхауер (Eisenhower). Донованов план био је у складу са глобалним савезничким плановима, који су после пораза Сила осовине у северној Африци крајем 1942. и совјетске контраофанзиве почетком 1943. желели да уђу на територију Европе. У оквиру те стратегије било је и подручје Медитерана и Балкана, које је постало стратешки важно.²

На основу споразума између SOE и OSS од 26. јула 1943. године, Југославија је била укључена у блискоисточно војно подручје (Middle East Theater of Operations – METO) под контролом Британаца, а Италија је спадала под северноафричко војно подручје (North African Theater of Operations – NATO) под командом америчког главног штаба у Алжиру. На основу споразума између SOE и OSS одлучено је да официри OSS буду укључени у мисије SOE, да се заједничке мисије пошаљу код Тита и Михаиловића и да OSS и SOE употребљавају јединствену шифру за слање извештаја.

OSS је већ 1942. утврдио да патриотским групама у Југославији (тада су за савезнике то били четници) није довољно само да се обезбеђује оружје, муниција и храна, него и официри за везу. Најпогоднији за овакав рад били су Американци југословенског порекла, са знањем о саботажи и са познавањем језика. Проналажење одговарајућих кандидата било је врло тешко јер је увек била потребна помоћ Британаца. Многи кандидати били су за OSS превише политички обележени и зато је било врло тешко наћи одговарајуће. Рузвелт је 1943. године донео одлуку да пошаље америчке официре за везу код четника и партизана, а Британци су то врло тешко прихватили.³ Британска противљења нису зауставила Донована, који је 20. августа 1943. америчком JCS предложио план операција OSS на Балкану. Донован је остао веран принципима политике САД, која је била усмерена на то да се политичка питања решавају у периоду после рата. Свој балкански план представио је у меморандуму који је садржао анализу политичке ситуације на Балкану, преглед војних догађаја и социолошку анализу балканских друштава. Меморандум је био у складу са америчком војном стратегијом, која је хтела да победи нацифашизам уз помоћ Совјета. Септембра 1943. амерички JCS одобрио је предложени план операција OSS на Балкану, у којем су све акције искључивале било какво политичко ангажовање САД на Балкану и интервен-

² Bradley Smith, *The Shadow Warriors: OSS and the Origins of the CIA*, New York, 1983, str. 178; Gorazd Bajc, *Operacija Juljska krajina*, Koper, 2006, str. 346.

³ Matjaž Klemenčič, *Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji*, Maribor, 1987 (dalje: Klemenčič, *Ameriški Slovenci*), str. 151.

ције америчких јединица и противљење совјетским интересима. То је било значајно и за Југославију, посебно због уздржавања од интервенције у југословенским унутрашњим политичким конфликтима. С друге стране, САД су желеле да буду информисане о свему што се догађа и да материјално помогну герилске покрете. Тако је OSS направила план ангажовања у Југославији, који су припремили Американци српског порекла Војислав и Александар Вучинић.⁴

OSS је 12. октобра 1943. припремила план операција у Југославији, у којем су били записани њени приоритети: помоћ герилским покретима, онемогућавање Немаца да искоришћавају југословенска рудна богатства и прекидање комуникација са Немачком. Одељење OSS за тајно обавештајно деловање (SI) добило је задатак да пошаље независну мисију у Врховни штаб НОВЈ и да анализира деловање партизанског и четничког покрета, стање комуникација у Југославији и да организује обавештајну мрежу у Мађарској, Румунији и Бугарској.⁵ Један од првих позива OSS да пошаље агенте у Југославију догодио се у мају 1943, када су се Британци спремали да напусте Михаиловића. Сер Орме Саржант (Orme Sergeant), стални подсекретар у британском Министарству иностраних послова и специјалиста за југословенска питања, предложио је америчком амбасадору да се амерички официри шаљу заједно са британским. Ову британску понуду Американци су прихватили са резервом. Специјалиста за југословенска питања у америчком министарству иностраних послова Кавендиш Канон (Cavendish Cannon) сматрао је да односи између Британаца и Михаиловића још нису одговарајући и да још није право време за слање америчких агената у Југославију.⁶

Важније мисије OSS у Југославији и њихове оцене покрета отпора

OSS је тако, чак две године после окупације Југославије, послао прве мисије у Југославију. У ноћи 18/19. августа 1943. у штаб Михаиловића послат је поручник Валтер Менсфилд (Walter F. Mansfield),

⁴ Vojislav Pavlović, *Od monarhije do republike*, Beograd, 1998 (dalje: Pavlović, *Od monarhije*), str. 143.

⁵ National Archives and Records Administration, Washington D. C. (NARA), Record Group (RG) 226, Entry (E)92, Box (B) 396, Folder (F) 5, Program for Special Operations in Yugoslavia, 14. 10. 1943, pp. 1–3; NARA, M 1642, Roll 131, Plans for Balkan from Cairo Base, 9. 11. 1943; Pavlović, *Od monarhije*, str. 147–148.

⁶ Foreign Relations of the United States (FRUS), 1943, Vol. II, Europe, Memorandum by Mr. Cavendish Cannon of the Division of European Affairs, 17. 5. 1943, Washington 1964, pp. 1009–1011.

који је ту остао све до 15. јануара 1944. године. Први Американац који је стигао код југословенских партизана био је капетан Мелвин Бенсон (Melvin Benson), који је у Врховни штаб НОВЈ стигао 22. августа 1943. године. Ту се састао са британским мајором Басилом Девидсоном (Basil Davidson) и капетаном Виљамом Дикином (William Deakinom).⁷ У исто време код четника су деловали британски пуковник Виљам Бејли (William Bailey) и британски потпуковник Виљам Хадсон (William Hudson), који је са Михаиловићем успоставио везу још у септембру 1941. године.

Британци су септембра 1943. своје присуство код четника и партизана појачали слањем бригадира Данијела Армстронга (Daniel Armstrong) код Михаиловића и бригадира Фицроја Маклина (Fitzroy Maclean) код Тита, који су представљали главне британске офицере код Михаиловића и Тита. Као и Британци, и Американци су 17. септембра 1943. послали мајора Лина Фериша (Linn Farish) код Маклина, тако да је Фериш представљао главног америчког официра код Тита, а недељу дана касније потпуковника Алберта Сајца (Albert Seitz) код Михаиловића, који је представљао главног америчког официра код Михаиловића. Задатак мисије био је да утврди војне потенцијале Михаиловића и њихову употребљивост за циљеве савезника и да по повратку извештај о томе лично поднесе председнику.⁸ OSS је 18. октобра послао код Михаиловића Алберта Мусулина (Albert Musulin), који је обављао посао тумача и једини је остао у Михаиловићевем штабу и после указа о евакуацији из четничког штаба, тако да се у базу вратио 29. маја 1944. године.⁹

Американци су на сваки начин желели више самосталности у Југославији, јер су у оквиру англо-америчких мисија били подређени Британцима. Главни представник америчких мисија у Врховном штабу НОВЈ мајор Фериш, после доласка из Југославије у Каиро, написао је извештај који је фаворизовао партизански покрет и који је пред одлазак на Техеранску конференцију новембра 1943. добио у руке и председник Рузвелт. Конференција је такође означила заокрет у ставу америчког председника према различитим проблемима у Југославији. Пре одржавања тог скупа председник Рузвелт је изказао велико пријатељство према краљу Петру и истинске симпатије

⁷ Dikin i Davidson napisali su i svoje uspomene: William. F. Deakin, *Gora trdnjava*, Ljubljana, 1976; Basil Davidson, *S. O.E: između četnika i partizana*, Ljubljana, 1983.

⁸ Zoran D. Knežević, *Zapadne sile i Jugoslavija u drugom svetskom ratu: dolazak komunista na vlast 1944. godine*, Beograd, 2003 (dalje: Knežević, *Zapadne sile*), str. 239.

⁹ Dušan Biber, „Neuspeh neke misije: američki podpolkovnik OSS Robert McDowell u štabu Draže Mihailovića leta 1944“, *Borec*, 41, 10–11, Ljubljana, 1989 (dalje: Biber, *Neuspeh*), str. 1067; Kirk Ford, *OSS and the Yugoslav Resistance, 1943–1945*, Texas, 1992 (dalje: Ford, *OSS and the Yugoslav Resistance*), str. 3–5.

према генералу Михаиловићу и Србима уопште.¹⁰ Фериш је 15. априла 1944. поново полетео у Југославију као вођа америчке мисије и остао код Тита све до 15. јуна 1944, када је евакуисан из Југославије.

Убрзо после Техеранске конференције Менсфилд, Сајц и Мусулин били су обавештени да треба да напусте Михаиловићев штаб. Јануара 1944. у четнички штаб стигле су инструкције о евакуацији америчког особља, тако да су у фебруару и марту постепено евакуисани Менсфилд и Сајц, а Мусулин је остао све до маја 1944. године. Иначе, Мусулин је добио указ да остане код Михаиловића и након што га напусте Британци. Његов задатак био је да одложи свој одлазак и да у том времену спаси што више америчких пилота. Менсфилд је после доласка у базу написао извештај за Стејт Департмент (State Department), који су оцењивали и многи аналитичари OSS. У извештају је позитивно писао о четницима, да су за савезнике изборили ефикасне војне операције стратешког значаја и да је Михаиловић за Американце важан због спасавања оборених америчких пилота. Мусулин и Сајц оцењивали су да је Михаиловић мање активан у борби против Немаца. Суштина његове политике је чекање „Дана Д“ (савезничког искрцавања), када ће организовати масован отпор. Писао је и о колаборацији четничких јединица у јужној Херцеговини и Далмацији, а дотакао се и Михаиловићеве колаборације.¹¹ Михаиловићев проблем био је у томе што није организовао активан отпор против Сила осовине, а његова колаборација подразумевала је да четници могу слободно да се крећу и да се боре против партизана.¹²

Чак и пошто се на конференцији у Техерану сагласио са Черчиллом и Идном да прихвати курс политике пружања помоћи Титу, Рузвелт се предомислио и поново одлучио да помогне Михаиловићу.¹³ До маја 1944. председник је добио сва три извештаја Сајца, Мусулина и Менсфилда, а били су му потребни и актуелни извештаји из четничког штаба. Године 1944. OSS је морала да успостави нове односе са Михаиловићем јер је он на свом подручју имао много америчких пилота које су Американци желели да евакуишу. На Рузвелтов указ, 26. јула 1944. брзо је организована и послата мисија за евакуацију савезничких пилота АCRU (Air Crew Rescue Unit), под именом „Халијард“ („Halyard“),¹⁴ која је 2. августа 1944. стигла код

¹⁰ Knežević, *Zapadne sile*, str. 231.

¹¹ NARA, M 1642, Roll 185, Report of Walter Mansfield, pp. 3–5.

¹² NARA, RG 226, E 99, F 5, B 55, November 1943.

¹³ Knežević, *Zapadne sile*, str. 245.

¹⁴ Више о мисији Халијард (Halyard): NARA, RG 226, E 154, B 25, F 357, Report on Halyard Mission, ACRU, 10. 1. 1945, str. 1–9; E 99, B 42, F 8, Report by 1 st. Lt. George S. Musulin on the Activities of the Halyard Mission in Connection with the Evacuation of

Драже Михаиловића. Мисија је била део војног ваздухопловства 15. армије (15th Army Air Force), коју је поново водио Мусулин. Она је добила инструкције да не ради као званична војна мисија већ као обавештајна група, а њен задатак била је евакуација пилота. После одласка Мусулина, његову мисију 9. августа преузео је капетан Ник Лалић (Nick Lalich). Током рада мисије „Халијард“ евакуисано је 417 особа, којих 343 америчка пилота. Мисија је наставила и политички заплет јер је у савезничку базу у Бари послала чланове Михаиловићеве политичке мисије. За време мисије „Халијард“ код четника је 26. августа 1944. дошла и мисија „Рејнџер“ („Ranger“),¹⁵ са потпуковником Робертом Мкдовелом (Robert McDowell). У инструкцијама Мкдовелу било је записано да мисија нема политичког значаја и не представља владу САД, већ је њен задатак сакупљање и слање стратешких војних и политичких информација које су биле корисне за укупну борбу против непријатеља. Део задатка мисије било је и успостављање веза са групама у Бугарској, Румунији и у Мађарској, које су биле другачије од група са којима би добили везу преко партизанских канала. Мкдовел није имао надлежност да Михаиловићу обећа помоћ, нити су Американци имали план да се четницима преко Мкдовела пошаље било каква материјална помоћ. Мкдовел, који није имао доказа за колаборацију Михаиловића, направио је и контакте са Немцима у Србији, који су му предложили да савезници не ометају њихово повлачење. Мисија „Рејнџер“ је после оштрих Титових протеста и британских интервенција напустила четнике 1. новембра 1944, док су Лалић и његова мисија „Халијард“ остали у четничком штабу до 27. децембра 1944. године.¹⁶

Августа 1944. Тито је у Казерти (Caserti) посетио британског генерала Хенрија Маитланда Вилсона (Henry Maitland Wilson), команданта савезничких трупа у источном Медитерану, који је припремио и америчку делегацију са Донованом на челу. Поред решавања многих питања из области снабдевања НОВЈ, садејства савезничке авијације са јединицама НОВЈ, формирања ваздухопловства

Airmen from Mihailovich (Chetnik) Territory between 5 July 1944 and 27 August, pp. 1–5; Gregory. A. Freeman, *The Forgotten 500: The Untold Story of the Men who risked all for the greatest Rescue Mission of World War II*, New York, 2009.

¹⁵ Више о мисији Рејнџер (Ranger): NARA, RG 226, E 99, B 42, F 8, Yugoslavia-An Examination of Yugoslav Nationalism, 23.11. 1944; E 99, B 34, F 174, Mihailovich's Field Report 1944, 10. 12. 1944; Biber, *Neuspeh*, pp. 1065–1091; Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945, The Chetniks*, Stanford, 1975; Ford, *OSS and the Yugoslav Resistance*.

¹⁶ NARA, RG 226, E 139, B 273, F 3992, General information Yugoslavia, 30. 6. 1944; RG 226, E 136, B 21, F 219, Donovan-Glavin, 19. 9. 1944; M 1642, Roll 185, Air Rescue Unit, 18. 8. 1944; O'Donnel: Operatives, pp. 98–99; William F. Kimbal, *Churchill and Roosevelt: the complete correspondence*, vol. 3, Princeton, 1986, str. 80; Biber, *Neuspeh*, pp. 1069–1070.

НОВЈ уз помоћ савезника, договорили су се да Американци пошаљу Титу самосталну америчку мисију коју ће водити пуковник Елери Хунтингтон (Ellery Huntington). Задаци ове мисије били су у складу са америчком политиком према Југославији и са меморандумом Кавендиш Канона, од 19. маја 1944. У меморандуму је било записано да САД не намеравају да се мешају у југословенске интерне послове и да је интерес САД да после рата у Југославији на власт дође влада која би била изабрана на слободним изборима и која ће изражавати слободну вољу народа Југославије, као и да САД немају никаквих обавеза према краљу Петру II или према било којој влади у Југославији.¹⁷ Иако су задаци америчке самосталне мисије били пре свега војне природе, подразумевали су и сакупљање података о социјалном, политичком и економском развоју Југославије, извештавање AFHQ (Allied Force Headquarters) о војној ситуацији у Југославији, контролисање пошиљке америчке помоћи партизанима, а мисија је била одговорна и за целокупно америчко особље у Југославији. Партизани су мисији обезбедили приступ обавештајним подацима, могућност путовања по целој Југославији и сусрет са јединицама НОВЈ и савезничким мисијама код њих. Самосталној америчкој мисији биле су подређене и америчке мисије у Словенији, чији је главни задатак било слање војнообавештајних података о немачкој војсци, организација помоћи за партизански покрет и слање политичких и економских информација у базе OSS у северној Африци и јужној Италији. Крајем 1944. и почетком 1945. постајало је све јасније да су, поред војних информација, све важније и политичке информације, посебно на границама Југославије (у Словенији) са Италијом и Аустријом, где је партизански покрет био врло добро развијен. Америчке, односно англо-америчке војне мисије на словеначкој територији деловале су у Главном штабу народноослободилачке војске и партизанских одреда Словеније (Главни штаб НОВ и ПОС), код штаба корпуса и штаба оперативних зона. Мисије код Главног штаба НОВ и ПОС, односно Штаба 7. корпуса, Штаба 9. корпуса и 4. оперативне зоне, од самог почетка биле су подељене на британске и америчке војне мисије потчињене Британцима, односно англо-америчком официру у Врховном штабу НОВЈ британском бригадиру Маклину. Поред тога, Маклину су биле подређене заједничке англо-америчке мисије, које су октобра 1944. подељене на британске и америчке. Од тада се може говорити о самосталним америчким мисијама које су деловале независно од Британаца. Прве америчке ми-

¹⁷ Uroš Kostić, *Oslobođenje Istre, slovenačkog Primorja i Trsta 1945*, Beograd, 1978, str. 12; Klemenčič, *Ameriški Slovenci*, str. 154.

сије OSS у Словенији, „Амазон“ и „Алум“, стигле су 26. и 27. новембра 1943. године. Прва је несрећно стигла у гарнизон словеначких добобранаца у Великим Лашчама и одатле успела да побегне партизанима. Мисија „Алум“ стигла је дан касније и укључила у своје редове чланове мисије „Амазон“. Поред тих мисија, у Словенији је деловала и мисија „Аризона“, која је убрзо након доласка била укључена у мисију „Алум“, затим, мисија „Аров“ („Arrow“) под командом капетана Џона Блатника (John Blatnik) и две англо-америчке мисије, „Куколд“ („Cuckold“) и „Флоцам“ („Flotsam“), које су биле комбинација OSS и SOE мисије. Поред наведених мисија, потребно је поменути и америчке мисије и групе OSS које су имале задатак да се инфилтрирају у Аустрију. Њихов задатак није био деловање међу словеначким партизанима, већ су партизанску помоћ намеравале да употребе само за инфилтрацију у Аустрију, а да затим развију аустријски партизански покрет у Трећем рајху независно од словеначких партизана. У додир са словеначким партизанима дошле су и мисије OSS које су биле послате међу италијанске партизане и евакуисане уз помоћ словеначких партизана. Америчких мисија код других покрета, као што су били слабаши четници мајора Карела Новака, у Словенији није било.

Планирање спуштања мисија „Алум“ и „Амазон“

OSS у Каиру и његов Југословенски одсек већ почетком 1943. увежбавали су групу Словенаца под називом „Амазон“, коју су планирали да пошаљу у Словенију. Прва група Словенаца у Каиру била је изабрана и увежбавана уз помоћ потпуковника Ладе Мочарског и мајора Френциса Арнолдија (Francis Arnoldy), који је био шеф Југословенског одсека OSS у Каиру. Ова група била је спремна за спуштање у октобру 1943, али је њен одлазак закаснио због немачке офанзиве, лошег времена и супротстављања Британаца, који су отежавали слање прве америчке мисије на подручје Словеније. Поред мисије „Амазон“, OSS је послала и мисију „Алум“, која је успела да дође до словеначких партизана, као и мисију „Аризона“ која је требало да делује на подручју Приморске.¹⁸ Била је састављена од двојице словеначких падобранаца, Ива Пахора и Радка Зуодарја, али је због смрти Зуодарја мисија „Аризона“ укинута, а Пахор је био прикључен мисији „Алум“.

¹⁸ Dušan Biber, *Poveljnik ameriške obveščevalne misije Alum o Sloveniji 1943–1944*, Prispevki za novejšo zgodovino, 46, 1, Ljubljana, 2006 (dalje: Biber: *Poveljnik ameriške*), str. 330.

У периоду припрема мисије „Алум“, њен командир капетан Џорџ Вучинић (George Wuchinich) писао је потпуковнику Мочарском у вези са напретком у увежбавању групе. Поручио му је да нису сви чланове његове мисије спремни на одлазак, јер су неки још били на увежбавању. Због недостатка карата словеначке територије и недостатка података о територији где су претпостављали да се шаље мисија, Вучинић је послао у Каиро поручника Стампадоса да добије што више информација о стању отпора у Словенији.¹⁹ Вучинић је знао да његова екипа мора да буде добро припремљена за задатке, а то није било лако јер је у Северној Африци недостајало извора информација о политичкој, војној и економској ситуацији у Југославији, односно у Словенији. То је био и један од кључних разлога за слање мисије OSS у Словенију.

Планирање слања првих мисија OSS у Словенију трајало је више месеци: 9. октобра 1943. било је одлучено да мисију „Амазон“ чине Словенци Франц Менчак, Антон Галун и Венчеслав Шали (Venčeslav Šaly), сви у америчким униформама, у међувремену је одлучено да се мисија „Алум“ састоји од потпоручника и водника и војника Словенаца Јоже Стантеја. Обе мисије биле су потчињене капетану Вучинићу и због тога се мисије називају и Вучинићева група. Први план предвиђао је да се мисије пошаљу 12. октобра 1943, када је био пун месец, али је полетање било одбијено. На крају су мисије биле спремне за спуштање 26. и 27. новембра 1943, првог дана „Амазон“, а другог дана „Алум“.²⁰

Неуспех спуштања мисије „Амазон“

Задатак мисије „Амазон“ било је извештавање о активностима Сила осовине, о стању комуникација, немачком транспорту између Цеља и Марибора, праћење група за инфилтрацију у Аустрију и слање порука преко „Алума“ или непосредно у базу.²¹ Мисија „Амазон“ је 26. новембра 1943. током ноћи због погрешне навигације и сигнализације дошла у домобрански гарнизон у Великим Лашчама, али је група од тројице Словенаца, која је изгубила сву опрему, успела да побегне код партизана. После доласка мисије у Главни штаб НОВ и ПОС радиотелеграфиста је послао депешу у којој је известио базу о ситуацији и стању у мисији. Истрага је утврдила да чувари, који су

¹⁹ NARA, RG 226, E 154, B 22, F 301, Slovene Student Group – 2nd Training Period, 25. 9. 1943.

²⁰ NARA, RG 226, E 154, B 22, F 301, Alum Amazon Operations, 9. 10. 1943.

²¹ NARA, RG 226, E 108 B, B 35, F 318, Yugoslav Section, nedat.

ложили ватру за сигнализацију групе, нису били криви за погрешно спуштање групе. Дан после мисије „Амазон“, у Главни штаб НОВ и ПОС успешно се спустила мисија „Алум“. У извештају су записали да је Главни штаб направио дочек за Американце и да је Вучинић на најбољем путу да добије поверење партизана. Мисија је потврдила да је „Амазон“ грешком пилота спуштена у домобрански гарнизон, да су чланови мисије били послати у домобрански затвор, али су успели да побегну јер су домобрани били збуњени мислећи да је почела америчка инвазија. Одмах након доласка у Главни штаб НОВ и ПОС чланови мисије „Амазон“ били су партизанима сумњиви, али су убрзо добро прихваћени јер су њихове обавештајне информације имале значајну улогу у партизанској окупацији домобранског гарнизона у Великим Лашчама. Тројица чланова „Амазона“ затим су били укључени у „Алум“ и били предложени да за храброст и генијалност добију британска војна одликовања. Потребно је нагласити да је извештај Антона Галуна и Франца Менчака био различит од извештаја Венчеслава Шалија, са којима су касније били у сукобу.²²

Амерички и словеначки архивски документи указују да је убрзо после доласка „Амазона“ у Словенију један од чланова, Венчеслав Шали, почео лоше да се понаша. Био је сумњив и желео је да приступи партизанима, што није било уобичајно за припаднике америчких војних мисија. Вучинић је од базе тражио да Шалија буде замењен, јер је био у конфликту са колегама. Менчак и Галун нису желели да сарађују са њим након заробљеништва у Великим Лашчама. Означили су га као себичног човека, који је партизанима одао тајну шифру и није подржавао пријатеља у тешким тренуцима.²³ На Вучинићеве критике на рачун Шалија из базе у Барију су одговорили: *Онда то значи, да партизани не желе, да Венсел остане код вас? Ако партизани изричито њега не желе, нама би било најбоље, да, да Венсел остане са вама, јер ће вам врло брзо требати још један радиотелеграфиста из Њујорка, о коме ћемо вам више рећи ускоро. Ово би директно користило партизанима зато покушајте обдржати Венсла и јавите нам резултат.*²⁴ Шалија нису успели да задрже, приступио

²² Arhiv Republike Slovenije (AS), fond Glavni štab NOV in POS (1851), t. e. 53/II, a. e. 1627, Glavništab Slovenije, Brzobjavke zavezniških misij l. 1943, American Alum Mission, prevod brzobjavk ameriške misije 4. 12. 1944; Nigel West, *Secret War: The Story of SOE Britain's Wartime Sabotage Organization*, London, 1992, pp. 145; Anthony C. Brown: *The Secret War Report of the OSS*, New York, 1976, pp. 273.

²³ AS 1851, t. e. 53/II, a. e. 1627, Glavništab Slovenije, Brzobjavke zavezniških misij l. 1943, American Alum Mission, prevod brzobjavk ameriške misije 4.12.1944; t. e. 67/I, a. e. 1807, Podatki o slovenskih članih američanskih misij.

²⁴ AS 1851, t. e. 24/II, a. e. 1022, Telegrami anglo-američke misije v Sloveniji (okt. 1943 – jan. 1944), Američanska misija.

је партизанима и био једини словеначки падобранац из америчких мисија који је то урадио. Радиотелеграфисту из Њујорка Вучинићу нису послали, јер је OSS послао нове Словенце међу словеначке партизане, који су заузели његово место. За разлику од словеначких припадника америчких мисија, словеначки припадници британских мисија масовно су приступали партизанима јер их је водила жеља да као Словенци и део партизанске војске учествују у ослобађању Југославије. При томе не може се порицати успешна улога оних Словенаца који су радили у америчкој обавештајној служби OSS, јер су и они као припадници америчких мисија имали циљ – уништавање Сила осовине и ослобођење домовине.

Састав, мандат и извештаји мисије „Алум“ под командом капетана Вучинића

Следеће ноћи, 27. новембра 1943, OSS је послала мисију „Алум“, која се састојала од шест чланова, док су остали чланови скочили у раздобљу од јануара до јуна 1944. У групи су се налазили капетан Вучинић, водник Петар Сфикас и Јоже Стантет. После пар дана њима су се прикључили и чланови мисије „Амазон“. Мисија је покривала територију Словеније, јужне Аустрије, Хрватске и североисточне делове Италије. Извештаји су били пуни личног искуства и непроверених гласина, док су неки били корисни јер су садржали многе извештаје о евакуацији савезничких авијатичара, политичким збивањима у Словенији, привредној ситуацији у Словенији, фортификацији Јадранске обале, бомбардовању циљева и стању партизанског морала. Главни обавештајни задатак „Алума“ била је контрола и свакодневно извештавање о немачком транспорту на железничким пругама Марибор – Љубљана – Трст и Марибор – Загреб – Београд. Мисија је такође имала своју опсерваторију за праћење железничког транспорта у долини Саве, али је након смрти Виљема Штамола она престала са радом.²⁵

Вучинић је био рођен у САД, као потомак српских родитеља, тако да је да мало говорио српски. Завршио је факултет у Пицбургу (Pitsburg) и 1942. придружио се OSS. Завршио је паравојни курс и

²⁵ Dušan Biber, „Zavezniške in sovjetske misije ter obveščevalne službe v NOB“, *Borec*, 43, 1–3, Ljubljana, 1991, str. 100; Biber, *Poveljnik ameriške*, str. 331; NARA, RG 226, E 99, B 43, F 214, History of SI branch, nedat; RG 226, E 146, B 205, F 2870, Report on Field Conditions in Slovenia (Yugoslavia), 28. 11. 1944; RG 226, E 154, B 22, F 301, A Digest from Reports of the Alum Team at the Partisan HQ, nedat; RG 226, E 190, B 72, F 13, Letter to Lt. comdr. McBaine, 16. 12. 1943; AS 1851, t. e. 67/I, a. e. 1807, Ameriškemisije, marec – april 1944.

курс о тајном обавештајном деловању и после тога је као шеф мисије одсека OSS за тајно деловање послат у Југославију. У Словенији је радио код Главног штава НОВ и ПОС до 2. јула 1944. Међу словеначким партизанима био је врло популаран и имао је, за разлику од осталих чланова англо-америчке мисије, већу слободу кретања. О њему су писале и немачке новине, које су га више пута проглашавале мртвим. Вучинићева мисија била је највећа, јер је имала до 14 чланова, међу којима су били и многи Словенци, који су били укључени у OSS као заробљеници немачке или италијанске војске. Мисију „Алум“ пре одласка Вучинића чинили су: радиотелеграфиста и шеф веза водник Петер Сфикас, Франц Менчак и Јоже Станте, који су били део секције за шифровање. Станте је, заједно са Виљемом Штамолом, Ивом Пахором и Владимиром Кумаром, састављао железничку опсерваторију код Литије, те Владимир Кумар који је са Стантетом и Галуном састављао обавештајну групу за територију Цеља и Марибора.

Називом „Алум“ често је називана и метеоролошка мисија „Аркансас“ (Alum Amet), коју је водио поручник Роберт Шредер (Robert Schraeder). У групи су још били радиотелеграфиста Марјан Чесник, водник Ралф Бејкр (Ralph Baker) и штабни водник Џосеф Најмајер (Joseph Newmayer). Метеоролошка група деловала је самостално све до распуштања, када су се њени чланови вратили у базу у Барију, осим Чесника, који је био укључен у „Алум“. Вучинић је написао низ извештаја о привредној, политичкој и војној ситуацији у Словенији и није скривао своје одушевљење партизанима. Због тога га је OSS оцењивала као пристрасног и као неког ко је пао под утицај партизана.²⁶

Мисија готово шест месеци није примила пошиљке помоћи и радио-опреме, па су се зато све више за помоћ обраћали Британцима. Вучинић је кривицу приписивао лошој координацији између британске и америчке базе у јужној Италији, јер су наручене пошиљке биле усмерене на друге територије Балкана. Током боравка у Словенији Вучинић се упознао са организацијом словеначких партизана, њиховим увежбавањем, војним акцијама и операцијама, посетио је и партизанске официрске школе и контактирао британске мисије. Такође, оцењивао је и партизанске заповеднике и политичке комесаре. Посебно је био импресиониран генералом Францом Розманом Станетом и политичким комесаром Борисом Краигхером. Такође, био је импресиониран борбеним моралом, издржљивошћу, дисциплином и идеализмом партизанских јединица. У извештају о

²⁶ NARA, RG 226, E 99, B 43, F 214, History of SI Branch, nedat.; RG 226, E 99, B 37, F 3, The Activities of the Alum Mission behind the Enemy Lines for the 15 th USAAF, nedat, str. 16.

војној ситуацији у Словенији описао је да су се Немци сусрели са хо-могеном популацијом, где нема антагонистичких, расних или вер-ских конфликта међу становништвом. У процени партизанске так-тике описао је да организују борбе ноћу, да користе тактику аме-ричких Индијанаца и да су стручњаци у камуфлажи.²⁷ У једном од извештаја описао је економску и медицинску ситуацију у Словени-ји, тачније на подручју бивше Љубљанске покрајине. Писао је и о здравственој ситуацији словеначких партизана. Оценио је да су зу-би партизана у лошем стању, код жена је раширена болест штита-сте жлезде, а реуматизам и артритис код партизанских бораца. Ме-ђу партизанима има много грипа и недостатка витамина. Наводи је да су многе жене изгубиле менструацију и да су многе добиле му-шке покрете. Мало или уопште није било сексуалног промискуите-та. Много је писао и о партизанским болницама.²⁸ Писао је и о недо-статку прехранбене соли, шећера, а чај и кафа нису били доступни за ручак и вечеру. Најчешћа храна био је кромпир. За доручак је до-минирала супа. Хлеб је био тврд и сув. Лична хигијена је по његовом мишљењу била на врло високом нивоу. Овај извештај OSS језначи-ла са Б-2, што је по правилу значило поуздан, вероватно прави из-вештај.²⁹

У једном од извештаја оцењивао је политичку ситуацију у Слове-нији и написао је да је врло слична америчкој револуцији. Уједињена Словенија у федеративној Југославији био је један од војних задатака НОП. Словеначке свештенике карактерисао је различито, неки су се придружили бискупу Рожману, док су се други придружили партизан-ским редовима. Желео је да зна каква је ситуација са комунистичком идеологијом међу људима у Словенији и схватио је да је Комунистич-ка партија језгро партизанског покрета. Према његовим речима, сло-веначки комунисти нису хтели да намећу своје идеје, следили су лини-ју национализма и нису желели мешање Совјетског Савеза у њихове унутрашње ствари. Заслуга комуниста огледала се у помоћи у изград-њи и ширењу покрета код народа који има конзервативне и побожне пољопривреднике, примитивне у свом политичком мишљењу. Вучи-нић је осетио да су људи разумели позив за слободу и не питају се ко је комуниста, а ко није. У извештају је истакао да ће послератна Словени-ја имати Корушку и Приморску, а да се често помиње питање Трста.³⁰

²⁷ Biber, *Poveljnik ameriške*, str. 337.

²⁸ NARA, RG 226, E 154, B 22, F 301, Yugoslavia – Psychological – Political Warfare and Partisan Culture in Slovenia, 26. 8. 1944, pp. 1–11; TNA WO 204/9672 A, Psycho-logical – Political Warfare and Partisan Culture in Slovenia, 26. 8. 1944.

²⁹ Biber, *Poveljnik ameriške*, str. 333.

³⁰ Biber, *Poveljnik ameriške*, str. 336.

У делу извештаја који се бави колаборацијом, Вучинић је записао да су партизани заробљене издајнице враћали, уз упозорење да се морају вратити својим породицама. Антикомунистичке јединице, које су партизани у почетку називали Бела гарда а касније домобрани, најпре су колаборирале са Италијанима, а после капитулације Италије са Немцима. Написао је да домобране води генерал Рупник и да нажалост ти људи нису свесни да су савезници на страни партизана. Вучинић је претпостављао да је у Словенији око 70.000 непријатељских јединица, од тога 5.000 до 6.000 Беле гарде и домобрана који раде у сарадњи са Немцима. У домобранске јединице били су углавном регрутовани пољопривредници из Сухе крајине и територије Долењске. Према Вучинићевом мишљењу, Словенци нису разумели шта су то демократски избори и демократија и да је све било подређено војсци. Био је уверен да ће партизани омогућити широко учешће људи у доношењу одлука о влади на начин како то људи желе. Вучинић је сматрао да Словенци имају високо мишљење о комунистичком вођству и његовом доприносу успостављању Ослободилне фронте, тако да око комуниста не постоји аура страха, као што је то на Западу. У извештају визионарски закључује да Југославија неће следити Совјетски Савез, нити САД, већ ће пронаћи средњи пут који ће осигурати приватна предузећа, интегрисајући развој и неће допустити велику незапосленост. Вучинић је веровао да ће нова Југославија и Словенија бити демократске и да комунисти неће бити екстремисти, већ трезвени и реални.³¹

Током 1944. године односи између англо-америчких мисија и партизана били су све затегнутији. То је осећао и Вучинић, који је у излагању своје тајне операције у Словенији написао да је слобода деловања ограничена, да су партизанске власти оштре и осетљиве. Они имају свој обавештајни одсек, обавештајну службу, која преувеличава све непријатељске активности. Главни проблем који је Вучинић уочавао био је да су све информације дошле до њега прекасно. Партизанско вођство је инсистирало да мисија остаје код штабова и да особље има ограничено кретање, све информације је достављао партизански обавештајни одсек. Написао је да америчка мисија има и Словенце који су партизанима сумњиви јер су очекивали да им се придруже. Британци са партизанима никада нису успели да изграде такво пријатељство као са Совјетима или Американцима. Вучинић наводи случај када су Британци у партизански штаб послали Здрав-

³¹ NARA, RG 226, E 154, B 22, F 301, Political Appraisal of Slovenia, 14. 8. 1944, pp. 1–25; TNA WO 204/9672 A, Political Appraisal of Slovenia, 14. 8. 1944, pp. 1–23; TNA WO 204/9672 A, Psychological – Political Warfare and Partisan Culture in Slovenia, 26. 8. 1944; RG 226, E 154, B 22, F 301, Military Situation in Slovenia, 22. 8. 1944, pp. 1–15.

ка Леншчака (Иван Леонард), који је припадао Крековем кругу и добио фашистичку стипендију за студије у Италији. Партизани су Американце високо ценили, одмах после Совјета, али нису имали поверење у Британце због њихове спољне политике.³²

Словенац у мисији „Алум“ Марјан Чесник наводи да су односи „Алума“ са Совјетима били пуни поштовања и пријатељски, а да су Совјети много пили, чак су и предложили стварање савезничког официрског клуба у тренутку када је почела немачка офанзива против њих. Совјети су јели код партизанског штаба, где је храна била боља, док су остали јели заједно са партизанским војницима. Партизанско поверење у совјетску мисију било је велико, иако су совјетски официри снажно и отворено критиковали партизански покрет и њихов начин ратовања. У јулу 1944. Вучинић је добио је позив да се врати у базу јер је био замењен. Његова смена била је део већих промена унутар OSS, јер је тада опозив добио и шеф југослаvensке секције OSS у Барију мајор Френцис Арнолди. Њих двојица су оптужени да су превише на „партизанској страни“.³³

Френклин Линдзи (Franklin Lindsay) у својој књизи *Огњи у ноћи* оцењује Вучинића као загриженог комунисту и словеначког Американца. Његово понашање било је неотесано и постао је жртва антикомунистичких чистки сенатора Мкартија (McCarthyja). Аналитичари OSS оцењивали су Вучинића као енергичног, вредног и искреног официра који препознаје своју преданост партизанској ствари у Југославији и није способен објективно да посматра компликовану југословенску ситуацију.³⁴ Поред тога, испостава НКГБ-а у Вашингтону успела је да нађе пречицу ка низу официра који су радили по питању Југославије, тако да се у документима резидента НКГБ у САД проналази и капетан Џорџ Вучинић (псеудоним „Поклопац“). Српски историчар Алексеј Ј. Тимофејев пише да то није случајно јер су агенти НКГБ-а имали интересантне везе у Каиру и могућност да инфилтрирају своје агенте у OSS на линији рада у Бугарској и Југославији, те да су били заступљени и у редовима аналитичара OSS који су обрађивали информације са Балкана.³⁵

³² NARA, RG 226, E 154, B 22, F 301, How to do SI Job in Slovenia, 16. 8. 1944, pp. 1–5.

³³ NARA, RG 226, E 154, B 19, F 263, YugoslavPersonalities, nedat; Lindsay: *Ognji u noći*, str. 58–60.

³⁴ NARA, RG 226, E 154, B 22, F 301, Alum Team, nedat.; RG 226, E 146, B 205, F 2870, Report on Field Conditions by Captain George S. Wuchinich, 30. 11. 1944; D. DeBardeleben to Chief SI, 30. 11. 1944; RG 226, E 154, B 22, F 301, A Digest from Reports of the Alum Team at the Slovene Partisan HQ, pp. 1–3.

³⁵ Aleksey A. J. Timofejev, *Rusi i drugi svetski rat u Jugoslaviji: Uticaj SSSR-a i ruskih emigranata na događaje u Jugoslaviji 1941–1945*, Beograd, 2011, str. 35.

Мисија „Алум“ под командовањем поручника Данијела Бошка Десића

Након што је Вучинић 24. јула 1944. напустио мисију, вођство америчке мисије OSS преузео је поручник Данијел Бошко Десић (Daniel Boško Desich), који је такође био Американац српског порекла. Дипломирао је на Универзитету Северна Каролина (University of North Carolina) и убрзо након почетка рата придружио се OSS. Он се 16. јула 1944. спустио на Равну гору у Хрватској, заједно са Словенцем Виљамом Штамом, а касније је дошао у Главни штаб НОВ и ПОС. О чвршћој контроли над англо-америчким мисијама у Југославији 18. септембра 1944. била је обавештена и мисија „Алум“. На основу наредбе из Врховног штаба НОВЈ, Десић је добио поруку да нема одобрење за рад мисије и да се заустави њено деловање. После интервенције код бригадира Мклина, Десић је 15. новембра 1944. добио одобрење да мисија настави са радом.³⁶

Састав мисије под Десићевим командовањем био је исти као под Вучинићем. Дошао је Стенли Дроздовски (Stanley Drozdowski), док су други били: радиотелеграфиста и шифрер Маријан Чесник, преводилац и шифрер Франц Менчак, радиотелеграфиста Владимир Кумар, шифрер Иво Пахор, шифрер Јоже Станте. Помиње се и радиотелеграфиста Ромео Гаудет и Џорџ Хобсон (George Hobson), који је радио у британској RAF екипи за примање материјала у партизанској ваздушној луци.³⁷

Десић је врло добро радио са обавештајним одсеком Главног штаба НОВ и ПОС. Сва питања која је примио из Барија послао је обавештајном одсеку Главног штаба НОВ и ПОС. Десића су првенствено интересовали војни обавештајни подаци о немачким железничким транспортима и локације великих индустријских објеката. На сва питања која је послао обавештајном одсеку Десић није добио одговор, јер су партизански обавештајци издвојили неприкладна питања, а на нека питања једноставно нису имали одговор.³⁸

³⁶ Više o Desiću u: NARA, RG 226, E 190, B 89, F 26, SupplementaryReportofLt. Desich (Alum Team), Appendix A, 12. 6. 1945; NARA, RG 226, E 154, B 22, F 301, to Lieutenant Desich, Chief of the Intelligence Service of the American Army (OSS-SI), 2. 10. 1944; RG 226, E 154, B 19, F 263, Yugoslav Personalities, nedat.

³⁷ AS 1851, t. e. 24/I, a. e. 1014, Poročilazveznegaoficirja z zavezniškimimisijami (april 1945), Vrhovnomštabu NOV i PO Jugoslavije, 30. 9. 1944, str. 2; NARA, M 1642, Roll 85, List of Personnel in Yugoslavia, 16. 10. 1944, 12. 12. 1944; AS 1851, t. e. 24/I, Vrhovnomštabu NOV i PO Jugoslavije, 30. 11. 1944, str. 2.

³⁸ AS 1851, t. e. 67/I, a. e. 1807, Ameriškemisije, maj – september 1944.

Базу у Барију првенствено су интересовале информације о кретању немачких јединица, те су тражили детаљније информације о њиховој локацији и смеру кретања. То је било врло важно за западне савезнике јер је представљало темељ бомбардовања немачких јединица. Америчка OSS база у Барију била је почетком 1945 заинтересована за партизанске акције у Аустрији, па је више пута слала Десићу питања као што су: да ли су партизанске јединице премашиле реку Драву у Аустрији и каква је одбрамбена зона у близини Клагенфурта. Партизански обавештајни одсек је на та питања одговорио: *Јединице НОП још од почетка оперишу на левој обали реке Драве у Корушкој, јер је то етничка словеначка територија. Међутим, комуникације су биле поготово у зимским месецима због великог снега и јаке заштита свих прелаза преко реке Драве, прилично лоше. Прелаз преко реке Драве је повезан са значајним ризиком.*³⁹

Мисија „Алум“ преселила се 21. јануара 1945. из 7. у 9. корпус и слала извештаје о кретању непријатељских јединица у северној Италији. Мисија се у Главни штаб НОВ и ПОС вратила 31. марта, а Десић је 2. априла одлетео према Барију заједно са радиотелеграфистом и шифрантом. Десић је осетио да међу Словенцима нема великог отпора према комунистима јер они воде отпор према окупатору. Веровао је да се после рата комунисти неће екстремно понашати и да ће у Словенији превладати демократија. У свом извештају написао је да ће у послератној федеративној Југославији бити и Словенија заједно са Приморском и Истром, док је питање Трста све сложеније.^{40, 41}

У својим извештајима био је критичан према догађањима везаним за њега, јер је мислио да су партизани искористили Американце и Британце само због помоћи, док су Совјети били цењени као прави савезници. Десић је закључио да уколико би, после одласка Немаца из Словеније, британске и америчке трупе покушале да уђу на југословенску територију, тек тада партизани заправо показали прави однос према западним савезницима. Након одласка начелника Главног штаба НОВ и ПОС, Десић се опет вратио на подручје Јулијске крајине. OSS је од Десића добио информацију да Југославени депортирају од 5.000 до 10.000 италијанских држављана на подручје западно од Соче, да би омогућили успех плебисцита да се врате

³⁹ AS 1851, t. e. 67/I, Dopisi z zavezniško misijo, januar 1945, a. e. 1808, Gospodporočnik G. B. Desich, položaj, 13. 1. 1945.

⁴⁰ NARA, RG 226, E 99, B 31, F 5, Progress report of Yugoslavia Section, SI, for the Period 1 February to 15 February, 16. 3. 1945; RG 226, E 136, B 31, F 317, From Alum via Caserta to Cox, 11. 2. 1945.

⁴¹ RG 226, E 154, B 22, F 301, Alum, 2. Report: Political appraisal of Slovenia, 14. 8. 1944, pp. 9, 23–24.

спорни делови Југославији. Информације о депортацијама односиле су се на хапшења и депортације које су се догодиле после 1. маја 1945. у Јулиској крајини. Ове информације за OSS аналитичаре нису биле поуздане, па је OSS затражио поновно разматрање. Поред тога захтевали су да се потврде гласине да Југославени имају концентрационе логоре за депортовање Италијана.⁴²

Закључак

OSS је, упркос почетним потешкоћама, успешно проширила своје деловање на подручје Југославије и послала своје мисије у четнички и партизански штаб. У Словенију је послала мисије само у партизанске штабове, јер су они били за савезнике једини ефикасан покрет отпора. Мисије „Амазон“ и „Алум“ су, упркос почетних тешкоћа, успешно спроводиле своје задатке – свакодневно праћење и извештавање о железничким транспортима и активностима непријатељских јединица на словеначкој територији. Десић и Вучинић највише су позитивно писали о партизанском покрету у Словенији, с тим да је Десић био више критичан према НОП него Вучинић, поготово на крају рата, када је већ напустио партизанске јединице. У контексту његових извештаја можемо јасно закључити када је напустио партизанске јединице, јер се након његовог одласка из Словеније променио садржај његових извештаја.

Dr. Blaž Torkar

MILITARY MUSEUM OF THE SLOVENIAN ARMED FORCES, MARIBOR

FIRST AMERICAN MILITARY MISSIONS „AMAZON“ AND „ALUM“ AMONG SLOVENIAN PARTISANS

(Summary)

U. S. intelligence service OSS (Office of Strategic Services) joined the events in Yugoslavia only two years after the occupation. At the beginning, OSS had problems in its intention to extend the work to the territory of

⁴² NARA, RG 226, E 136, B 37, F 417, From Florence to Relay, 3. 6. 1945; RG 226, E 190, B 89, F 26, Supplementary Report of Lt. Desich (Alum Team), Appendix A, 12. 6. 1945; Biber: Mednarodni zapleti, str. 133.

Yugoslavia. Therefore, the author firstly points to the action of major allied missions in Yugoslavia, and then focus on their activities in Slovenia. In Slovenia, the Anglo-American military missions were operating in the General Staff of the National Liberation Army and Partisan Detachments of Slovenia, with the Corps Headquarters and Headquarters of operational zones. OSS missions played an important role, because through them the United States and other Western allies received important information on military power and deployment of the Axis powers, status of resistance, weather conditions and political situation in Slovenia and other parts of Yugoslavia. Through communication, which OSS missions maintained together with British missions, the Western allies delivered a lot of material and strategic support to the partisan movement in Slovenia. The first American OSS missions, „Amazon“ and „Alum“, arrived in Slovenia on November 26, 1943. The first mission unfortunately landed in the Domobran garrison and managed to escape to the Slovenian partisans. A day later, the mission „Alum“ came to the General Staff of the National Liberation Army and Partisan Detachments of Slovenia, joined by the members of the „Amazon“ mission. In addition to these missions, some other U. S. missions, „Arizona“ and „Arrow“ and two Anglo-American missions, „Cuckold“ and „Flotsam“, which were mixed OSS/SOE missions, also operated in Slovenia. In addition to these missions, it is necessary to point out the U. S. missions for infiltration in Austria, whose main task was the organization of the Austrian resistance against Nazism. The main task of the mission „Alum“ was monitoring and reporting on the situation on the railway lines Maribor – Ljubljana – Trieste and Maribor – Zagreb – Belgrade. The commanders of „Alum“, Vučinić and Desić, wrote in the most positive way about the Partisan movement in Slovenia, with the difference that Desić was much more critical than Vučinić, especially at the end of the war, when he left the partisan units.

УДК 94(497.1)"1944/1945" ; 359(497.1)"1944/1945"

Милан Гулић

БЕОГРАД

E-mail: milan.gulic@gmail.com

КОМАНДА РЕЧНЕ ПЛОВИДБЕ – УПРАВА РИЈЕЧНИМ САОБРАЋАЈЕМ У ЗАВРШНОЈ ФАЗИ ДРУГОГ СВЈЕТСКОГ РАТА (1944–1945)*

АПСТРАКТ: У раду се анализира коришћење и значај унутрашњих пловних путева у Југославији у нормализацији прилика на ослобођеним територијама и у завршним борбама за ослобођење. Рад је заснован на необјављеној архивској грађи из фондова Архива Југославије и Војног архива, као и на мемоарској и стручној историографској литератури.

Кључне речи: Пловни путеви, Команда речне пловидбе, Совјети, Дунавска ратна флотила, mine, конфискација, секвестар.

Излазак совјетских јединица Трећег украјинског фронта на југословенско-румунску границу и сусрет са снагама Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ)¹ на Дунаву² био је сигуран знак

* Чланак је резултат рада на пројекту *Дунав и Балкан: културно-историјско наслеђе* (евиденциони број: 177006), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

¹ Приједлог о привлачењу главних снага стационираних у Србији на сектор Београд – Дунав дао је генерал-лајтнант Велимир Терзић, шеф Војне мисије НОВЈ у СССР-у, 31. августа 1944. године. Нарочито је истицана важност сектора Дунава између његових притока Велике Мораве и Тимока (Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1941*, Beograd, 1992, str. 620).

скорог почетка завршних операција за ослобођење Југославије. Након ослобођења југословенске престонице, совјетске јединице упутиле су се ка Будимпешти и Бечу, а НОВЈ је наставила продор ка западним дијеловима земље. Како је ослобађан дио по дио окупиране југословенске територије, наметала се и потреба коришћења разгранате мреже унутрашњих пловних путева. Унутрашњи пловни путеви у том тренутку могли су бити коришћени како за војне, тако и за цивилне потребе.³

Југословенске пловне ријеке коришћене су са циљем бржег транспорта трупа и ратног материјала у зоне ратних дејстава, али и за нормализацију саобраћајних и других прилика на ослобођеним територијама. Управо са циљем усклађивања ових потреба, Повјереништво саобраћаја Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ)⁴ донијело је 2. новембра 1944. године Наредбу бр. 1 о оснивању Команде речне пловидбе (КРП). Према овој наредби, на челу новоствореног органа налазили су се командант и политички комесар.⁵ Команда речне пловидбе, као орган Повјереништва саобраћаја НКОЈ-а, руководила је цјелокупном „службом пловидбе на рекама, каналима и језерима“, а њој су били подређени Управа за одржавање водних путева, Дирекција речне пловидбе,⁶ морнаричке

² Дијелови 23. и 25. дивизије НОВЈ сусрели су се са трупама Црвене армије, које су 6. септембра изашле на обалу Дунава код Турн Северина, у рејону села Клокочевца и Радујевца, 13. септембра 1944. (Vladimir Dedijer, *Svedočanstva o Drugom svetskom ratu*, Beograd, 1980, str. 592; Петар Вишњић, *Операције за ослобођење Источне Србије јун–октобар 1944*, Зајечар, 1985, стр. 94, 118–119, 124–125).

³ Опширније о завршним борбама за ослобођење Србије и Југославије видјети: Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1941*, Beograd, 1992; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, II, Beograd, 1988; Владимир Дедијер, *Дневник*, Београд, 1951; *Beogradska operacija*, Beograd, 1964; Арсо Јовановић, *Београдска операција. Битка за Пљевља*, Београд, 1946; *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije 1944–1945*, Beograd, 1957; *Završne operacije za oslobođenje Jugoslavije. Učesnici govore* (zbornik radova), Beograd, 1986; *Beogradska operacija. Učesnici govore* (zbornik radova), Beograd, 1985; *Ослобођење Београда 1944. године* (зборник радова), Београд, 2010.

⁴ На челу Повјереништва за саобраћај НКОЈ-а налазио се генерал-лајтнант Сретен Жујовић (В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, II, str. 286).

⁵ У данима непосредно прије формирања Команде речне пловидбе, а након што је Београд ослобођен, надлежност над ријечном пловидбом имао је, од 21. октобра 1944, Одсек за речну пловидбу при Команди града Београда. Већ првих дана након ослобођења, користећи се са свега неколико пловила који су у рејону града Београда пронађени у исправном стању, вршен је превоз хране из Панчева и муниције за фронт (Архив Југославије /даље: АЈ/, фонд Главна дирекција речног саобраћаја, 331–2-1, бр. 6021; *Борба*, 24. новембар 1944, стр. 2).

⁶ Основни задатак Дирекције речне пловидбе био је „да експлоатише пловни парк и пловне путеве“, а у почетној фази рада наметала се и потреба да се пронађе што већи број пловних објеката које је, у што краћем року, било могуће ставити у погон (АЈ, 331–2-1, бр. 6021).

базе⁷ и капетаније пристаништа. У почетној фази унутрашњу организацију рада ових установа спроводила је КРП. Команда речне пловидбе старала се о:

1) уређењу и одржавању пристаништа, грађењу и одржавању зимовника, пловних објеката, бродоградилишта, машинских бродарских радионица и пловних путева у циљу пловидбе;

2) регистрацији свих пловних објеката и њиховом техничко-наутичком прегледу;

3) организацији и одржавању морнаричких база и капетанија пристаништа;

4) организацији и одржавању пристанишне и обалске контролне ријечне страже;

5) организацији и одржавању редовног путничког и теретног саобраћаја на пловним путевима, као и грађењу, уређењу и одржавању сместишта и магацина и

6) експлоатацији државног пловног парка, као и других „мобилисаних“ пловних објеката.

У *Упутству о руковођењу пословима Команде речне пловидбе*, потписаном од генерал-лајтнанта Сретена Жујовића, нарочито је истицано да КРП „може реквизирати и мобилисати пловне објекте заједно са посадом у циљу задовољења потреба војске и народноослободилачких власти“. Командом речне пловидбе руководило је особље Команде речне флотиле, „тако да су у пракси ове две команде дејствовале као једна“.⁸ На мјесто команданта постављен је потпуковник Јурај Боначи, а на мјесто политичког комесара Душан Милета, кога је, почетком јануара 1945. године, замјенио мајор Јосип Гиздић.⁹

Команда речне пловидбе, која је руководила морнаричким базама у војном, оперативном и административном погледу, формирала је укупно три морнаричке базе. Морнаричка база у Новом Саду имала је под својом управом цијели ток ријеке Драве, Дунав до 1214. km тока, Тису, Бегеј и оба бачка канала (Канал престолонаследника Александра и Канал краља Петра).¹⁰ Под управом Морна-

⁷ Морнаричким базама управљали су штабови, који су се састојали од команданта, комесара, замјеника комесара и начелника Штаба. Штабу базе били су подређени патролни чамци, осматрачке службе, минерски одреди, капетаније пристаништа и допунске чете (АЈ, 331-1-2, пов. бр. 5).

⁸ Војни архив (даље: ВА), фонд Народноослободилачка војска Југославије – Главни штаб (даље: НОВЈ-ГШ), кутија 256, фасцикла 1, документ број 57.

⁹ АЈ, 331-1-1, бр. 423; АЈ, 331-1-1, бр. 332; АЈ, 331-2-1, бр. 302.

¹⁰ Канал краља Петра протезао се од Бездана до Старог Бечеја, у дужини од 123 km, а Канал престолонаследника Александра од Малог Стапара до Новог Сада, у дужини од 68 km (АЈ, 331-3-1, бр. 564; Дипломатски архив Министарства спољних послова /ДАМСП/, Политичка архива /ПА/, 1945, Дунав, ф-29, досије 5, 0093).

ричке базе у Кладову налазио се ток Дунава од 1056. km до границе са Бугарском, док је под Морнарничком базом у Шапцу стајао ток ријеке Саве од 39. km, са свим њеним притокама. Ток Дунава од 1214. до 1056. km и ток Саве од 39. km до ушћа у Дунав налазили су се под непосредном управом Команде речне пловидбе. На Дунаву су се налазила и четири осматрачка сектора, од којих су прва два била подређена бази у Новом Саду, а друга два бази у Кладову. Први осматрачки сектор имао је осматрачке станице у Петроварадину, Сремским Карловцима, Чортановцима, Крчедину и Сланкамену, а други у Сурдуку, Белегишу, Батајници и Земуну. Трећи осматрачки сектор имао је осматрачке станице у Београду, Вишњици, Панчеву, Винчи и Гроцкој, док је четврти имао станице у Смедереву, Дубравици, Костолцу и Раму. Осматрачка служба вршена је и ноћу и дању.¹¹

У почетној фази рада Команда речне пловидбе под својом управом имала је тринаест капетанија пристаништа (Нови Сад, Тител, Земун, Београд, Панчево, Смедерево, Велико Градиште, Доњи Милановац, Кладово, Прахово, Сремска Митровица, Шабац и Петровград), док је, након ослобођења тих дијелова Југославије, у плану било оснивање још шест капетанија (Бездан, Вуковар, Сисак, Славонски Брод, Сента и Осијек).¹²

На пловним путевима окупиране Југославије током Другог свјетског рата саобраћај су спроводила страна пловидбена друштва, као и пловидбено друштво квислиншке Независне Државе Хрватске (НДХ). Према наредби Повјереништва саобраћаја, КРП је имала за задатак да сву покретну и непокретну имовину ријечних бродарстава и бродоградилишта „непријатељских држава“ конфискује и са њом „рукује за потребе речног саобраћаја“. ¹³ При Команди

¹¹ АЈ, 331-1-1, бр. 60; АЈ, 331-1-2, пов. бр. 5.

¹² Капетанија пристаништа у Новом Саду старала се о 91 km Дунава и 68 km Канала краља Петра, а њен капетан био је Трипо Симовић. Капетанија у Тителу старала се о 3 km Дунава и 73 km Тисе, а капетан је био Милован Ђорђевић. Капетанија у Земуну била је надлежна за 44 km Дунава, а капетан је био Анте Бушкулић. Капетанија у Београду (капетан Милан Косовић) водила је рачуна о 11 km Дунава и 39 km Саве. Капетанија у Панчеву била је надлежна за 24 km Дунава и 83 km Тамиша, а капетан је био Нико Браво. Под надлежношћу Капетаније у Смедереву било је 58 km Дунава, а капетан је био Метод Станичић. Под Капетанијом у В. Градишту било је 60 km Дунава. У Доњем Милановцу радила је испостава капетаније пристаништа у Кладову и старала се о 33 km Дунава, а на њеном челу био је Бранко Бинач. Капетанија у Кладову старала се о 75 km Дунава, а њен капетан био је Ђура Пасиновић. Капетанија у Прахову, под капетаном Томом Радуловићем, била је надлежна за 65 km Дунава. Капетанија у С. Митровици старала се о 117 km тока ријеке Саве, а капетан је био Винко Петовић. У Шапцу је радила испостава капетаније пристаништа из С. Митровице, која се старала о 74 km Саве. Капетанија у Петровграду старала се о цијелом току Бегеја кроз Југославију, а капетан је био Винко Лепеш (АЈ, 331-1-3, бр. 60).

¹³ АЈ, 331-1-1, бр. 15.

речне пловидбе на мјесто повјереника за страна бродарства био је постављен Љубомир Ђорђевић.¹⁴

Поштујући упутства Повјереништва за саобраћај НКОЈ-а, КРП је написала и ставила под секвестар покретну и непокретну имовину десет различитих власника. Конфискована је имовина Дунавског паробродског друштва из Беча (DDSG – *Donau-Dampfschiffahrtsgesellschaft*), које је до краја Првог свјетског рата било најмоћније дунавско пловидбено друштво. У извјештају који је КРП прослиједила Државној управи народних добара (ДУНД) наведено је да је од представништва DDSG-а у Београду одузета једна четвороспратна зграда у Капетан Мишиној улици и неколико зграда и магацина агенција у Тителу, Новом Саду и Земуну, као и више од 1,5 милиона динара и готово милион куна и девет пловних објеката (шлепова и танкова). Од Словачког дунавског паробродског друштва из Братиславе (*Slowakische Donauschiffahrt-aktiengesellschaft*) конфискован је један шлеп и око 900.000 динара. Од Краљевског мађарског ријечног и поморског паробродарства из Будимпеште (*Königliche Ungarische Fluss und Seeschiffahrts-aktiengesellschaft*) конфисковано је готово 800.000 динара и 80.000 куна. Четири пловна објекта и више од 400.000 куна конфисковано је од Баварског Лојда из Регензбурга (*Bayerischer Lloyd Schiffahrts-aktiengesellschaft*). Пловни објекти (два шлепа) одузети су и Континенталном паробродском друштву (*COMOS – Continentale Motorschiffahrtsgesellschaft-aktiengesellschaft*), Мађарској багерској секцији одузет је један путнички брод, а Њемачкој флоти одузето је шест моторних шлепова и два моторна чамца. Од Хрватског риечног бродарства из Загреба (ХРИБРОД) конфискован је парни реморкер *Hexaj*, око 200.000 куна и мања количина динара, леја, пенга и лева. Имовина мање вриједности одузета је и од Пословне заједнице из Беча и предузећа *Walner* из Дегендорфа. Знатан број пловних објеката који је припадао свим овим пловидбеним друштвима, а који се затекао на југословенској територији, нашао се касније у рукама Црвене армије, али су га југословенске власти сматрале југословенским ратним плијеном.¹⁵ Осим пловних објеката „страних поданика“, конфискована је и имовина „бивших југословенских поданика“, који су напустили земљу пратећи окупационе снаге, као и оних који су „од војних и народних судова“ били осуђени „по политичким питањима“.¹⁶

Нове југословенске власти, по одлуци Повјереништва саобраћаја од 22. новембра 1944. године, секвестрирале су и пет бродоградилница и радионица „са свим припадајућим пловним објектима и

¹⁴ АЈ, 331-1-1, бр. 19; АЈ, 331-1-1, бр. 26.

¹⁵ АЈ, 331-1-1, бр. 60.

¹⁶ АЈ, 331-1-1, бр. 176.

материјалом“. Секвестрирана су бродоградилшта *Шмит* у Новом Саду и *Вестермајер* у Апатину, чији су власници „побјегли са окупатором“, *Јанковић* у Бездану и *Ференбах Франц* у Панчеву, чији су власници били „на раду у бродоградилшту“, као и бродоградилште *Крамер* у Апатину, чији је власник био у логору.¹⁷

Према рјешењу Повјереништва саобраћаја од 20. децембра 1944. године наложено је секвестрирање цјелокупне преостале имовине најстаријег пловидбеног друштва у Србији – Српског бродарског друштва (СБД).¹⁸ На дан њемачког напада на Краљевину Југославију СБД је пословало као акционарско друштво у којем је Министарство саобраћаја имало готово 65%, а Државна класна лутрија још готово 25% акција. У том тренутку Друштво је посједовало бродоградилште на Чукарици, четири реморкера и 67 шлепова. Окупационе власти заплијениле су комплетну имовину Друштва, распустиле управу и конфисковале архиву, новац затечен у благајни и акције пензионог фонда особља. Окупационе власти су, такође, 31. децембра 1941. раскинуле и пословну заједницу између СБД-а и Дирекције речне пловидбе Краљевине Југославије, која је склопљена 1933. године. Са ослобођењем, највећи дио пловног парка Друштва био је у рукама Нијемаца, Совјета или нове Дирекције речне пловидбе, а за знатан дио пловног парка није било поузданих информација. Захтјев управе Друштва да јој се сва имовина врати, КРП је оцијенила „неумесним“ и „противним државном интересу“.¹⁹

Команда речне пловидбе одржавала је блиску сарадњу са Командом совјетске дунавске флотиле. За потребе совјетских бродова уступљен је и знатан број бродског особља, а трупама Црвене армије, као и НОВЈ, уступани су транспортни капацитети за превоз трупа и ратног материјала, у складу са тренутним могућностима.²⁰ Црвеној армији био је уступљен већи број пловних објеката „за потребе фрон-

¹⁷ АЈ, 331-1-1, бр. 60; АЈ, 331-1-1, бр. 244; АЈ, 331-1-1, бр. 403; *Борба*, 22. новембар 1944, стр. 1.

¹⁸ Краљевина Србија дала је повластицу за оснивање Српског бродарског друштва 1890. године. Друштво је званично основано 30. августа 1891, а свој рад отпочело је 1. октобра 1893. Прво српско друштво за дунавску пловидбу почело је рад са само једним паробродом (*Делиград*), десет мањих жељезних шлепова и четири дрварице. Без обзира на немогућност конкурентности наспрам ДДСГ-а, Српско бродарско друштво се, уз снажну помоћ државе, сигурно развијало. Пред избијање Првог свјетског рата имало је 6 путничких бродова, 6 реморкера и 57 шлепова. Током рата уништен је готово цјелокупни пловни парк СБД, осим једног пароброда и три шлепа (Радован Драговић, *Пловидба на Ђердану*, Београд, 1960, стр. 119; *Историја српског народа*, VI-1, Београд, 1983, стр. 101; *Историја Београда*, II, Београд, 1974, стр. 405–407).

¹⁹ АЈ, 331-1-1, бр. 316; АЈ, 331-2-3, бр. 1260.

²⁰ АЈ, 331-1-1, бр. 60.

та“, уз уредну потврду, али је одређени број пловила узет без икакве „потврде о пријему“. Та пловила Совјети су преузели у Апатину и Новом Саду у децембру 1944, у Жабљу у фебруару 1945. и у Бездану у марту 1945. године. Нека од њих била су југословенски ратни плијен.²¹ Сарадња између југословенских власти и Совјета по питању дунавске пловидбе обављана је на бази споразума који је у име НКОЈ-а у Букурешту потписао југословенски делегат при Савезној контролној комисији (СКК) Никола Груловић.²² Према подацима којима је располагала КРП крајем новембра 1944, Црвена армија је у својој употреби „у области Београда, Новог Сада и на реци Тиси“ имала три парна и три моторна реморкера, 15 шлепова и шест дрварица,²³ док је у румунским водама Црвена армија користила југословенске реморкере *Херцеговина* и *Хрват*.²⁴ У разговорима које је Никола Петровић водио са Совјетима изношена је могућност да се од конфискованих пловила која су припадала „непријатељским државама“, као и од југословенских пловила затечених у румунским и бугарским водама,²⁵ формира потпуно ново паробродско друштво. Заинтересованост за ову идеју показала је и КРП, па је у писму Николи Груловићу од 2. децембра 1944. године истакла да би Југославија имала „половину места у овом новом основаном друштву“ и да би, захваљујући томе, била у стању „регулисати сав дунавски речни саобраћај“.²⁶

Због разорених пруга и путева ријеке су додатно добиле на значају, а тиме је и улога КРП била важнија. Дунавом је транспортован угаљ из Костолца ка Београду, чиме је одржавана производ-

²¹ Како је то из Кабинета маршала Југославије одговорено Чехословачкој војној мисији: „Сви пловни објекти, укључујући ту и пловне објекте за које Чехословачка војна мисија тврди да су својина бивше Чехословачке Републике, сматрају се ратним трофејима Народноослободилачке војске, јер су служила потребама њемачке војске“ (ВА, НОВЈ-ГШ, к. 256, ф.1, док. бр. 11; АЈ, 331-1-1, бр. 33; АЈ, 331-2-3, бр. 3321; АЈ, 331-3-3, пов. бр. 335).

²² У питању је био споразум под називом *Споразум између Савезне (Совјетске) Главне Команде и Врховне Команде Народноослободилачке војске Југославије о предаји и употреби дунавског речног трговачког бродовља Југославије за превоз разноврсних тавара а по наређењу Савезне (Совјетске) Главне Команде до краја рата са Мађарском и Немачком* (ВА, НОВЈ-ГШ, к. 256, ф. 1, док. бр. 34; ВА, НОВЈ-ГШ, к.256, ф.1, док. бр. 59).

²³ У питању су били реморкери: *Војвода Бојовић* (погонске снаге 500 КС), *Szeged* (180 КС), *Шибеник* (100 КС), *Нептун* (50 КС), *Бакар* (30 КС) и *Рохан* (30 КС) (АЈ, 331-1-1, бр. 318).

²⁴ Исто.

²⁵ Према подацима до којих је дошао Срећко Кучија, сарадник југословенског делегата при СКК у Букурешту, у румунским територијалним водама налазило се 111 пловила југословенске заставе, међу којима је било и потопљених. Међу свим овим пловима било је осам реморкера (*Херцеговина*, *Маршал Тито*, *Ловћен*, *Хрват*, *Драч*, *Војвода Бојовић*, *Стиг* и *Нехај*), 24 танка и 79 шлепова (АЈ, 331-1-1, бр. 451).

²⁶ АЈ, 331-1-1, бр. 342; АЈ, 331-1-3, бр. 16; АЈ, 331-2-3, бр. 2631.

ња електричне енергије за тек ослобођену престоницу, а на исти начин Београд је снабдијеван и са дрвима за огрјев из околине Добре. Ријечном саобраћају био је повјерен и транспорт цјелокупне совјетске помоћи у храни, пристиглој у Петровград. Како би транспорт хране био што ефикасније обављен, Врховни штаб дао је строга упутства КРП-у да у Петровград пошаље „све реморкере и шлепове, изузев оних који су неопходно потребни за транспорт хране из Панчева“.²⁷ За обављање свих тих послова КРП је располагала само са 5 реморкера и 16 шлепова.²⁸ Управо због оваквих околности капетанијама пристаништа било је дозвољено да организују локални саобраћај, ослањајући се на приватне бродовласнике, али само ако су били „исправни“ и од мјесних народноослободилачких одбора „препоручени“.²⁹ Убрзо након ослобођења Београда рађено је на успостављању редовних цивилних ријечних линија од Београда ка Шапцу, Новом Саду, Панчеву, Тителу и Петровграду, а успостављена је и линија од Прахова до Доњег Милановца. На свим овим линијама обављан је редован путнички и поштански саобраћај, док се теретни обављао према потреби.³⁰ Путничко-теретне линије од Петровграда до Титела и Српског Итебеја биле су од великог значаја за одржавање производње шећера и уља, пошто су њима допремане сировине.³¹

Осим недовољног броја пловила, КРП се суочавала и са минама, које су на појединим дијеловима пловне мреже чиниле знатну потешкоћу нормалној пловидби. На читавом току Дунава кроз Југославију и на знатном дијелу тока ријеке Саве мине су стварале велике проблеме. Редовно дјеловање ријечне струје, као и свака промјена водостаја, мијењали су положај мина, које су се појављивале и на пловном путу, „са катастрофалним последицама“.³² На прочи-

²⁷ АЈ, 331-1-1, бр. 83; АЈ, 331-1-1, бр. 781.

²⁸ У питању су били реморкери: *Сплит* (500 КС), *Нехај* (350 КС), *Ловћен* (220 КС), *Бегеј* (140 КС) и *Сава* (75 КС). До марта мјесеца 1945. године КРП је на располагању имала 38 бродова, 42 моторна чамца, 148 шлепова, 20 танкова и 97 дрварица (АЈ, 331-1-1, бр. 318; АЈ, 331-2-1, бр. 6021).

²⁹ АЈ, 331-1-1, бр. 176.

³⁰ АЈ, 331-1-1, бр. 264.

³¹ Од ослобођења Београда до краја марта 1945. отворене су путничке или теретне линије: Београд – Панчево, Београд – Костолац, Београд – Шабац, Београд – Нови Сад, Петровград – Тител, Петровград – Српски Итебеј и Доњи Милановац – Прахово. Такође, отворени су и сљедећи прелази скелама: Београд – Борча, Београд – Панчево, Земун – банатска страна, Бачка Паланка – Илок, Беочин – Футог, Шабац – Кленак и Сремска Митровица – Мачванска Митровица. У истом периоду превезено је 339.494 тона робе, 438.883 путника и 233.322 војника, а масовни превоз трупа и ратног материјала „није евидентиран“ (АЈ, 331-2-1, бр. 6021).

³² АЈ, 331-2-1, бр. 6021.

шћењу пловног пута на Дунаву су радили совјетски миноловци.³³ Због опасности од мина и костолачки угаљ утоваран је на шлепове код Дубравице, узводно од Костолца. Упркос опрезности, 12. новембра 1944. брод *Нехај*, са два шлепа, налетјео је на мину на 1098. km тока Дунава. Један шлеп је потопљен, жртва није било, а посада је била „лакше контузована“.³⁴ О опасности коју су мине причињавале нормалном одвијању пловидбе довољно говори и случај брода *Касија Милетић*, који је, превозећи 193 рањеника и 15 бораца из Брчког за Сремску Митровицу, налетео је на мину код мјеста Јамена. Тада је страдало око 200 рањеника, бораца и чланова посаде брода. Важност савског пловног пута за превоз муниције и материјала за фронт, као и рањеника са фронта, била је изузетно велика. Управо из тог разлога и пловидба по Сави, упркос свим ризицима, морала се одвијати.³⁵

Осим мина расутих по пловном путу, нормална пловидба ријеком Савом наилазила је и на друге потешкоће. Приликом пребацивања знатне количине муниције из Славонског Брода ка Босанској Градишки, брод *Вихор*, који је вукао дрварицу *Мирослав* натоварену са седам вагона муниције, био је нападнут 13. маја 1945. године на 402. km тока ријеке Саве, код славонског села Причац. Напад је, са босанске обале Саве, извршила скупина од, како су присутни процјенили, „око 30 људи“. У размјени ватре погођено је спремиште нафте и муниције, због чега је избио велики пожар који је довео до потапања брода *Вихор*. Тада је настрадао и један од чланова посаде брода. Због велике опасности од мина, пловидба највећим дијелом тока Саве била је могућа само дрварицама³⁶ и малим реморкерима, који су се могли кретати малим брзинама. Управо то их је чинило лаком метом са обале у предјелима гдје је био присутан знатан број наоружаних припадника разних поражених борбених формација. Југословенски пловни објекти у завршној фази рата били су и мета њемачке авијације. Брод *Космај*, који се налазио у апатинском пристаништу, погођен је авионском гранатом у зору 10. марта 1945. године.³⁷

³³ Bojan B. Dimitrijević, *Od Staljina do Atlantskog pakta. Armija u spoljnoj politici Titove Jugoslavije 1945–1948*, Beograd, 2005, str. 26.

³⁴ АЈ, 331-1-1, бр. 186.

³⁵ Већ 25. априла 1945. код мјеста Јарак, пловећи од Сремске Митровице ка Шапцу, на мину је наишао и брод *Словенац*, а приликом експлозије страдала су четири члана посаде (ВА, НОВЈ-ГШ, к.256, ф.1, док. бр. 31; АЈ, 331-2-1, бр. 520; АЈ, 331-3-1, бр. 3219).

³⁶ „Дрварица је пловило са или без сопственог погона дрвене градње, изнад 50 тона носивости, способно за превоз товара“ (АЈ, 331-31-1, бр. 25852).

³⁷ ВА, НОВЈ-ГШ, к.256, ф.1, док. бр. 54; АЈ, 331-2-1, бр. 377; АЈ, 331-3-1, бр. 3932.

Додатни проблем на југословенском дијелу Дунава, али и на осталим пловним ријекама, представљао је и велики број потопљених пловних објеката, које су Нијемци почели потапати, према појединим извјештајима, још 6. септембра 1944. године. Постојала је процјена да су Нијемци само на потезу од Михајловца до Радујевца потопили око 200 пловних објеката. Вађење највећег дијела њих вршили су Румуни, али уз строг надзор Совјета.³⁸ Према процјенама КРП, током окупације потопљено је или нестало, на Дунаву, Сави и Тиси, 1290 југословенских пловних објеката, што је било 82,5% од цјелокупног пловног парка.³⁹ Сметњу пловидби чинили су и остаци порушених мостова, којих је било на свим пловним ријекама. Крај рата Дунав је дочекао без иједног употребљивог моста. Тек у априлу 1945. године читав ток Дунава кроз Југославију изашао је из зоне ратних дејстава, а у мају је потпуно оспособљен за пловидбу.⁴⁰

У прољеће 1945. године Команда речне пловидбе формирала је тзв. Дунавску флотилу, чији је основни задатак био учешће у акцијама на фронту. Дунавска флотила имала је на располагању пет патролних чамаца опремљених митраљезима, пушкомитраљезима, минобацачима и сл.⁴¹

Министарство саобраћаја Демократске Федеративне Југославије, својом одлуком од 31. маја 1945, успоставило је Главну управу речног саобраћаја (ГУРС), која је преузела руковођење саобраћајем на пловним ријекама, каналима и језерима, као и управу над бродоградилштима и бродарским радионицама. Њеним коначним успостављањем окончан је рад Команде речне пловидбе, чије је послове, као и значајан дио кадрова, преузела ГУРС. Морнаричке базе су своје надлежности постепено предавале капетанијама пристаништа и агенцијама Државног речног бродарства.⁴²

У процесу нормализације саобраћајних, али и других прилика, као и завршним борбама за ослобођење Југославије, улога унутрашњих пловних путева била је вишеструко значајна. Са завршетком ратних операција унутрашњи пловни путеви су имали важну улогу у обнови и изградњи, као и у цјелокупном развоју посљератне Југославије.

³⁸ АЈ, 331-1-1, бр. 248.

³⁹ АЈ, 331-1-1, бр. 422; АЈ, 331-3-1, бр. 589.

⁴⁰ АЈ, 331-3-1, бр. 4186; АЈ, 331-3-1, бр. 5002.

⁴¹ ВА, НОВЈ-ГШ, к.256, ф.1, док. бр. 22.

⁴² ВА, НОВЈ-ГШ, к.256, ф.1, док. бр. 57; ВА, НОВЈ-ГШ, к.256, ф.2, док. бр. 16; АЈ, 331-2-1, бр. 748; АЈ, 331-3-1, бр. 5973.

Milan Gulić

SASA BALKANOLOGY INSTITUTE, BELGRADE

INLAND NAVIGATION COMMAND - MANAGING RIVER TRAFFIC IN THE FINAL PHASE OF WORLD WAR II (1944-1945)

(Summary)

The Yugoslav navigable rivers began to play an important role early in the first phase of the final battles for liberation of Yugoslavia. Starting from the first encounter of the Red Army with the People's Liberation Army of Yugoslavia on the Danube, the river waterways grew in importance in the subsequent battles on the territory of Yugoslavia. Transport of troops and war materials to the first battle lines was, to a considerable extent, conducted along the inland navigable waterways. Besides, making up for the destroyed railways and roads, the Yugoslav navigable rivers were of paramount importance for securing provision of food, coal, fire wood, industrial raw materials, etc., for the liberated areas. In order to meet these needs in the best possible manner, the new Yugoslav authorities established the Inland Navigation Command - just ten days after the capital had been liberated. This civilian-military body was facing a myriad of problems and tasks during seven months of its existence. However, it left behind to its successor, a civilian body, a considerable number of vessels, organized management of rivers and remarkable works executed on clearing the navigable waterways.

УДК 327(497.1:497.2)"1946/1947" ; 341.781(497.1)"1946/1947"

Др Слободан Селинић, научни сарадник

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ, БЕОГРАД

E-mail: slobojana@yahoo.com

СУКОБ ДВОЈИЦЕ ЈУГОСЛОВЕНСКИХ ОБАВЕШТАЈАЦА У БУГАРСКОЈ 1946/47: Антон Колендић и Војо Ристић¹

АПСТРАКТ: У раду је описан сукоб двојице југословенских дипломата у Софији крајем 1946. и почетком 1947. године – аташеа за штампу и представника УДБ-е Антона Колендића и војног изасланика потпуковника Воје Ристића.

Кључне речи: Војо Ристић, Антон Колендић, Софија, Бугарска, Југославија, сукоб, УДБ-а, војни изасланик.

Бугарска је имала специфичан положај у југословенској спољној политици после Другог светског рата. Са једне стране, било је немогуће заборавити непријатељство и бугарске злочине из рата, а с друге, Југославија је желела да са „новом“ „отечественом“ Бугарском гради добре односе и од непријатељске земље, поражене у рату, направи савезничку и пријатељску земљу. Мада југословенска влада није Бугарску ставила тако високо на листу пријатељских земаља у својој спољној политици као СССР, Чехословачку и Пољску, ипак је југословенски циљ био да се са источним суседом изграде што бољи односи. Мада су односе два суседа оптерећивале недо-

¹ Чланак је део пројекта број 47027 „Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници“, који финансира Министарство науке Републике Србије.

вољно јасне прилике у Бугарској, проистекле из чињенице да је Бугарска била поражена земља, са јаким грађанском опозицијом, као и многа отворена питања око статуса Македоније и идеје о федерацији, ипак, како су прилике у Бугарској постајале јасније и комунисти све више уклањали своје противнике, односи Југославије и Бугарске постајали су све бољи. Закључивање мировног уговора са Бугарском, у фебруару 1947. у Паризу, отклонило је још једну препреку даљем југословенско-бугарском приближавању. Нови важан корак били су разговори Димитрова и Броза на Бледу, од 30. јула до 1. августа 1947, који су предвиђали максималну размену робе, културну сарадњу и припреме за царинску унију. Југославија се одрекла репарација које је Бугарска била обавезна да јој плати по мировном уговору (25 милиона долара). Коначно, приликом Брозове посете Бугарској, 27. новембра 1947. потписан је и уговор о савезу.²

Осим по раду на испуњавању политике своје државе према Бугарској, живот југословенских дипломата у Софији после Другог светског рата остао је забележен и по једном од оштријих сукоба међу југословенским представницима у иностранству тих година. Међусобних трзавица, сујета, неразумевања, тешких речи ... и иначе је било у многим југословенским представништвима у свету. У неким државним установама годинама је владала лоша атмосфера, чуле су се озбиљне оптужбе и претње, у неколико случајева интервенисао је и ЦК КПЈ (на пример, у сукобу амбасадора Јосипа Ђерђе и његових сарадника, међу којима и Арса Милатовића, у Бугарској).

Крајем 1946. у Софији је на површину изашао сукоб аташеа за штампу југословенског посланства Антона Колендића, који је био кадар УДБ-е, и војног изасланика потпуковника Воје Ристића. Међу бројним примерима лоших односа међу југословенским представницима у свету тог доба, спор Ристића и Колендића био је специфичан по томе што су у питању били представници две традиционално јаке установе у југословенској историји – војске и тајне полиције,

² В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, III, Beograd, 1988, str. 190, 191; В. Petranović, *Balkanska federacija 1943–1948*, Beograd, 1991; Е. Kardelj, *Borba za priznanje i nezavisnot nove Jugoslavije 1944–1957*, Ljubljana, 1980, str. 103–106; Ђ. Avramovski, „Devet projekata ugovora o jugoslovensko-bugarskom savezu i federaciji (1944–1947)”, *Istorija 20. veka*, 2/1983, str. 91–124; М. Ristović, „Britanska balkanska politika i jugoslovensko-bugarski pregovori, novembar 1944 – mart 1945”, *Istorija 20. veka*, 1/1985, str. 69–94; *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945–7. jul 1948)*, priredio Branko Petranović, Beograd, 1995, str. 140; Р. Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944–1949*, Beograd, 2007, str. 136–141; Е. Калинова, И. Баева, *Българските преходи 1939–2005*, София, 2006, стр. 77; Р. Ц. Кремптон, *Балкан после Другог светског рата*, Београд, 2003, стр. 52, 99–102; Архив Југославије (АЈ), фонд 507/IX, СК СКЈ, Комисија за међународне одnose и veze, Бугарска, IX, 15/1 – 1–152, документ 91, Саопштење ...; Указ о ратификацији Уговора о миру са Бугарском, *СЛ ФНРЈ*, број 73/47, стр. 982.

и по томе што су о сукобу морали да буду обавештени и високи државни и партијски органи (УДБ-а, Александар Ранковић, Кадровска комисија ЦК КПЈ). Када је постао југословенски дипломата у Софији, иза Колендића је било доста година партијског и револуционарног рада. Др Антон Колендић је био син академика Петра Колендића из Дубровника. Рођен је у Омишу, 18. септембра 1914. Завршио је Филозофски факултет у Скопљу 1940, а докторирао историјске науке у Београду 1962. Био је члан КПЈ од 1933, робијао је у Сремској Миτροвици са Мошом Пијаде. У НОБ-у је учествовао од 1941. године.³

И Колендић и Ристић били су обавештајци, први цивилни (УДБ), други војни. Тешко је рећи када је њихова нетрпељивост почела, јер има сведочанстава да су у почетку били у пријатељским односима. Тако је опуномоћеник ЦК КПЈ у Софији Петар Манговски,⁴ који је у време њиховог сукоба обављао дужност отправника послова, сведочио да су у почетку односи између њих двојице „често пута добијали форму интимног пријатељства, која се манифестовала узајамним посетама“. Извесно је да се сукоб није примећивао док је у Софији боравио амбасадор Никола Ковачевић,⁵ али је са одласком Ковачевића из Софије анимозитет постајао све видљивији. Сукоб је избио на површину крајем новембра 1946, када је у Софији гостовао Златко Балоковић⁶ и када се Колендић успротивио да ручак за госта буде приређен у стану Воје Ристића, а не у Посланству. Наиме, Балоковић је у Софију допутовао 27. новембра,

³ *Jugoslovenski savremenici. Ko je ko u Jugoslaviji*, Београд, 1970; Р. Петковић, *Субјективна историја југословенске дипломатије 1943–1991*, Београд, 1995, стр. 208.

⁴ Др Петар Манговски рођен је 1909. у селу Велушина (Битољ). Докторирао је правне науке са тезом „Правни аспекти Арапске лиге“. Био је редовни професор међународног јавног права на Правном факултету у Скопљу. Учесник је НОБ-а од 1941. После рата је био саветник у Државном секретаријату за иностране послове, народни посланик, председник Савета Правног факултета у Скопљу. Био је носиоца ордена *Братства и јединства I реда*, *Ордена рада са црвеном заставом*. *Ko je ko u Jugoslaviji*, Београд, 1970, стр. 597.

⁵ Никола Ковачевић рођен је 1890. у Нудом (срез никшићки). Био је члан КПЈ од 1920, од 1928. живео је у емиграцији у СССР-у, Аустрији, САД и Канади. После рата био је први опуномоћени министар ФНРЈ у Бугарској. На дужност у Софији отпутовао 17. маја 1945. Од 1947. радио је у ЦК КПЈ, затим је био народни посланик и председник Народне скупштине Црне Горе. Био је и посланик Савезне скупштине, члан ЦК СКЈ и Извршног комитета ЦК СК Црне Горе. Умро је 1964. године. *Ko je ko u Jugoslaviji. Biografski podaci o jugoslovenskim savremenima*, Београд, 1957, стр. 344; *Мала енциклопедија Просвета*, 2, К–П, Београд, 1978, стр. 265; S. Selinić, D. Bajagić, *Jugoslavija i svet 1945–1950: hronologija*, Београд, 2010, стр. 60.

⁶ Златко Балоковић (1895–1965), амерички виолиниста југословенског порекла. У САД је живео од 1924, где је током рата био председник Друштва пријатеља Нове Југославије. Од 1945. до 1948. био је председник Америчког одбора за помоћ Југославији. Југославију је посетио више пута и одржао низ концерата. *Мала енциклопедија Просвета*, 1, А–Ј, Београд, 1978, стр. 147.

истог дана приредио је концерт у Народном позоришту и после њега одржао говор. Увече је бугарски министар Казасов приредио вечеру у част југословенског уметника, којој су присуствовали и Ристић и Колендић са супругама, као и Манговски. Међутим, Југословенима се није свидело то што је Казасов све време био уз Балоковића и позвао га је да га одвезе својим колима, јер су сумњали да је бугарски министар тиме хтео да подигне свој лични престиж код Димитрова, користећи Балоковићев углед. Зато су се Ристић и Манговски договорили да би Балоковића требало „извући из друштва Казасова у толико пре што Балоковић може пред Казасовим да се испусти и нешто више него што би требало“. Желели су да Балоковића што пре ослободе друштва Казасова и због чињенице да је следећег дана требало да га прими Димитров, па нису желели да Балоковића код Димитрова води Казасов, него неко од Југословена. Зато је Манговски предложио Ристићу да сутрадан Балоковићу приреде ручак, и то у Ристићевом стану, јер је Посланство било „у нереду“ због припрема за прославу 29. новембра, те да ручку присуствују само виши југословенски званичници, при чему би Балоковића, после ручка, код Димитрова отпратио Колендић. Међутим, Колендић је следећег јутра „оштро реаговао“ на идеју да се ручак приреди у стану Ристића, сматрајући да је то последица Ристићеве „амбиције“, тј. жеље да преко Балоковића подигне свој лични углед. Зато је тражио да се ручак приреди у згради Посланства и да буду позвани сви југословенски службеници. Упркос противљењу Колендића и без обзира на затегнуте односе Колендића и Ристића, Балоковићу је приређен ручак код Ристића, после чега га је Колендић отпратио на пријем код Димитрова.⁷

Да би се овај неспоразум Ристића и Колендића изгладио, 3. децембра 1946. одржан је састанак на којем су, осим Колендића, Ристића и Манговског, присуствовали и дописник *Борбе* потпуковник Божовић, в. д. трговинског изасланика Настадин Радовић и први секретар Посланства Зафировски, али тај састанак ни најмање није решио проблем. Мада је Манговски јавио у Београд да су двојица обавештајаца изјавили да је „сукоб ликвидиран и да ће се њихова сарадња успоставити“, Ристић је већ 6. децембра у писму Генералштабу Југословенске армије изјавио да овим састанком није задовољан. Критиковао је Манговског да је неправилно водио састанак, зато што „неће никоме да се замера...“, јер је тип човека „који сматра да је боље да га бије глас доброг човека... Он неће никоме да се замери и хоће са свима да буде добар“. Сматрао је да су тим састанком „грешке само замазане али не анализирани ни осуђене“.⁸

⁷ АЈ, фонд 507/ХИИ, СКЈ, Комисија за развој СКЈ и кадровску политику, к. 47/1-32, документ 7, Извештаји о раду ..., Прилог 3, 21. XII 1946, III, 1946-1947.

⁸ АЈ, фонд 507/ХИИ, СКЈ, Комисија за развој СКЈ и кадровску политику, к. 47/1-32, документ 7, Извештаји о раду ..., Прилог 3, 21. XII 1946, 6. XII 1946.

Сукоб Ристића и Колендића није почео неспоразумом око приређивања ручка за Балоковића и неуспелим помирењем на састанку 3. децембра, већ је тада само обелодањен. Мада је обављао посао отправника послова и био партијски секретар, ни Петар Манговски, по свему судећи, није приметио анимозитет Ристића и Колендића све до спора око ручка за Балоковића. Међутим, њихови односи су већ од раније били нарушени. Узрока сукоба било је више. Један од њих је Колендићево огорчење предлогом амбасадора Николе Ковачевића да га у Софији наследи Ристић. Колендић је Ристића сумњичио да се често виђао са амбасадором Ковачевићем и да је постао „центар“ око Ковачевића, па је одговорио тако што је почео да ствара „противцентар“. Да је могућност да Ристић постане нови југословенски амбасадор у Софији била један од узрока сукоба, и то тако што је код Колендића створила нетрпељивост према Ристићу, потврђује и Колендићева изјава на састанку 3. децембра да је о Ковачевићевом предлогу сазнао када је боравио у Београду и да је тамо „казао да Ристић не одговара за тај положај. За посланика у Софији потребан је човек већих способности“. Замерао је Ристићу да је после Ковачевићевог одласка почео да се понаша као „шеф“ Посланства.⁹

Велике проблеме, и то како у личном, тако и у дипломатском смислу стварало је и нетактично држање Колендићеве супруге Цвете, која је од 23. фебруара 1946. радила као дактилограф у Војној мисији и све до почетка 1947. била једина супруга југословенских службеника у Софији која је такође била на служби у Софији. Њено понашање изазивало је велико незадовољство Воје Ристића, шефа Војног изасланства у ком је она радила. Цвета Колендић је била Македонка и више њених реакција потврђује да је била оптерећена негативним мишљењем о Бугарима и бугарској политици према Македонији. Војни аташе Ристић описао ју је као „грађанку“, „брбљиву“, „Македонку и шовинисту кад је у питању Македонија“ и „бугарофоба“. Питање је да ли је ова Ристићева оцена прејака, али је чињеница да су инциденти у којима је Цвета Колендић на званичним дипломатским пријемима или другим свечаностима нападала, па чак и вређала бугарске званичнике, били веома учестали крајем 1946. године. Оваквим поступцима доводила је у незавидан положај југословенске дипломате, које су више пута морале да обуздавају њено антибугарско понашање. Није се устручавала, иако је била само дактилограф, да са бугарским официрима, политичарима или дипломатама дискутује о југословенско-бугарским односима, и то о једном од најосетљивијих питања тих односа – македонском. У разговору са бу-

⁹ АЈ, фонд 507/ХIII, СКЈ, Комисија за развој СКЈ и кадровску политику, к. 47/1-32, документ 7, Извештаји о раду ..., Прилог 3, 21. XII 1946, Извештај Петра Манговског ...

гарским званичницима направила је више инцидента, који нису били без политичке и дипломатске тежине. На вечери код Воје Ристића, 18. новембра 1946, посвађала се са генералима Тошевим (командант I армије), Вранчевим (начелник обавештајне службе) и Илијевим (начелник Персоналног одељења), пребацујући им да Бугари пљачкају Пиринску Македонију, да су великобугари и шовинисти, да је бугарски устав „реакционаран“, да су „они још великобугари, да су шовинисти, да не признају Македонцима из Пиринске Македоније самоопредељење“. Ристић се касније присећао да су генерали најпре одговарали шалама, а потом се упустили у озбиљну расправу и да је генерал Вранчев „љутит рекао да Југославија сада помаже бугарску опозицију, даје јој материјал да иступа против ОФ и да сада уместо да помогне ОФ подмеће јој ноге и прави јој неприлике“. Пошто југословенски представници нису успели „погледима“ да умире Колендићеву, Ристић је устао, „прекинуо Цвету и рекао да ми нисмо надлежни о томе да дискутујемо“. Ристић се касније жалио и да су бугарски генерали после ове вечере причали „да су се уверили да су Југословени шовинисти ... Од тада држање скоро свих бугарских генерала, а нарочито поменути тројице, са којима смо сарађивали врло уско, много се је охладило“, писао је Ристић. Ристић је о овом наступу Колендићеве супруге записао ово: „Д-ица је дозволила себи да води такву дискусију и ако су ту присуствовала 3 борца од 41. г. од којих су двојица њени претпостављени. Д-ица је поставила дискусију потпуно на уличној бази, просто као жене грађанке које се преко плота свађају“. Потом је 30. новембра 1946, на књижевној вечери у част југословенског празника, Врбану Ангелову, бугарском посланику у Тирани, пребацила да су Бугари криви за судбину македонских Јевреја и поновила оптужбе на рачун бугарске политике према Пиринској Македонији. Вероватно је највећи скандал направила када ју је на пријему код председника Републике Коларова неко представио Георги Димитрову речима „представљам Вам једну Македонку“, на шта је Димитров одговорио „И ја сам Македонац“, а Цвета Колендић узвратила: „Да, Македонац, али потурчењак“. Антон Колендић је сведочио да се Димитров на то „насмејао“.¹⁰

Осим овим дипломатским испадима, Манговски и Ристић били су незадовољни и приватним животом Колендићеве супруге. Манговски је негодовао што је своју високу плату за рад у Војној мисији Цвета Колендић користила за „дотеривање са новим хаљинама“, показујући тиме „да је она нешто више него ли све остале другарице [супруге осталих југословенских службеника, прим. С. С.]“. Само три дана после састанка од 3. децембра, Ристић је упутио писмо Гене-

¹⁰ АЈ, фонд 507/XIII, СКЈ, Комисија за развој СКЈ и кадровску политику, к. 47/1-32, документ 7, Извештаји о раду..., Прилог 3, 21. XII 1946; I, 6. XII 1946.

ралштабу Југословенске армије (II одељењу) са низом жалби на рачун Колендићеве супруге Цвете и са захтевом да се она одмах отпусти из службе и „удаљи“ из Бугарске. Осим што је навео њене испадне на дипломатским пријемима према бугарским званичницима, био је незадовољан и њеним личним животом. Ристић јој је замерео што је у хотелу „Блгарија“ стално плесала са једним Бугарином, дописником „Ројтера“, за кога је Ристић веровао да је енглески агент: „Тај дописник је изразито ружан човек, физички незграпан, мери око 120 кг, и ако нема више од 30 година. Другарица Цвета са њим плеше само амерканске игре. Он при том изводи такве незграпне фигуре да свим посетиоцима пада у очи и сви се смеју. Ми смо лично, имали прилике 3 или 4 пута да посматрамо њихов плес и да се због тога стидимо, па чак нас је то и вређало. На нашу опомену д-ца је одговарала – шта да ради кад је он увек ангажује – истовремено се хвали како он специјално због ње наручује англиканске игре и како ју је неколико пута узео од кавалера, кад би пошла с другим да плеше.“ Војни аташе се Генералштабу жалио и на недовољно залагање Колендићеве супруге на послу.¹¹

Међутим, осим дипломатског и личног контекста, сукоб Колендића и Ристића имао је и обавештајни значај, јер су обојица у Софији радили „по обавештајној линији“ – Колендић као припадник УДБ-е, а Ристић као шеф Војне мисије.¹² Проблем је настао јер се њихов обавештајни рад преклапао, па су један другом улазили у „сфере утицаја“. Антон Колендић оптуживао је Ристића да је желео да преузме цео обавештајни рад и да је из њега „отворено избијала жеља преузимања све већег броја агената и то већ повезаних у нашој мрежи [мрежи УДБ-е, прим. С. С.]. Иако је он знао да су они наши агенти и да раде по извесним директивама, он се и даље повезивао са њима или им давао посебне своје задатке – без икаквог консултовања или бар саопштења мени или неком другом“. Са друге стране, Колендић је оптуживао Ристића да је своје агенте „љубоморно чувао“. Колендићево незадовољство појачано је Ристићевом бригом око Балоковића, јер је сматрао да је тиме Ристић хтео да „појача свој лични престиж, а чиме је ушао у моју компетенцију“, јер је Колендић сматрао да је њему место поред Балоковића, и то по основу обавезе своје функције у Софији, тј. и као аташеа за штампу и као човека

¹¹ АЈ, фонд 507/ХIII, СКЈ, Комисија за развој СКЈ и кадровску политику, к. 47/1-32, документ 7, Извештаји о раду..., Прилог 3, 21. XII 1946, I, 6. XII 1946.

¹² Током неколико месеци 1945. Колендић је више пута преносио из Софије информације које је добио у разговорима са низом бугарских партијских и државних представника (Георги Димитров, Трајче Костов, регент Тодор Павлов итд.). АЈ, фонд 507/IX, СКЈ, Комисија за међународне односе и везе, Бугарска, IX, 15/I-1-152, документ 22.

УДБ-е. Колендић је признао и да је сарадња њих двојице „по линијама нашега рада“ прекинута и да се то „рђаво одразило на посао“.¹³

Пошто су Колендић и Ристић били обавештајци, сукоб је дошао и до министра унутрашњих послова Александра Ранковића и врха УДБ-е. Материјали о сукобу прослеђени су Ранковићу најкасније крајем децембра 1946, дакле око месец дана пошто је сукоб постао очигледан. Ристић у међувремену није мировао, већ је о Колендићу прикупљао мишљења бугарских војника и официра који су га познавали из рата. Тиме је цео спор добио и додатну димензију јер је Ристић, вероватно користећи своја познанства која је стекао као обавештајац, код бивших бугарских војника и официра прикупљао материјал који би нанео штету Колендићу. Тако су командант 6. пешадијског пука у Софији пуковник Денче Знепољски, политички комесар 1. дивизијског инжињерског батаљона капетан Гранитов и ађутант 3. гвардијског батаљона Бојан Цветков Младенов навели низ негативних карактеристика о Колендићевом држању у рату. Тврдили су да су Колендића познавали из времена када је боравио у Бугарској под именом Борис Павлов. Навели су да је током рата био у партизанском одреду у Скопској црној гори, одакле се после разбијања одреда пребацио у Софију, да је у Трну радио у фабрици „Власина“, да је тек августа 1944. ступио у партизански одред „Славче Трнски“, где је био партијски комесар једне чете, да је у септембру био у саставу Прве партизанске дивизије створене у Бугарској, у којој је био командант батаљона и постао поручник, да је са 22. народноослободилачком дивизијом учествовао у борбама за ослобођење Власотинца, Сурдулице, Бујановца и Куманова и добио чин капетана, да се лоше односио према војницима (псовао им бугарску мајку), да је током рата пљачкао и присвајао ствари за себе (на пример, из албанских кућа у околини Куманова), да је живео „охоло искориштавајући храну батаљона“, приређујући „банкете, гозбе, части и др.“ Гранитов је закључио да је Колендић „много славољубив и среброљубив. Воли раскош и сјај“. Са друге стране, ови бугарски официри и војници слагали су се да је Колендић имао „добро познавање марксизма-лењинизма, солидно партијско знање и организаторске способности“.¹⁴

Ове податке Војо Ристић послао је УДБ-и, одакле их је, крајем децембра или почетком јануара 1947, шеф I одсека УДБ-е проследио Ранковићу, уз своје виђење овог спора. Овакав Ристићев рад на

¹³ АЈ, фонд 507/ХИИ, СКЈ, Комисија за развој СКЈ и кадровску политику, к. 47/1-32, документ 7, Извештаји о раду..., Прилог 3, 21. XII 1946.

¹⁴ АЈ, фонд 507/ХИИ, СКЈ, Комисија за развој СКЈ и кадровску политику, к. 47/1-32, документ 7, Извештаји о раду..., Прилог 3, 21. XII 1946, III, 1946–1947.

прикупљању података против Колендића код бугарских војника и официра сматрао је „потпуно погрешним и штетним за међусобне односе Ристића и Колендића и за положај Колендића у Бугарској уопште“. Сматрао је и да је Колендићева супруга „озбиљна сметња његовом раду и да се он, и послије упозорења, још увијек не односи критички према њој“ и да би њен даљи рад у Војној мисији у Софији био штетан, да је Колендић направио „грубу грешку испадајући не тактички и неправилно према Воји Ристићу“, да је „запао у још гору грешку“ говорећи о „некаквим центрима који нису постојали“, али и да је Ристић погрешно што се са Колендићем није консултовао по питању Балоковића.¹⁵

Александар Ранковић није детаљније улазио у овај спор. Написао је две поруке: „Крсто [вероватно је реч о Крсти Попиводи,¹⁶ прим. С. С.], погледај овај материјал, јер ће можда послужити оцени рада и држања другова у нашем посланству у Софији. Ја га нисам читао детаљно“ и „Крсто, друг Пуниша [вероватно је реч о Пуниши Перовићу,¹⁷ прим. С. С.] је добро опазио неке ствари. Њему треба дати шира овлаштења у решавању појединих случајева, јер овде се не може брзо реаговати. Извештај треба да прочитају другови Темпо, Гошњак и

¹⁵ АЈ, фонд 507/ХИИ, СКЈ, Комисија за развој СКЈ и кадровску политику, к. 47/1-32, документ 7, Извештаји о раду..., Прилог 3, 21. XII 1946, III 1946–1947.

¹⁶ Крсто Попивода, друштвено-политички радник и члан Савета Федерације, рођен је 7. јуна 1910. код Цетиња. У Партији је био од 1933. Суд за заштиту државе осудио га је 1934. у Београду на годину и по робије. По изласку са робије радио је у партијској организацији Црне Горе, па у Београду, где је поново ухапшен и осуђен 1937. на две године затвора. Учествовао је на V земаљској конференцији КПЈ у Загребу 1940, када је изабран за кандидата за члана ЦК КПЈ. Био је члан Бироа ПК КПЈ за Црну Гору, а на II заседању АВНОЈ-а изабран је за члана овог тела. Јуна 1945. кооптиран је у ЦК КПЈ, био је министар у Влади ФНРЈ, члан СИВ-а и савезни посланик од 1945. до 1967. године. Од V до VIII конгреса СКЈ биран је за члана ЦК. Био је носилац *Партизанске споменице* и *Ордена народног хероја*. *Jugoslavenski savremenici. Ko je ko u Jugoslaviji*, Beograd, 1970, str. 823.

¹⁷ Пуниша Перовић, политичар, публициста, члан Савета федерације, рођен је 5. маја 1911. у Шобајићима (Подгорица). Члан КПЈ постао је 1933. године. Био је члан Универзитетског комитета КПЈ у Београду и један од уредника омладинског часописа *Млада култура*. У међуратном периоду више пута је хапшен и осуђиван. У НОБ-у од 1941, био је члан ОК КПЈ за Источну Херцеговину, секретар ОК КПЈ у Фочи, члан ПК КПЈ за Црну Гору. После рата био је члан Владе Црне Горе, директор Више политичке школе „Ђуро Ђаковић“, председник Комитета за високо школство и помоћник министра просвете у Влади ФНРЈ, директор и главни уредник *Борбе*, директор Института за међународни раднички покрет, посланик Савезне скупштине, потпредседник Савезне конференције ССРНЈ до 1969. године. Објавио је: *Четнички злочини у светлу докумената* (1944) и *Са Другом пролетерском* (1954). На VI и VII конгресу СКЈ биран је за члана ЦК СКЈ. Био је *Носилац партизанске споменице*, *Ордена народног хероја*, *Ордена народног ослобођења*. *Jugoslavenski savremenici. Ko je ko u Jugoslaviji*, Beograd, 1970, str. 786.

Коча“.¹⁸ Према партијским подацима, ЦК КПЈ је одлучио да се Ристић и Колендић морају помирити и „уставити сарадњу“, што је, бар према партијским извештајима из марта 1947, и учињено. Партијски секретар у Софији Петар Манговски јавио је да је одлука ЦК спроведена „без тешкоћа“ и да су обојица „увидели да су се залетели, па су попустили“. Наглашавао је да је Ристић одлуку ЦК испунио „без резерве, увидевши да је погрешно што је дозволио да до сукоба дође“, док је Колендић то учинио „више из страха од одговорности“.¹⁹

Право решење овог спора, тј. личне нетрпељивости Колендића и Ристића, свакако је донело премештање на нове функције, што је и иначе била пракса коју је КПЈ, тј. Кадровска комисија ЦК, примењивала у случајевима великих сукоба и нетрпељивости својих кадрова у дипломатији, што ни најмање није била ретка појава. После Софије, и Ристића и Колендића дипломатска служба водила је ка средњој Европи. Ристић је 1947. постао војни изасланик у Прагу. На том положају, у чину пуковника, остао је до 1949, када га је заменио мајор Славко Ђурић. Његовом супарнику из софијских дана, Антону Колендићу, служба у Софији била је само почетак дуге дипломатске каријере. Државну службу наставио је у Бечу, на месту саветника Амбасаде Југославије у Аустрији, где је, као и у Софију, дошао као кадар УДБ-е. Наиме, као кадрови УДБ-е у Аустрији су били Ђуро Јовић, секретар, и Антон Колендић, саветник Амбасаде. Једно запажање о Колендићу током боравка у Бечу оставила је Вера Јурић-Оленковић, супруга в. д. политичког представника Југославије у Бечу Федора Оленковића, која је у Бечу радила као дописник Танјуга и која је најпре била партијски опуномоћеник, а потом и секретар партијске организације при југословенским представништвима у Аустрији. Она је марта 1948, јављајући о односима међу југословенским представницима у Аустрији, написала да се Колендић „испочетка покушао правити важан, што су многи схватили као хохштаплерију“, али се временом „охладио и смирио“.²⁰ Колендић је потом био генерални конзул у Грацу и шеф Војне мисије у Западном Берлину, где га је јуна 1969, у самој згради Војне мисије, један усташки терориста тешко ранио у главу и ногу. Колендић је преживео атентат, али је до краја живота осећао последице рањавања. Осим дипломатских, обављао је низ других функција. Био је новинар *Борбе*, помоћ-

¹⁸ АЈ, фонд 507/ХIII, СКЈ, Комисија за развој СКЈ и кадровску политику, к. 47/1-32, документ 7, Извештаји о раду..., Прилог 3, 21. XII 1946.

¹⁹ АЈ, фонд 507/ХIII, СКЈ, Комисија за развој СКЈ и кадровску политику, к. 47/1-32, документ 7, Извештаји о раду..., Прилог 4, 5. III 1947.

²⁰ АЈ, фонд 507/ХIII, СКЈ, Комисија за развој СКЈ и кадровску политику, к. 46/1-47, документ 40, Прилог 3, 30. III 1948.

ник директора Дирекције за информације, помоћник директора Радио Југославије, начелник у Институту за међународну политику и привреду. Објавио је више брошура и књига из међународних односа и историје. Био је носилац *Партизанске споменице*, *Ордена заслуга за народ са златном звездом*. Умро је 1999. године.²¹

Dr. Slobodan Selinić
Research Fellow

INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA, BELGRADE

CONFLICT OF TWO YUGOSLAV INTELLIGENCE OFFICERS IN BULGARIA 1946/47: Anton Kolendić and Vojo Ristić

(Summary)

The conflict of the Yugoslav press attaché Anton Kolendić, UDBA staff, and Defence Attaché Lieut. Colonel Vojo Ristić, in Sofia, at the end of 1946 and the beginning of 1947, was one of the most serious disputes of the Yugoslav diplomats in the world in the early years after World War II. The conflict had several aspects, i. e. causes. First, it should be noted that Kolendić was not satisfied with the possibility that Ristić become the next ambassador in Sofia. Then, you should bear in mind non-tactical and undiplomatic behavior of Kolendić wife, who worked as a typist in a Military delegation, and who repeatedly provoked incidents with Bulgarian officials, criticizing the Bulgarian policy in Pirin Macedonia. Defence Attaché Ristić was very dissatisfied with her behavior. Finally, the conflict also had significance for intelligence service, because both Yugoslav representatives were intelligence staff, a civilian Kolendić (UDB), and a military Ristić, and their spheres of influence were intertwined, further intensified by the personal animosity. Having received information about this dispute, the Central Committee of the Communist Party insisted on reconciliation of the two party members and diplomats, which, according to the party reports, was done, but probably the real solution to the dispute was moving both from Sofia: Kolendić became the Counselor at the Embassy in Austria and Ristic the Military Attaché in Czechoslovakia.

²¹ *Jugoslovenski savremenici. Ko je ko u Jugoslaviji*, Beograd, 1970; Р. Петковић, *Субјективна историја југословенске дипломатије 1943–1991*, Београд, 1995, стр. 208; V. Ivanović, *Jugoslavija i SR Nemačka 196–1973*, Beograd, 2009, str. 183; *Политика*, 1. 7. 1969, стр. 1; *Исто*, 2. 7. 1969, стр. 1, 2; *Време*, 19. 6. 1999.

Критике и прикази

**БАЛКАНСКИ РАТОВИ, ФОТО-ЗАПИС
САМСОНА ЧЕРНОВА, ПРИР. М. ПЕРИШИЋ,
М. МИЛИЋЕВИЋ, Б. БОГДАНОВИЋ,
БЕОГРАД, 2010. 61+490 стр.**

Архив Србије објавио је фото-албум **БАЛКАНСКИ РАТОВИ**, *Фото-запис Самсона Чернова*. У уводном делу, под насловом *Визуелна историја, Зашто?*, директор Архива др Мирослав Перишић нагласио је намеру ове установе да започне са пројектом под називом „**Визуелна историја**“. Овим албумом тек је започет систематски и дуготрајан рад на прикупљању, сређивању и објављивању историјских извора у визуелној форми. Најављеним радом биће попуњена једна празнина у српској историографији, и у српској култури уопште.

Идући од савремене историје ка све даљој прошлости, прво се сусрећемо са изворима насталим применом модерне технике бележења. Овакве врсте историјских извора појавиле су се у IX веку. У XX веку постале су савршеније и бројније. Главна особина им је да су механички верно забележили визуелну страну догађаја. Ови извори у историјској науци још нису ис-

коришћени у пуној мери. Без обзира што се о њима увелико води рачуна, још нису одиграли велику улогу у историографији. Визуелни извори ће, без икакве сумње, у будућности све више добијати на значају. Поготову фотографије и филмови. Њихова је употреба све масовнија у многим областима живота.

Фотографија је историјски извор према којем треба имати критички однос. Улога историчара у анализи фотографије, као и у поступку читања и интерпретацији писаног документа, због тога је пресудна. Он може да препозна мотив настанка одређене фотографије. На основу тога, служећи се ширим знањима, историчар одређује њену верност садржајима прошлости. Фотографија у себи сажима много чињеница и података о времену у којем је настала. Она истовремено сублимира и слику о одређеним људима, догађајима, друштву, рату, разним природним појавама и катастрофа-

ма одређеног тренутка. У односу на писане историјске изворе, фотографија служи као допуна знања јер на другачији начин говори о прошлим догађајима. Понекад и о „неважним“ темама. Код инвентивних историчара „буди“ могућност отварања нових тема. Најчешће су то теме из области друштвене историје, али понекад и оружани сукоби.

Приређивачи фото-албума о балканским ратовима су на 492. странице приказали 490 фотографија. Временски оквир је начелно одређен периодом од 11 месеци, од почетка рата 5/18. октобра 1912. године, до окончања Букурештанском конференцијом одржаном у лето 1913 (17/30. јул – 28. август/10. септембар 1913). Тематски оквир је ужи и у њему преовлађују три велике целине, које су само делимично везане за стварну хронологију збивања. То су опсада Једрена и Скадра, а потом догађаји из рата против Бугарске. Неким другим ратним збивањима, свакако важним за Краљевину Србију (победа код Куманова и Битоља), Чернов је посветио мање пажње. Заправо, Самсон Чернов је сликао оно што је по његовом уверењу требало овековечити. Друге догађаје, који су сигурно били интересантни војној елити, тек је овлаш „додирнуо“. Приређивачи су приметили да „српској авијацији“, тада једва познатој ратној „новотарији“, није дат већи обим. По-

једини српски званичници, попут Пашића или Путника, мало су завредели пажњу Черновљеве камере. Изузетак је био престолонаследник Александар Карађорђевић, који је у неку руку био „миљеник“ камере Самсона Чернова.

Фото-албум чини укупно 490 црно-белих фотографија формата 19/31 сантиметра. Материјал делимично прати историјски след догађаја. Стога подела на томове није извршена ни по тематском нити хронолошком, него по физичком принципу. Први том обухвата фотографије нумерисане од броја 1 до 122; други од броја 123 до броја 246; трећи од броја 247 до броја 370; четврти део садржи фотографије нумерисане од 371 до 492.

У уводном делу, насловљеном са *Самсон Чернов – рат и фотографија*, приређивачи су нагласили да је степен очуваности четири тома албума и постојање свих легенди које дају тачну атрибуцију (бар по времену и месту) представљао један од разлога упуштања у пројекат њиховог објављивања. Други, можда важнији разлог је непревазиђени уметнички и технички квалитет фотографија. Управо ове фотографије у комплекту представљају један од најважнијих сегмената српске историје очуване на фото-папиру. Албум представља драгоцен материјал за проучавање опреме, наоружања и фортификације једне епо-

хе. У исто време он је сведочанство о свакодневном животу на фронту, ратним страхотама, па и о карактеру српских војника. Све ово, и још много тога што само слика може дочарати ...

Свакако треба нагласити још један ранији подухват оваквог типа. У међуратном раздобљу артиљеријски пуковник Андра Поповић објавио је *Ратни албум 1914–1918*. На 450 страница објављено је 2.650 фотографија. Поповић је прикупио и направио селекцију садржаја из десетина до тада објављених

ратних албума. При том је обухватио више од 30 страних и домаћих аутора. Својим *Ратним албумом* Андра Поповић је заслужио епитет највећег српског сакупљача ратних фотографија из времена Првог светског рата.

Фото-албум Самсона Чернова угледао је светлост дана захваљујући групи људи који су препознали његову вредност. Надајмо се да се пројекат неће завршити са првим издањем, већ да је ово само добар почетак.

Др Божица Младеновић

Милић Милићевић

**РАТ ЗА МОРЕ. ДЕЈСТВА СРПСКИХ ТРУПА У
СЕВЕРНОЈ АЛБАНИЈИ И НА ПРИМОРЈУ ОД
23. ОКТОБРА 1912. ДО 30. АПРИЛА 1913.
ГОДИНЕ, Медија центар „Одбрана“,
Београд, 2011, стр. 304**

Албанска операција српске војске од октобра 1912. до априла 1913. године није непозната тема у нашој војној историографији. Ипак, од првих радова, насталих двадесетих година прошлога века до оних које су писали школовани војни историчари у оквиру општих синтеза Балканских ратова седамдесетих година минулог столећа, главни проблем који се јављао јесте одсуство комплетне слике о догађају, која поред војничке реконструкције операције, која је често била вештачки подељена на операције црногорске и српске војске, без успостављања органске везе међу њима, подразумева и утицаје политичког, економског и осталих фактора битних за њен ток. Ова целокупност догађаја коју захтева главни постулат историјске науке, да се догађај реконструише онако како се уистину догодио, у потпуности је у складу и са чувеном максимом Карла фон Клаузевица, да је рат

само продужетак политике другим средствима. Та максима је и основа савремене војноисторијске науке, која своје истраживање више не представља као хрестоматију са хронологијом и описом ратова и оружаних сукоба. Како каже савремени немачки војни историчар Стиг Ферстер, „војну историју можемо посматрати само као део опште историјске науке, јер историјску реалност рата можемо схватити само ако је интерпретирамо на основу детаљних сазнања о њеном укупном историјском систему, на коме је заснована, и уз признање одраза узајамног деловања са невојним факторима, што важи и за догађаје на бојном пољу“. Рукопис Милића Милићевића управо је пример овако конципираног, савременог типа војноисторијског истраживања.

Књига коју представљамо штампана је двостубачно, на луксузном кунсдрук папиру, у тврдом повезу, са 90 илустраци-

ја и седам карти, на 304 стране у тиражу од 500 примерака. Дизајн корица укусно илуструје садржину дела, док и остала ликовно-графичка решења унутар књиге указују на раскошан таленат ликовно-графичког уредника медија центра „Одбрана“ Енеса Међедовића коме свакако треба упутити комплименте за уложени труд.

Тематски књигу можемо поделити на Предговор, четири тематске целине и завршна разматрања аутора. На крају ове публикације дат је резиме на српском, енглеском и турском језику, списак скраћеница, извора и литературе и кратка биографија аутора.

У предговору (стр. 5–10) аутор се критички осврнуо на радове својих претходника и архивске и мемоарске изворе којима се користио у уобличавању сопственог истраживања.

Уводно поглавље под насловом *Од рата железница до стварног ратног сукоба* (стр. 11–35) посвећено је предисторији српских тежњи да се избори за сопствени железнички излаз на морску луку који би спасио младу краљевину пред којом је стајао важан национални задатак уједињавања сопственог народа, од снажног економског и политичког загрљаја моћне Аустро-Угарске која јој је у тој борби била и главни и најопаснији противник.

Прво поглавље под насловом *У борби за Јадран* (стр. 38–107) да-

је опис географског простора дешавања, припрема српске војске и самог похода Шумадијско-албанског и Дринско-албанског одреда од Косова и Метохије до албанског приморја.

Друго поглавље насловљено *На албанском приморју* (стр. 109–175) говори о освајању Љеша и Драча и проблемима са којима су се србијанске трупе сустреле на морској обали, о постављању пуковника Дамјана Поповића за команданта српских снага, завођењу српске војне и цивилне управе на окупираном простору Албаније и политичким интригама великих сила да се Србији оспори мачем стечено освајање на туђем етничком простору.

У *борби за Скадар* (стр. 177–284) наслов је трећег поглавља ове књиге. У њему је описана српска погибија на Брдици, иначе једна од по жртвама највећих трагедија која је задевила србијанске трупе у Првом балканском рату, односи са црногорском војском, образовање Приморског кора под командом Петра Бојовића, напад турске крстарице Хамидија на српске трупе у Драчу и Љешу, који аутор назива првом српском битком на мору, наставак операције, пад Скадра и повратак србијанских трупа под притиском великих сила у земљу. У *Епизоду* (стр. 285–289) аутор даје сопствена закључна разматрања о истраживању.

Оно што је карактеристично за ову књигу јесте богата изворна основа на којој је рађена. Без лажне скромности може се рећи да је аутор истраживањем обухватио сав писани материјал који о Албанској операцији постоји на српском језику (овде ћемо навести само фондове Војног архива, Архива САНУ, Архива Србије и Народне Библиотеке, 11 листова, 34 расправе и чланка, 74 монографије, 14 дела мемоарске литературе, осам збирки објављених извора ...).

Поред реконструкције операције, политичко-економске позадине српских тежњи за изласком на море и дипломатских игара да се оне и остваре аутор нам, вешто се користећи мемоарском литературом, даје слику свих тешкоћа кроз које је обичан српски војник пролазио на нимало гостољубивим и приступачним подручјима северне Албаније и приморја. Он указује на то да је реч о у војној историји веома ретком случају преласка трупа преко високих планинских венаца, и једином који се одвијао у касну јесен, по изузетно лошим временским условима. Аутор такође наводи да је сама акција била потпуна импровизација, коју ни један српски ратни план није предвидео, да се у њу кренуло на захтев политике, а да је српски војник кроз снегове непроходне Албаније ишао гладан, без топле одеће и одговарајуће обуће, носећи са

собом најчешће само муницију, уз претпоставку да ће се снабдевати на терену, док сам терен није нудио ништа. Као последица недостатка хране, лекова, шатора и хигијенских мера јављају се поред глади и тифус и дизентерија, које до боја на Брдици односе више људских живота него борбене акције. И овај пут, као и много пута касније показало се да је најјевтинија роба на ратном тржишту српски човек, који у расквашеним опанцима, од временских недаћа већ трулој одећи и са шаком кукуруза дневно, а некада ни са тим, кротко трпи све недаће које су се пред њим испречиле. Можда и најбољу слику о високом војном професионализму ондашње српске војске даје један црногорски запис: „(...) Сва војска представља измученог болесника па опет влада ред и послуш и врши се дужност као да је стање редовно. Наши су се војници чудили како међу Србијанцима не избије буна и неред. Наши би заиста да су у њиховом положају. Али србијанска војска је дисциплинована“.

Аутор износи и како српска војска углавном не врши отимачине и скупо плаћа прехранбене артикле, да би избегла побуну албанског становништва, али ипак не остаје ни на идеализованој слици и у виду контраста описује и изгреде од појединачних крађа које врше српски војници до систематске пљачке чи-

ји су носиоци албанска католичка племена и Црногорци и паљења и расељавања читавих села у највећој мери из војничких разлога (да би се спречило снабдевање турског гарнизона у Скадру пљачком) а у мањој мери из освете, због побуне, а у складу са наређењима генерала Боже Јанковића, која, истини за вољу, мудри команданти на терену нису у потпуности извршавали.

Значајна карактеристика овог рада јесте и та да догађаји нису обезличени. Аутор даје кроки психолошке портрете учесника у њима, какви су они пуковника Дамјана Поповића и Павла Пауновића, потпуковника Димитрија Булића и Милована Плазине или албанских првака Марка Ђонија, Пренк Биб Доде и Есадпаше Топтанија. Књига садржи и доста детаља значајних за друштвену историју. Наиме, аутор наводи да је у Албанији обичан српски човек први пут видео мо-

ре, да су српске трупе по први пут организовано превожене морским путем, те да је за опсаду Скадра везан и први борбени лет српске авијације.

Свакако једна од битних карактеристика рукописа је и стил који га чини изузетно читљивим. То указује и на преданост раду и напор аутора, колеге Милића Милићевића да историјску реконструкцију по занимљивости и снажним сликама учини достојном и научно утемељеном заменом историјских романа из наше ратне прошлости на којима су одрастале генерације. Мишљења смо стога да ће лепе и тврде корице ове књиге бити веома брзо искрзане од употребе многобројних читалаца који ће у њој, писаној у духу *Српске трилогије* Стевана Јаквљевића, сигурни смо, заиста уживати.

капетан мр Далибор Денда

Алексеј Тимофејев

**РУСИ И ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ
У ЈУГОСЛАВИЈИ: УТИЦАЈ СССР-а
И РУСКЕ ЕМИГРАЦИЈЕ НА ДОГАЂАЈЕ
У ЈУГОСЛАВИЈИ 1941–1945,
ИНИС БЕОГРАД, 2011, 460. стр.**

Након урушавања комунизма и југословенске државе теме везане за Други светски рат у Југославији најчешће изазивају расправе и полемичка тумачења. То је свакако потребно и прихватљиво на нивоу историјске струке. Међутим, проблем је што се ове расправе у недовољно конституисаним постјугословенским друштвима не воде на научном нивоу, већ добијају дневнополитичку употребу.

Научни приступ омогућава ходање по чврстом тлу и отклања уплив дневнополитичке функционизације. Управо је ова књига Алексеја Тимофејева *Руси и Други светски рат у Југославији: утицај СССР-а и руске емиграције на догађаје у Југославији 1941–1945. године* настала на том трагу, стављањем југословенских дешавања у шири, међународни контекст.

Текст књиге Алексеја Тимофејева, поред Преговора и уводног дела (Место југословенских догађаја 1941–1945. у исто-

риографији), чине четири тематска поглавља (I – Улога руске емиграције у догађајима грађанског рата и окупације Југославије; II – Совјетски колаборационисти у Југославији и њихов допринос борбама окупационог апарата против партизана и Црвене армије; III – Улога СССР-а у припреми партизанског и грађанског рата; IV – Совјетска улога у српском грађанском рату и ослобођењу Југославије од окупатора) и Закључак. Унутар поглавља су мање целине у којима аутор рашчлањује ову тематику, гранајући рукавце свог истраживања.

Реч је о волуминозном архивском истраживању и ишчитавању литературе (објављена грађа, мемоари, штампа, периодика и стручна литература) на српском, руском, енглеском и немачком језику. Прегледана је грађа војних, партијских и државних установа која се чува у Србији, Русији и САД.

Аутор сагледава утицај „белих“ и „црвених“ на догађаје у Југославији, комбинујући хронолошки и тематски приступ у настојању да свеобухватно обради ову тему. У раду је „спојио“ оно што је било неспојиво у временским оквирима ове теме – „беле“ и „црвене“ – и битку под Питомаче 1945. године (простору данашње Хрватске) крсти као последњу битку руског грађанског рата. Обрадио је сложена питања везана за карактер Другог светског рата, окупацију, грађански рат у Југославији и сам исход рата. На све се прелама важан војни, политичко-идеолошки, дипломатски и други пресудан утицај СССР-а на догађаје у Југославији. Како смо истакли, аутор је дешавања сагледао у ширем међународном контексту, избегавајући замку да кроз локалну провинцијску оптику види ратна дешавања у Југославији.

Рашчлањујући ову тему у задатим хронолошким оквирима, Алексеј Тимофејев је проширује у настојању да обради процесе чији су корени у ранијем периоду (живот руске емиграције у међуратној Југославији и припреме и школовање кадрова за партизанско ратовање у СССР-у). Када је реч о руској емиграцији током рата, аутор пише о њеном друштвеном животу, утицају Руске православне цркве, њеним пронемачким војним формацијама („Руски заштитни корпус“)... Пише и о совијетским грађанима у немачкој

ратној војној машинерији, уласку Црвене армије у Југославију, сусретима Руса и Срба кроз стереотипе једних и других (*Искусство сучељавања. Црвеноармејци и становништво Србије*), продору јединица Другог и Трећег украјинског фронта и скретање ка северу Југославије, сучељавању Југословенске војске у Отаџбини са несуђеним савезницима – Црвеном армијом. Алексеј Тимофејев указује и на чињеницу да је у контексту продора Црвене армије према западу у Батинској бици било ангажовано више совјетских снага него приликом операција за ослобођење Београда.

Сем реконструкције онога што се десило у периоду 1941–1945. године, Тимофејев пише и о каснијем тумачењу ових догађаја. Реч је о тенденцијама ревизије историје и садржаја Другог светског рата: замењена су места „хероја“ и „издајника“. Ради се о ненаучним и идеолошким приступима из угла урушавања комунизма, СССР-а и Југославије. Наследници традиција учесника ратних дешавања зарађених страна настоје да превреднују прошлост и да им, како и аутор каже, доделе „утешну историографску победу“, што је својеврстан наставак незавршеног грађанског рата. При томе се заборавља на међународни контекст и његово преламање на оно што се десило у Југославији, што је одсуство свести о димензији светске политике. Зато још

једном треба указати на потребу уравнотеженог и рационалног односа кроз који треба сагледавати своју позицију и место.

Алексеј Тимофејев је систематичним истраживањем и релевантном научном литературом овом књигом засводио своју причу, дајући важан научни допринос досадашњим сазнањима о историји Другог светског рата у Југославији и Србији. Таквим научним захватом колега Тимофејев израста у врсног стручњака за питања Другог светског рата. Напросто се има осећај да је аутор изложио тематику ру-

кописа у оквиру школских обавеза (докторске дисертације), а да је „препун“ нових тема за шира сагледавања ових питања. Иако је реч о млађем колеги, ниједног тренутка није подлегао изазовима ненаучног приступа. Клониио се идеолошких и политичких сагледавања, спуштајући истраживање на тему у временским оквирима који су задати, али пишући са свом научном одмереношћу о ревизионистичким ставовима на простору бивше Југославије и земаља Источне Европе.

др Милан Терзић

Чедомир Штрбац

ЗАПИСИ ИЗ ИНДИЈЕ, БЕОГРАД, 2011, 909 стр.

Да ли је дипломатија наука или вештина? Одговор на ово често постављано питање, у случају др Чедомира Штрпца, био би – јесте и једно и друго. Наука, јер аутор рукописа *Записи из Индије* изузетно добро познаје право, политичку науку и модерну историју. Вештина, зато што су дипломату историјске околности пречесто стављале у ситуацију да, поред учености и знања, једино захваљујући дипломатским способностима, умешности, личном интегритету, угледу и упорности досеже до поштовања средине у којој врши дипломатску мисију, жељених тумачења и уступака који најдиректније служе интересима земље коју заступа. У случају др Чедомира Штрпца потврђује се и она дефиниција дипломатије која дипломатску службу и способне професионалне дипломате представља као „прву линију одбране земље“.

Записи из Индије сажимају искуство др Чедомира Штрпца стечено током петогодишње дипломатске службе у Индији (1997–2002). У питању су године у којима је, након распада Соција-

листичке Федеративне Републике Југославије, дуготрајна југословенска криза ушла у своју завршну фазу. У питању је време у коме није поштована изборна воља грађана, у коме су се преплитали студентски, социјални и политички протести, улични бунт грађана, „кордони“, блокаде, штрајкови, време одређено кризом на Косову, бујањем тероризма Ослободилачке војске Косова, политичким убиствима која потресају земљу, медијским манипулацијама, НАТО бомбардовањем српских градова, сукобима власти и опозиције, криминализацијом друштва, сменом власти у Београду, првим годинама „демократског живота“. У том драматичном периоду др Чедомир Штрбац је готово из дана у дан водио дневник у којем је бележио све оно што је било део његове свакодневне дипломатске делатности, али и записивао своје најинтимније мисли, сумње, наде, запажања. Дневнички записи су, у случајевима кад поједини догађаји нису у потпуности записани и интерпретирани, делом употпуњени подацима из документаци-

је. Отуда рукопис дневника *Записи из Индије* не представља само извор за разумевање велике „светске“ политике, дипломатских активности Савезне Републике Југославије и јавне делатности једног веома ангажованог дипломате, већ и сведочанство о приватности интелектуалца који је у матици дешавања а, опет, хиљадама километара удаљен од простора над чијом је судбином истински забринут. Веома висока „стајна тачка“ сведока историје и посебна „визура“ из које посматра југословенску унутрашњу и спољну политику већ сами по себи привлаче пажњу стручне јавности. Тим пре јер сукоби на југословенском простору који се налазе у средишту његових анализа нису „локални“ инцидент већ догађај светских размера (дешава се у Европи, прате га бројни председани, појављују се „политичка решења“ која добијају легитимитет и у другим деловима света, вишеструко се нарушавају норме међународног права, простор „произвољности“ у светској политици се неслућено увећава...). Додајмо и чињеницу да српска и југословенска историографија није богата мемоарским изворима и дневничким записима дипломата. Све то овом вредном рукопису даје и универзалнији значај. Из њега се може много тога сазнати о светској политици у којој доминира само једна сила, природи међународних односа у времену транзиције, разарању међународ-

ног правног поретка, конструисању медијске пропагандне слике стварности. Књига убедљиво одгонета политичку позицију коју према догађајима у Југославији заузима Индија и скреће пажњу на начине путем којих је дипломатија те велике земље исказивала своје ставове по том питању. Посебно вредним сматрамо дочаравање атмосфере која окружује дипломату и скретање пажње на покушаје појединца да у веома сложеним околностима дипломатски делује. Уочљив је критички став који аутор има према политици која се у Београду води, политичарима који нису у стању да сагледају светске процесе и политику своје земље уклопе у велике глобалне концепте света који се рађа на рушевинама хладног рата, гашењу концепта југословенске државе. Подједнаку критичност аутор исказује и према политици „дуплих стандарда“ коју према Југославији води „међународна заједница“. Тему за себе представљају они делови рукописа у којима је аутор „сам са собом“, са дилемама које раздиру професионалца и, истовремено, муче интелектуалца истински забринутог за судбину своје земље. Већ овако набројане теме говоре да се рукопис *Записа из Индије* може читати на више начина, сагледавати из бројних углова, користити као извор који доприноси бољем разумевању великог броја тема из савремене историје.

Прича коју приповеда дневник др Чедомира Штрпца започиње 3. марта 1997. У питању је тренутак у којем је надвладао умор, немоћ, меланхолија, када је било тешко сећати се свега проживљеног и још теже бележити све оно што чини свакодневицу живота у Београду. За аутора, професионалног дипломату а историчара по вокацији, бележење догађаја, схваћено као остављање „трага“ о себи у времену, било је начин да надживи „зло време“. Путовање кроз године у којима су се преламали векови завршава се 25. децембра 2002, када је, непосредно по испуњавању неопходних услова за пензију, др Чедомиру Штрпцу престала служба у југословенској дипломатији. Између та два датума међаша нижу се дани, месеци и године у којима је аутор вршио дипломатску мисију у веома значајној земљи каква је Индија. Његови дневнички записи, ипак, нису једноставна хроника времена, већ сведочанство које о оставља добро обавештени савременик, непосредни сведок и учесник у догађајима, одговорни дипломата, аналитичар, историчар, мисаони интелектуалац који непрестано трага за новим изворима сазнања покушавајући да прекорачи оквире већ стеченог сазнања, преиспитује себе и своју позицију у друштву, промишља сложене друштвене појаве, сагледава процесе који мноштву догађаја дају смисао.

Структуру волуминозне књиге дневничких белешки *Записи из Индије* чини предговор (Реч објашњења), Прологомена записима из Индије и шеснаест маркантних поглавља унутар којих је садржај изложен кроз педесет три уже хронолошке целине.

У уводним деловима књиге приказане су политичке прилике у Београду непосредно пред започињање дипломатске мисије у Индији. Упечатљива је слика коју аутор нуди о средини испуњеној конфликтима друштвених снага које одликује недовољна зрелост, импровизацијама које надвладавају утемељене процене политичког тренутка, политичара који су „звечке“ у рукама Слободана Милошевића, незадовољства и несреће која обузима подједнако појединца и колектив. Слутња да протести доносе „нови квалитет“ није само последица посматрања политичке свакодневице већ и дубинског разумевања процеса, ослушкивања гласова који стижу из интелектуалних кругова, свакодневног праћења штампе и часописа, сусрета са дипломатама. У том контексту постаје видљив дневни ритам распореда времена у коме битан сегмент чини учешће на научним скуповима, разговори са критичком интелигенцијом, пријемима, шетње са пријатељима, друштвени живот разапет између министарства и амбасада, научних института (Институт за

европске студије, Институт за савремену историју, Институт за међународну политику и привреду ...) и кафана (Грмеч, Липа, Шуматовац), читање књига и исчитавање онога што доноси периодика. Насупрот обиљу информација које сустижу једне друге и самим својим бројем смањују могућност критичког сагледавања (део медијског рата који бесни), аутор уочава и изражени „синдром“ власти да спутава „претерано ширење информација“ о себи и најважније политичке одлуке доноси у изузетно уском кругу истомисленика. Сусрети, разговори, теме, идеје, процене и прогнозе, путовања, дипломатска етикеција и невероватна отвореност, упечатљиви кроки портрети савременика, сведочанство су које богати наша сазнања о Београду 90-их година. Подједнако је допадљиво и вредно пажње виђење Индије, анализа њене спољне и унутрашње политике, укупних капацитета, могућности и оријентације у новом времену. Посебно напомињемо да несумњива критичност аутора према носиоцима власти и државној политици није у нескладу са професионалном дужношћу коју обавља и оданости земљи којој служи и коју заступа. Ставови које аутор износи у уводном делу *Записа из Индије* представљају својеврсни лични искуствени „корпус убеђења“ са којима одлази у Индију и које, током го-

дина службовања, са дистанце, уз обиље нових информација, разговора, поступака, чињеница, размишљања ... додатно обогаћује, уобличава, бруси, допуњује.

Првом сусрету са Индијом посвећено је друго поглавље дневничких бележака др Чедомира Штрпца. Оно обухвата хронолошки период од септембра 1997. до марта 1998. године. Први утисци, посета Министарству иностраних послова, куртоазни сусрети са члановима дипломатског кора, упознавање сјаја и беде Делхија, почетак дипломатске мисије у оквирима очекиваног од средине у коју је пристигао и сталних изненађења која доносе сусрети са људима, пределима и животом представљају важан „оквир“ унутар којег се одвија живот и дипломатски рад. Описи непосредног окружења (резиденција, Делхи, институције индијске државе...), путовања по индијском потконтиненту (обиласци Мадраса, Таџ Махала, касније Кашмира, Западног Бенгала, југа Индије, Калкуте, Гое, Бангалора, Тамил Нада...) и околним земљама (Бутан, Сри Ланка, касније Малдиви), омогућавају и читаоцу да дубински разуме један далеки простор, важну државу и особине и навике живописног света који у њој живи. На другој страни су бројни и садржајни сусрети са индијским политичарима и дипломатама из целог света (интензивност сусрета је фасци-

нантна), разговори о светској политици и ситуацији у Југославији и Индији. Први утисак да сви у Делхију „имају већи рејтинг“ од Југославије истовремено је наметао потребу да се интензивним радом таква ситуација из корена промени. Интензивност радних обавеза које др Чедомир Штрбац има и послова које обавља руши мит о дипломатији као послу у коме постоје само ужици и привилегије. Шанса да се колегама дипломатама или индијским политичарима дотури још која важна информација, дошапну очекивања, „ставе у уво“ важне чињенице, у функцији су да се Индија и њени политичари заинтересују за дешавања у Југославији у већој мери „од потребе да буду у току“. Истовремено, Индија се упознаје преко фолклора који својом ефектношћу омогућава дубинско сагледавање „разноликости огромне земље“, преко ношњи и обичаја који одређују свакодневицу живота, празника и светковина, путем тумарања по базарима на којима „пулсира“ живот, кроз свакодневне сусрете са светом који живи на улици. Целину за себе представља део дневничких бележака у коме је описана и сагледана посета Мире Марковић Индији.

У наредним поглављима *Записи из Индије* веома прецизно су осветљена готово сва кључна збивања у земљи, регистрована дешавања на светској политич-

кој сцени, сачињен пописник догађаја од важности за савремени политички тренутак Индије. У центру пажње су активности дипломате који се унутар традиционално добрих односа две земље налази на „новом почетку“. Показало се да рад на оживљавању некада присне али запустеле сарадње, настојања да она буде интензивнија и садржајнија, тражи велику радну енергију. У том контексту приказани су напори на безуспешним припремама посете Слободана Милошевића Индији, потреба да увек изнова буде објашњавана политичка позиција Београда, ангажман на обесмишљавању медијских и пропагандних фалсификата, свакодневни рад на разобличавању бројних стереотипа и површности. Централна тема ангажмана дипломате током 1998. и 1999. године били су криза на Косову и НАТО бомбардовање СР Југославије. После свега учињеног, мимо конкретних процена интереса које свака земља превасходно укључује у тренуцима када дефинише своју спољну политику, у разумевању Индије за спољнополитичку позицију Југославије, о чему белешке сведоче, у знатној мери је садржан и свакодневни дипломатски учинак дипломате др Чедомира Штрпца. У тим деловима текста посебно је вредно пажње настојање дипломате да НАТО бомбардовање СР Југославије буде осуђено трилатералним ак-

том чије би потписнице биле Русија, Кина и Индија. На истом трагу је и настојање да индијски војници узму учешћа у мировним снагама на Косову.

Званични и још чешће неформални разговори унутар дипломатског кора, које аутор свакодневно бележи, сведочанство су које говори о сложености светске политике, претњи силом која услед напуштања основних принципа међународног права постаје реалност, двоструким стандардима који у политици важе. Из њих се много шта може сазнати о политичким менталитетима, људским карактерима, прагматичним интересима који се исказују кроз спремност појединих држава да безрезервно прихвате „диктат“ великих сила или опет кроз настојања других да самостално мисле и критички расуђују (увек у складу са сопственим интересима) када обликују свој спољнополитички наступ и вреднују потезе које повлачи „међународна заједница“. *Записи из Индије* недвосмислено показују да ангажовани дипломата – професионалац и поред тога што је у „дипломатској мисији“ пречесто сам, суочен са организованом делатношћу медија, дипломатских тимова и обавештајних служби „западних демократија“ које „гуше“ сваки дисонантни глас и мишљење о косовској кризи и НАТО, без чврсте подршке у земљи коју представља, ипак има шан-

су и могућност да освоји део политичког и медијског простора и саопшти ставове земље коју заступа. Сусрети са највишим личностима индијске политике (председници државе и владе), вођама политичких партија, министрима, парламентарцима, конгресменима, научницима, новинарима, официрима, студентима престижних колеџа, интелектуалцима, члановима утицајних породица, упечатљиво сведоче да предузети ангажман није био формалан већ од суштинске важности.

Свет у коме се човечанство обрело на прелазу миленијума умногоме се променио у односу на 60-те, 70-те и 80-те године XX века. Нужно се променила и дипломатија, у којој су „добри манири“ устукнули пред претњом, силом, уценом, осећајем тријумфализма. Као да се у мамурлуку победе извојеване рушењем комунизма заборавило на старо правило да тријумф само једне стране у дипломатским пословима суштински представља катастрофални пораз дипломатије која, као трајни успех, памти само онај којим су све стране задовољне. У „новом времену“ човечанство се суочило са изазовима у лику „новог поретка“, светског тероризма, глобализације, транзиције, нарастања моћи мултинационалних компанија, технолошког развоја, информатичке револуције, убрзаног богаћења и сиромашења, заостајања нека-

дашњег „Трећег света“ који пре-стаје да буде „савест човечанства“, друштвених поларизација и социјалних немира, национализама, сепаратизама. Те друштвене појаве, карактеристичне за простор са којег долази (Југо-славија, Балкан, Југоисточна Европа) и средину у којој врши дипломатску мисију (Индија), неминовне су теме о којима др Чедомир Штрбац размишља и које бележи. Критичност према тријумфалистичкој политици „међународне заједнице“ је уочљива.

У рукопису *Записи из Индије* има пуно места где се може застати. „Епизоду“ за себе представља портретисање дипломата, посебно оних са Балкана. Значајна сазнања нуди анализа „неформалних ставова“, „сигнала“, „порука“ које се у дипломатији саопштавају приликом приватних сусрета и неформалног дружења дипломата. Подједнако су значајне и оне странице бележака на којима се свестрано сагледава живот и политика у Индији, смене влада, политичке тешкоће, економски положај, мањи друштвених слојева, обичаји, традиције, нарави. Том широком кругу питања припадају и они делови бележака у којима се говори о менама индијске спољне политике и напорима дипломате да у новим политичким околностима, изазваним сменом власти у Београду, променама спољнополитичке оријентације СР Југославије, дешавањима на

политичкој сцени Индије, још једном започне дипломатску акцију из почетка, настојећи да свеукупну сарадњу две државе средствима дипломатије подигне на што виши ниво. Из тог угла вреднован, рукопис дневничких бележака представља уистину драгоцен историјски извор не само за југословенску већ и за индијску историографију. Подједнако су вредне и оне странице дневничких бележака на којима аутор износи своје личне дилеме и преиспитује границе „дипломатског професионализма“ у одбрани политике која свакодневно компромитује себе. Остаје непознаница да ли су и у којој мери информације и упозорења које је прибирала и достављала дипломатска служба утицале на креирање државне спољне и унутрашње политике.

„Слика другог“ је још једна од тема о којој *Записи из Индије* нуде мноштво информација. Индија која „живи“ на улицама и у храмовима, историја и наслеђе без којих се ни у животу, а још мање у политици те земље не може ништа разумети, сусрет различитих традиција, навика, мириса, боја, укуса, противуречности сваке врсте, живот саткан од разлика, трајање ... такође представља поуку коју дневничке белешке носе. На моменте белешке личе на путопис који темељно упознаје читаоца са културом једне велике земље, начином живота, бројним разликама,

толеранцијом која је предуслов опстанка. Стрпљивост и толеранција, записаће дипломата, представљају најизразитије ментално својство Индијаца.

Из „другог угла“ дневничке белешке дипломате у Индији доносе и мноштво детаља о томе на који се начин, посматрана кроз „индијске наочаре“, видела и опсервирала „југословенска криза“, југословенски политичари, југословенска трагедија. Унутар наведене теме скренута је пажња на бројне чиниоце који су опредељивали Индију да у складу са сопственим „хтењима и проценама“ осуди агресију на Југославију, објашњен је утицај Русије, Кине и САД на перцепцију догађаја у Југославији, посведочено о мегаломанији и нереалним очекивањима Београда. У том контексту треба посебно истаћи прецизне анализе дипломате о приоритетима спољне политике Индије, унутрашњеполитичким и спољнополитичким изазовима са којима се та земља суочава и лимитираним границама индијског занимања (тј. интереса) за догађаје у Југославији. Чињеница да је Делхи одувек био важна дипломатска раскрсница помогла је аутору да одатле опсервира бројна дешавања на азијском простору, прати сударе Истока и Запада у свим сферама живота (процеси вестернизације и отпори који их прате) и попут осетљивог „барометра“ региструје промене које захватају Кину,

Непал, Бутан, *Сри Ланку*, југоисточну Азију, Индију.

Садржаји дневнички записа омогућују читаоцу да, подједнако као и аутор текста, упоређује спољнополитичке потезе „старих“ и „нових“ (демократских) власти у Београду. Разарање институција, негативна селекција кадрова, одсуство професионализма, бахатост која проистиче из политичке моћи, „темељно“ неразумевање значаја дипломатије надживели су догађаје из октобра 2000. и наставили да остављају погубне последице.

Готово све што види, чује, сазна, прочита, доживи аутор дневничких бележака анализира и преиспитује. На тај начин његови записи, у сазнајном смислу, удаљују се од уобичајених за списе такве врсте „видео сам“ и „чуо сам“, „гледао сам“ и „слушао сам“, „разговарао сам“ и „присуствовао сам“ и приближавају се исказу који могу да дефинишу појмови „проверио сам“, „сагледао сам“, „сазнао сам“, „знам“... На тај начин порука коју дипломата шаље увек је критички проверена и поуздана.

Записи из Индије нуде богатство и мозаичну слику односа две земље. Они скрећу пажњу на бројне „рукавце“ кроз које је историја тих односа пролазила на преласку ХХ у ХХИ век. Епизоде о којима сведоче су бројне, важне и сазнајно занимљиве.

Рукопис који је пред читаоцем није истицање сопствене улоге и несумњивог дипломат-

ског успеха постигнутог „у злим временима“, у којима су југословенски и српски дипломати, мимо своје воље, у многим престолицама света изгубили кредибилитет. У питању је драгоцен историјски извор чију ће вредност, тек у „трењу“ са другим већ доступним историјским изворима, у наредним годинама процењивати историчари, дипломате, политичари, новинари, аналитичари. За оне млађе, који у дипломатску службу ступају после др Чедомира Штрпца, *Записи из Индије* биће сигуран темељ и инструктивно штиво које

учи дипломатској вештини. За историчаре дипломатских односа дневничке белешке ће послужити као уочљив путоказ који је дипломата – сведок историје поставио у жељи да олакша оријентацију у времену у којем је историја насилно закорачила у наше животе, драматично их мењајући. Умеће аутора да своје мисли језички допадљиво изложи, сигурни смо, обезбедиће књизи *Записи из Индије* много шири круг читалаца од оног који чини стручна јавност.

Проф. др Љубодраг Димић

Документи

УДК 94(497.11)"1914/1918"(093.3) ; 355:929 Нешић Ж.(093.3)

Др Душина Бојић, научни сарадник

ИСТОРИЈСКИ МУЗЕЈ СРБИЈЕ, БЕОГРАД

НАРОДНИ МУЗЕЈ, БЕОГРАД,

E-mail: dusicabojeic@yahoo.com

СЕЋАЊА ЖИВОЈИНА Н. НЕШИЋА, АРТИЉЕРИЈСКОГ ПОТПУКОВНИКА ИЗ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА¹

О Великом рату 1914–1918, који се водио на простору Србије и бројним другим фронтима изван ње, писало се годинама и деценијама у назад. И поред тога још увек се наилази на многа необјављена документа или на остављена сећања која сведоче о ратовању и свакодневном животу српске војске из времена Првог светског рата.

Да би смо изнели аутентичне белешке о том периоду, осврнућемо се укратко на организацију српске војске за одбрану од Аустроугарске монархије неколико година пре почетка ратних сукоба, пошто је од почетка XX века за то постојало много несумњивих индиција.²

Главни Ђенералштаб Србије још осамдесетих година XIX века предузимао је најнужније мере за могући одбрамбени рат против Аустроугарске, због амбиција које је она исказивала према источном делу Балкана. У географско-стратегичком погледу урађена је свестрана студија фронтава који би се формирали према монархији и осталим суседима. Тако су се од 1883. до 1913. године вршила многа ђенералштабна путовања на свим важнијим правцима, који су са граничних фронтава водили у унутрашњост Србије.

¹ Историјски музеј Србије – ИМС, АГ 1650.

² Петар Томац, *Први светски рат, 1914–1918*, Београд, 1973, 18 (у даљем тексту *Први светски рат*). Продором Аустроугарске и Немачке преко Балкана ка Турској и даље ка Персијском заливу на Исток био би остварен план *Drang nach Osten*, којим би биле уништене све руске амбиције на Балкану и Средњем истоку.

Према тим истраживањима разматрани су дунавски, савски и дрински фронт. На основу могућег односа снага у случају рата између Србије и Аустроугарске, прикупљених података и географско-стратегијских студија о обе територије, ратни план урадили су начелник Главног ђенералштаба Радомир Путник и његов помоћник Живојин Мишић. Основна идеја могућег ратног плана према Аустроугарској била је да се треба држати одбране док се политичка и стратешка ситуација не разреши, па онда дејствовати.³

Као што су прилике показале у наредном периоду, војвода Радомир Путник постао је начелник штаба Врховне команде, а Живојин Мишић, у чину ђенерала, његов помоћник.

На основу плана извршена је формација на I, II и III армију, Ужичку војску, Браничевски одред и снаге на располагању Врховној команди. У саставу Ужичке војске, која је била под командом ђенерала Милоша Божановића и директном командом пуковника Драгутина Милутиновића,⁴ налазила се Шумадијска дивизија II позива, чији је штаб био у Ужицу, под заштитом Ужичке бригаде, која је имала да брани гранични одсек од Рогачице до Мокре горе.⁵

По мобилизацији извршеној 16. јула 1914. године Ужичка војска је била распоређена за операције у правцу Вишеград – Сарајево.⁶

Шумадијска дивизија II позива била је на положајима западно од Ужица према Мокрој гори, појачана је 4. пешадијским пуком I позива, који је код Мокре горе прешао границу 7. августа и заузео Вардиште и неке висове према Вишеграду.⁷

Ужичка бригада формирана је од 4. пука II позива и 4. пука III позива на простору Бајина Башта – Рогачица – р. Трешњица.⁸

За извршење овакве концентрације српске војске у Главном Ђенералштабу 1908. године израђени су: распоред трупа III позива за осигурање границе; маршевни планови за концентрацију војске за случај рата са Аустроугарском и уређење позадине.

³ Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, књига прва, 1914, Београд 1924, 27–28 (у даљем тексту ВРС. I).

⁴ Б. Гледовић, Б. Рашковић, М. Ђуришић, М. Граховац, П. Опачић, *Први светски рат I, Србија и Црна Гора*, Цетиње, 1975, 50 (у даљем тексту *Први светски рат*).

⁵ После балканских ратова, када је успостављена граница са Црном Гором, предвиђен је Лимски одред, који је имао задатак да брани гранични одсек према Босни и Мокрој гори.

⁶ Шумадијска дивизија II позива била је 7. августа на положајима према Мокрој гори појачана са 4. пешад. пуком I позива, који је тада заузео Вардиште и неке висове према Вишеграду. Јачина дивизије била је 16 батаљона, 2 ескадрона, 3 брд. брзометне батерије и 3 брд. Дебанжове батерије.

⁷ ВРС. I, 36. Јачина *Шумадијске дивизије II позива* била је: 16 батаљона, 2 ескадрона, 3 брд. брзометне батерије и 3 брд. Дебанжове батерије.

⁸ Исто. Јачина Ужичке бригаде била је 8 батаљона и 2 пољске позиционе батерије.

*

Краљевим указом објављена је мобилизација српске војске, која је започела 25. јула 1914. године, одмах по пријему ултиматума који је Аустроугарска упутила Србији и одласка аустроугарског посланика из Београда. Као први дан мобилизације означен је 26. јули. Покрети мобилних трупа до одређених концентрацијских места извршени су према предвиђеним маршевним плановима. Допуна до ратног састава упућена им је накнадно на место концентрације.⁹

Та мобилизација српских трупа морала је да се изврши ради одбране земље иако је падала само годину дана после балканских ратова, у време када војска још није стигла да се одмори и изврши нову прераспodelу. Велики део војних обвезника са села дуже време је одсуствовао од својих кућа, па су у летњем периоду 1914. имали великих обавеза према летини. Њихов одзив непосредно по проглашењу мобилизације био је веома слаб.

Један број војних обвезника налазио се на „печалби“ или на раду изван места у којима су живели. Многе кадровске јединице из северне Србије биле су дислоциране у јужну Србији, одмах по њеном ослобођењу 1913. године. Из тих разлога, због формирања нових јединица и нове дислокације, нису саопштена нова мобилизацијска места онима којима је требало да буду саопштена, што је додатно отежавало мобилизацију.

После балканских ратова требало је извршити нови распоред официра, за шта је било потребно време, али догађаји су се брзо смењивали водећи ка почетку новог рата. Још нису били састављени ни спискови војних обвезника који је требало да пређу из једног у други позив.

Због хитне евакуације Београда, возни железнички парк није се могао искористити за превоз обвезника до мобилизацијских места. Било је врло тешко набавити и обезбедити материјалну спрему, пошто је у претходним ратовима постојећа била исцрпљена. Такође, била је оскудица у стоци и возовима, а посебно у муницији, санитетској и инжињеријској спреми, нарочито за нове формације. Постојећа опрема, због експлоатације у претходним ратовима, није била у најбољем стању. Ипак, велико искуство утицало је да се проблеми и тешкоће превазиђу, како би мобилизација текла брзо и у задовољавајућем реду.

О почетку померања и кретању једног дела српске војске дознајемо из забележених успомена потпуковника Живојина Н. Нешића.¹⁰

⁹ За ову сврху посебно је послужила српска железница.

¹⁰ Основни текст *Успомена из I светског рата* је нешто скраћен, и то у делу са поднасловом *Албанија 1915–1916*. Изостављен је попис „требовања“ и „молби“, који по мишљењу приређивача није неопходан код бележења самих ратних сећања.

Успомене из I светског рата¹¹

Живојин Н. Нешић, арт. п. поручник српске војске 1915.

¹¹ *Успомене из I светског рата* артиљеријског пуковника Живојина Нешића написане су 1970. године у Новом Саду. Овај писани документ стигао је у Историјски музеј Србије као поклон др Милана Вранића, 31. августа 1984. године. Откуцан је латиничном машином на 24 стране пелир папира А4 формата. У првом делу *Успомена* прескочена је нумерација прве две стране, па је трећа са поднасловом *1914. год I део, Први светски рат – Сарајевски атентат*, нумерисана бројем 1, и то поглавље има укупно 7 страница. Други део *Успомена*, у којем је описан прелазак преко Албаније, такође почиње бројем 1 и има наредних 10 нумерисаних страница. Трећи део *Успомена*, са поднасловом *Крф 1916. и Солун 1917. и 1918.* остраничени су бројевима од 1 до 5. Накнадно је сам аутор извршио више корекција имена и бројних термина, плавом и црвеном хемијском оловком, и подвукао одређене пасусе, који су подвучени и у приређеној верзији текста. Рукописом је исписао текстове испод фотографија, који су интегрално пренесени у приређени текст. Такође руком, ћириличним писмом, потписао се испод сваког навода свог имена који је означен словима с. р. (својеручно).

1914. год. I део

Први светски рат – Сарајевски атентатМобилизација српске војске после
ултиматума Аустроугарске Србији

Сећања и успомене водника Хаубичке батерије модел 1897. г. калибар 12 см, пољска хаубица у саставу Шумадијске дивизије II-ог позива на ужичком фронту Ужичке бригаде. Сећање водника Живојина Нешића, артиљеријског п. поручника.

Сарајевски атентат затекао ме је у Прокупљу, где сам био на савњивању ратних спискова у Војном округу, где нас је било неколико официра разних родова војске: Јован Гвоздић, коњички капетан, Коста Петровић, пешадијски капетан, Зарле Анђеловић, коњички капетан, Пера Килибарда, пеш. капетан, Живојин Живковић пеш. п. поручник и ја за Градски пук као п. поручник.¹²

Командант војног округа пуковник Душан Васић, по добивеној депеши из дивизије позвао нас је и честитао нам трећу мобилизацију, и наређује: Да се сви спремамо за своје команде чим стигну позиви. Истог дана стигле су депеше свим официрима сем мени. Командант ми је наредио да останем док добијем позив, дежурао сам сваки други дан у команди. Ово дежурство искористио сам и слао шифроване депеше Градском пуку са молбом под бројевима стр. Пов. бр. 4850 и 52 да ме распореде за водника неке батерије. По овим депешама стигло је наређење да се јавим команди Градског пука у Нишу. Истога дана увече, узео сам једног коморцију са колима и воловском запрегом. Целу ноћ сам путовао до Ниша и јавио се ујутру у команду Градског пука. Ту сам добио распоред за водника напред наведене батерије, која се мобилише у Пироту. Одмах сам кренуо за Пирот. Увече сам се јавио командиру те батерије капетану Михаилу Манићу. Примио ме је веома љубазно, познавали смо се из Атил. пука у Крагујевцу.¹³ Увече је он распоредио официре. Мене је одредио за водника I-ог вода и његовог заступника у свему у батерији. Тихомира Антонијевића за водника II-ог вода, акт. поручника Владу Душманића, резерв. ппоручника адв. приправника за старање о комори и њеној спо-

¹² Живојин Н. Нешић, арт. потпуковник, ратни војни инвалид и носилац Албанске споменице, родио се у Сипићу 14. јануара 1883, а умро у Новом Саду 6. марта 1975. Године. Кремиран је у Београду. Урна са посмртним остацима положена је на Новом гробљу.

¹³ Џон Рид, *Рат у Србији 1915*, Цетиње, 1975, 25–40; Џон Рид у свом дневнику детаљно описује пут до Ниша и потом ка Крагујевцу, све страхоте и потешкоће које је доживео, мноштво војске, блатњаве путеве, напуштена места ...

собности за снабдевање батерије свим потребама. Сва наведена лица данас су мртви сем мене. Капетан Манић погинуо на Солунском фронту као командир рововске батерије „бог да их прости“.

Нишанције на мом I воду били су Александар Тасић I-ва хаубица, Милан Митровић II хаубице из села Водња код Смедерева. Били су обојица каплари, веома отресити и спремни за своју дужност.¹⁴

Батерија је мобилисана у рекордном времену. Сутра дан наређен је покрет за Крушевац – Ужице – Вардиште – Вишеград.¹⁵

У Ужицу је батерија снабдевена са потребном храном и другим потребама. Ту смо преданили и сутра дан по лепом сунчаном дану кренули на границу за Вардиште. Тамо није било аустријске војске и прешли смо границу без сметњи. Пругом уског колосека кретање је било врло тешко, наоблачило се, стигли смо до тунела код Добруна, киша почиње да пада, сви смо се набили у тунел, неко је запалио ватру, дим да нас угуши. Сутра дан кренули смо за Јагодину Хан. Киша нас прати, још нема контакта са непријатељом.¹⁶

Јагодина – Хан, ноћ настала, мост на реци Рзјав, порушен, река набујала, испунила обале, мора се прећи под заштитом преко. Ја сам на челу са мојим водом, везујем се конопцем за седло и коња око врата, носим фењер и конопац везан за прве волове, загазим и у набујалу реку, вода по кад–кад прелије преко коња и седла, коњ „Везир“ јак плива и саплеће преко стења које вода ваља, прелазим на другу страну, вучем волове прве Хаубице и батеријски фењер, дајем правац, војници су на Предњацима. Прешла је цела батерија. Стижемо у подножје планине Опанак. Ту смо подигли бивак. Дан сунчан после кише целе ноћи и претходног дана. Пред нама је тунел.¹⁷

¹⁴ Дивизијски генерал Иван С. Павловић, *Из наше офанзиве 1914. Бој на Крстацу изнад Пожеге 22. новембра 1914*, Нови Сад, 1928 (у даљем тексту *Бој на Крстацу*), 4–5. Ужичка бригада „Имала је у почетку специјални задатак да упорном одбраном свога фронта организује правце који из Босне воде преко Рогачице и Дебелог брда ка Ваљеву и преко Бајине Баште, Дуба и Кадињаче ка Ужицу. Она је, према ситуацији наших армија северно од Љубовије, као и гро трупа Ужичке војске на правцу Вишеград – Рогачица – Сарајево, у току августа и септембра пребацивала преко Дрине одреде разне јачине (један, три, пет и најзад седам батаљона, 4 дебанжова позицијска и неколико брдских топова, као и Златиборски четнички одред), дејствујући од Дервенте, Бајине Баште и Рогачице преко Пашиног брда и Џила, у долини Јадра, правцем Сребренице (коју је у два маха заузимала) и Милића, кооперишући трупама Ужичке војске у правцу Власенице“.

¹⁵ Нешић пише о хаубичкој батерији модел 1897. године, калибар 12 см, пољске хаубице у саставу Шумадијске дивизије II-ог позива на ужичком фронту Ужичке бригаде.

¹⁶ О кретању овог дела српске војске опширније видети: ВРС. I, 310.

¹⁷ Видети опширније: ВРС. I, 61, 102, 290. У једном од првих извештаја команданта Ужичке војске дознаје се: „На фронту према Бајиној Башти ништа ново. Према Вишеграду наши предњи делови заузели Опанак и извијају у правцу Паноса и с. Влаховића. На одсеку Варда дошло је до мањег сукоба. Преко игришта на Су-

Мобилисани Турци гурају празне вагоне за Вардиште, тамо се товари брашно, нема локомотиве и вагони се спуштају само са кочничаром.

Војници суше одела и спрему. Командир на осматрачници. Осматра непријатељске положаје преко Дрине. Мост на Дрини, непријатељ је са десне обале, порушен, наше инжењерске јединице оправљају га. Батерија мора остати овде, док се мост не оправи, свуда влада тишина. Вече, на сваком вису око нас дају се неки сигнали и ватре горе.¹⁸

Позади батерије у шуми неко сигнализира са упаљеним лучем, командир наређује да се упути патрола и ухвати лице, које даје сигнале. Ја одређујем мога нишанцију Александра Тасића и два војника. Патрола се брзо враћа, доводи једног старца око 50–60 година саслушава га командир, он се зове Матија Тасић, из села Бранковице, каже да је „изгубио ждребе па га тако тражи“. Пита командир а шта тражи они са лучем преко Дрине. Старац се збуни па ваљда и они траже ждребе. Види се да лаже, командир га под стражом спроводи у дивизијски штаб. Дивизија замера што га њима шаљемо, требало га је ликвидирати – расправити.

Сутрадан први меци граната са непријатељске стране падају око батерије. На једној клупи седимо нас четири водника, пред нама наредник Цековић, служи нас са клековачом, једна граната паде по сред нас Цековић се преврте неку лозу – трње, нико није повређен. Командир телефоном нареди да батерија отвори ватру на Букову стену и Биковац, нека барака на Биоковцу погођена са 12 наших граната.

Непријатељ обуставља ватру, повлачи се у правцу Хан Пјеска, Сјемећ планине у правцу Рогатице – Хан Пјесак. Мост на Дрини оправљен, нама се наређује да батерија пређе на леву обалу Дрине. Већ је ноћ наступила, крећемо: Преко Хан-Пијеска у Сјемећ планине, стижемо у Пешурића Хан, раскршће пута Рогачица – Хан Пјесак. Ту подижемо бивак, чекамо даље наређење. Ту смо остали до 14. IX. време је захладнело, почео је снег падати.

ху Гору непријатељ је покушао напад, но одбивен је. Непријатељски губитци 3 мртва и 43 тешко рањена. Наши губици 1 рањен“. Према каснијим извештајима губици Шумадијске дивизије II позива у борбама вођеним од 16. до 23. августа 1914. године износе око 157 мртвих и око 700 рањених, а непријатељски губитци су процењивани на око 2.000.

¹⁸ Видети опширније: ВРС. I, 307. План команданта Ужичке војске био је да Шумадијска дивизија II позива и Лимски одред (који је 7. августа стављен под команду Ужичке војске) преузму офанзиву према Вишеграду. Према овом плану Шумадијска дивизија II позива са 2 ескадрона, 16 батаљона, 12 пољ. брзометних топова и 30 брдских топова, са фронта Шарган-баре да предузме 14. августа наступање ка Вишеграду у циљу заузимања.

14. IX. вече, снег затрпао целу батерију, наређење стиже, покрет за Вишеград и Ужице и даље. Морали смо снег одгртати да изађемо на пут. Пут преко Сјемеђ планине сав у леду и снегу, ноћ, не помажу кочнице, возови се клизају као на санкама. Све се на рукама држи. Људи прозебли, стока у запрези изнурена, уставимо за моменат ради малог одмора, све и људи и запрега полежу на снегу. Опет покрет, мора се формирано прећи Дрина преко моста код Вишеграда.¹⁹

Пут закрчен, цела источна Босна од Рогатице кренула у збег, жури да пређе преко моста. Беда, нека кола натоварена са децом, стока и људи помешани, мраз, поледица, једна тужна слика на десној обали Дрине. Коњ пао, прско му стомак од прехладе, куља зоб, жена стоји и плаче, поред ње девојчица боса седи на снегу, она жена држи мало дете у рукама, виче малу да устану, она кроз плач одговара „не могу мама ноге ми се заледиле“. Идемо даље. Прешли смо Дрину. Наређење да форсирамо, заузмемо положај наше брзометне батерије у највећем галопу, јер ће мост бити бачен у ваздух преко Дрине. Заузимамо положај, укопавамо се. Непријатељске трупе припевају од Хан Пјеска 6. X. 1914. на Родић брдо. Непријатељ је посео Букову стену на левој обали Дрине. Туче наше трупе на Паносу. Наша ертиљерија нема муниције, послата за Крагујевац, под изговором иде на оправку топова. Мост на Дрини бачен је у ваздух, цео збег источне Босне остаје на милост и немилост непријатељу. Наша пешадија тражи да наша артиљерија дејствује. Наређујем да хаубичка батерија отвори ватру са штедњом муниције.

6. X 1914. године непријатељ открива батерију, засипа је гранатама, послуга је у заклону, ја сам у рову саобраћајном на свом првом воду. Једна граната удари посред рова и рани једног војника у главу. На мене се сручи читав кубни метар земље, затрпан, осетих тежак бол у десном куку и нисам могао да устанем. Војници земљу подкопаше и извукоше ме и однесу ме на сигурно склониште. На трбуху крвари на месту од операције слепог црева и исчашен ми је

¹⁹ Видети опширније: В. Ратковић, М. Ђуришић, С. Скоко, *Српска војска у великим биткама на Церу, Дрини и Колубари*, Нови Сад – Београд, 1998; Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд, 1983, 18–30; Од 8. до 14. септембра трајала је прва фаза битке на Дрини. Аустроугарски врховни командант Балканске војске Ф. Ц. М. Поћорек одлучио се да започету битку продужи како би што више ослабио српску војску и онемогућио српској Врховној команди склапање и извођење нових офанзивних планова. Напуштањем упорне одбране горње Дрине, Срби су у то време поново охрабрени, па су отпочели наступање ка фронту Горажде – Вишеград – Сребреница, ту су постојале аустријске трупе II категорије, формиране у 9. ландштрумску бригаду у рејону Власнице. Обуставља се офанзива у Срему и пребацује I армија са севера на запад, ствара се нов операцијски план за одбрану овог фронта и за прелазак у контраофанзиву.

зглоб на десном куку карличне кости, не могу да устанем, страшни болови, масирају ме војници, вуку за ногу али помоћи нема, болови очајни. Сместише ме у нека кола. Увече, наређење да батерија напусти положај и да одступи правац Добрун – Вардиште – Ужице и даље за Пожегу и Чачак преко Гугаљског моста.

Шарган, када је батерија стигла на Шарган наређено је да ту застане да постави једну хаубицу на сред пута спремну да сваког момента отвори ватру ако би се појавила непријатељске патроле од Севојна. Ту смо остали неколико дана. Ја сам лежао у колима под јаким боловима ноге без лекарске помоћи.

После неколико дана продужили смо пут за Ужице и даље. Наређено је да се не задржавамо у насељеним местима. 8. X 1914. Гугаљски мост на западној Морави прешли смо и код села Пилатовић убиваковали се.²⁰

Св. Арханђел Михаило, Аранђелов дан. Више војника слави. Испечено неколико оваца, набављено је и вина, мало се војници освежили, развеселили, после подне настало је весеље и игранка, дошли су момци и девојке из Пилатовића па играно касно до мрака.

10. XI 1914. Батерија је кренула пут Мрковице – Чачак, до села Дучановића. Ту је батерија чекала даља наређења 16. XI 1914. Командант ужичке бригаде око 2 часа и 9 минута примио је наређење од команданта ужичке војске под Ов бр. 1741 услед повлачења Шумадијске дивизије и лимског одреда хаубичку батерију и пољске батерије.²¹ Крећемо одређеној линији. 18. XI 1914. Непријатељски делови прешли су у јачини једне чете Белицу и доспели до Лучана. После кратког бављења непријатељ се повукао преко Белице.²² Снаге непријатеља према левом крилу I армије и ужичке војске била је XV и XVI корпуса.

У саставу ужичке бригаде била су 1 кадровска, 4-ти пук од два батаљона јачине око 1.500 пушака, руске брзометке и два митраљеза.

2) 4-ти пук, 3 позива од 4 батаљона јачине око 2.000 пушака турских брзометних.

3) 1 чета преко бројног батаљона имала је пушке старог модела 1880. године.

²⁰ Видети опширније: ВРС, књига VII, 1914. година, Београд, 1926, 39.

²¹ *Бој на Крстацу*, 19. Шеснаестог новембра на Крстацу (изнад Пожеге), у 2 часа и 9 минута пре подне, командант Ужичке бригаде [пуковник Иван Павловић] примио је од команданта Ужичке војске наређење под О. Бр.1741, ове садржине : „Услед повлачења левог крила I армије, Шумадијска дивизија и Лимски одред заузеле линију: Поглед – Кита – Црно брдо – Вјетрина – Морава ...“

²² *Бој на Крстацу*, 21. „Преко дана 18. новембра, предња непријатељска одељења, у јачини око једне чете прешли су реку Бјелицу и доспели до села Лучана ...“

Артиљерија:

- 1) Полубатерија брзометна шумад. дивизије 2 позива, 2 топа.
 - 2) Хаубичка батерија мод 1897. г. 12 см. калибра 4 оруђа.
 - 3) Дринска позицијска батерија модел 1885. г. 6 топова.
 - 4) Брдска батерија 2 позива модела 1885. г. 4 топа.
- Свега 16 оруђа.

Трупе ужичке војске помажући напредовање I-ве армије водиле су очајне борбе 21. новембра и успеле да одрже своје положаје. Командант ужичке бригаде увече 21. XI. водио је разговор са начелником штаба ужичке војске пуковником Радисавом Крстићем²³. У разговору г. Крстић је изјавио да ужичка војска има врло деликатну улогу у овим судбинским моментима. Ако се ови наступајући тренуци који настају и који ће у најскорије време пасти изискује најенергичније ангажовање свих трупа ужичке војске, победа је на нашој страни.

Крајних дана 21. XI ситуација на фронту ужичке војске неминовно захтевала да ужичка бригада сутрадан свом снагом нападне непријатеља.

21. XI 11,45 час. поподне Ов. бр. 768.

²³ Mile S. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, Beograd, 2004, 188. Армијски генерал Радисав Крстић, рођен је у селу Глоговац код Пожаревца 11. септембра 1877. године од оца Крсте и мајке Јерине, умро је у Београду 7. октобра 1937. године. Био је питомац 29. класе Ниже и 14. класе Више школе ВА. У периоду 1907–1909. био је на припреми за генералштабну струку. На дужности од 1900. У балканским ратовима 1912–1913. начелник штаба Моравске бригаде I позива; од септембра 1913. помоћник начелника Моравске дивизије I позива. У рату 1914–1918. од 28. јула 1914. начелник Штаба Ужичке војске; од 11. марта 1915. начелник Штаба Тимочке дивизије II позива; од 1. марта 1916. шеф Војнодрумског одсека Саобраћајног од ВК; од 28. септембра 1916. до 20. априла 1920. главни интендант српске војке. У Београду се сматрало да се са тог места веома брзо обогатио. После рата обављао је више војних дужности, био је 1920. заменик привременог судије Великог војног суда. Поред редовне дужности, указом Министра Хаџића именован је за начелника Економског одељења МВМ, од 1924. инспектор економске струке. Од 1925. генерал Душан Трифуновић га је именовао за председника Испитне комисије за чин интендантских и административних мајора. Од 1929. био је помоћник МВМ, од 1935. кдт Парм. обл. Због болести пензионисан 1937, када је и преминуо; *Д. Трифуновић*, 31. Из четири класе којој су припадали питомци – 27, 28, 29, 30 – изашло је укупно 70 генерала, који су и касније наставили да сарађују и били добри пријатељи. У 29. класи били су: Миливоје Јоксимовић, Душан Трифуновић, Милан Јечменић, Јеврем Дамјановић, Радован Обрадовић, Иван Таназевић, Миливоје Стевановић, Ђорђе Радисављевић, Светомир Цвијовић, Јован Ракић, Милоје Јелеисијевић, Владимир Павловић, Душан Марковић, Радисав Крстић, Стојан Трнокоповић ... *Исто*, 168. Радисав Крстић био је велики пријатељ генерала Петра Живковића и као многи генерали припадао је кругу белорукаца, близак краљу Александру Карађорђевићу.

Марковица Комада ужичке бригаде

Командиру хаубице. Бригада сутра у 7 час. пре подне предузима напад на непријатеља на Главици и Крстацу. Борбе које су вођене и 21. XI наше трупе избиле су на Крстац. У овим борбама уочена слабост наше пешадије, услед губитака, парирана је приличним бројем артиљерије разног калибра иако старијег система, хаубичка батерија била је од неизмерне користи и у материјалном и нормалном погледу. Борбу 21. XI помогла је једна хаубица пласирана код Лучана. Наређење команданта ужичке бригаде 11,5 час. командиру хаубичке батерије са два оруђа које ће остати где су, – трећу хаубицу упутиће западно од Механе Неглишор. Тукући бели камен и Белошевац и по могућству тучење Гугаљског моста I-ва хаубица Нешић Живојина дивном ватром дејством наше артиљерије, дејство наших пољских хаубица било је силно.²⁴

По казивању заробљеника дејство наше артиљерије било је страховито, нарочито хаубица, чија су зрна са страховитим ужасним праском обасипала Бели камен и Белошевац. Сва пребачена зрна тукла су појачања која су уливајући у њих паничан страх и растројство, нарочито оних иза Руја. Овде је моја хаубица тукла са разорним гранатама. Развила се најжешћа ватра на Белошевцу, који је узет на јуриш.

Од наше и непријатељске ватре небо се проломило. Ову борбу помагала је хаубица пласирана код села Лучана, а командиру-хаубице наређено је да усредреди ватру на Бели камен. У 12 часова ноћу десна колона заузела је Бели Камен и косу до Гуганског камен моста. Губици ужичке бригаде на Крстаду [Крстацу] погинуло је 115, рањених 238 и несталих 19. Рањен је водник II чете II батаљона 4-ог кадровског пука Драгомир Чечевић.

Непријатељски губици, погинуо је један официр и око 190 војника, рањени командант батаљона и 250 војника. Заробљено је 2 официра, 770 војника у боју на Крстацу. Хаубичка батерија утרוшила муниције 192 зрна (17 разорних, моја хаубица) и 65 шрапнела, свега цела батерија 182 зрна. По заузећу на јуриш Белошевца непријатељске трупе обузете страхом траже спас у дивљем бекству.

Командант Ужичке бригаде пише о боју 22. новембра, све старешине и све јединице Ужичке бригаде изванредним залагањем и истрајношћу и пожртвовањем успеле су да савладају небројене незгоде тешког стања у коме су се све наше трупе налазиле.

²⁴ Бој на Крстацу, 1. „Ужичка здружена бригада од почетка 1914. са својим трупам држала је гранични фронт на Дрини наспрам Бајине Баште и Рогачице, простирући се десним крилом до утока реке Трешњице у Дрину, јужно од Љубовије. Њено лево крило досезало је испод планине Таре до Дервенте“.

Оне су пред почетак офанзиве биле исцрпљене, ослабљене бројно и физички утучене повлачењем и напуштањем својих огњишта, остављајући породице на милост непријатељу и свирепости, дотле нечувеним, јер је највећи део трупа био Ужичке Бригаде са напуштеног земљишта.

Поред горњих незгода, Трупe су биле веома оскудне у оделу, велики број војника био је у то доба без шињела са врло похабаном одећом и обућом, без ашовчића и осталим потребама са ништавном санитарском спремом и лековима. Али је од свих незгода било у наоружању четири система пушака. Турске брзометке, руске брзометке, руске једнометне, берданке, српска једнометна модел 1880. Маузер, преко свега тога оскудица муниције.

23. XI 1914. аустријске трупе према ужичкој бригади – у војсци су у пуном повлачењу у највећој ужурбаности. Ужичка војска гони непријатеља пред целим својим фронтом и моћно помаже напредовању I-ве армије. Напоменућемо да је ужичка бригада сломила непријатеља 25. новембра и последњим отпор.[ом]. У времену од 22–27 новембра већим делом ужичка бригада је избила са својим трупама на Дрину код Бајине Баште, заузела Шарган 28. новембра, овладала Вардиштем, наставила гоњење непријатеља преко Кадињаче. У свим операцијама гоњења учествовала је хаубичка батерија.²⁵ Најлепшу похвалу хаубичке батерије описао је командант Ужичке бригаде у својој књизи дивизијски ђенерал Ива Павловић, штампаној 1928. године, **Бој на Крстацу** 22. XI 1914. год. изнад Пожеге.²⁶

Моје стање здравља било је крајње критично, услед тешке повреде исчашеног кука, тешких борби и ратних напора. Нога ми се десна сва укочила, рана на трбуху гноји, лекарска комисија ме је разрешила службе у оперативној војсци и вратила 15. I 1915. у слу-

²⁵Видети опширније: ВРС, књига VIII, 1915. година, први период, Војно-политичке припреме, 4–6 ...

²⁶*Бој на Крстацу*, 23–61. „Бој на северном делу планине Крстаца између Мораве и Бјелице, у коме је Ужичка Бригада разбила дупло јачу снагу непријатеља, од знатног је утицаја на ток наше офанзиве 1914. године. Он је у толико значајнији и интересантнији, што је крајње десно крило аустругарских трупа према крајњем левом нашем крилу – Ужичкој бригади било не само бројно много јаче, већ су те трупе биле из млађих класа, добро снабдевене и опремљене, са савременом артиљеријом за брдско земљиште, док је већи део трупа Ужичке бригаде у то доба био из старијих класа и 3 позива. 22. новембра на Крстацу, непријатељ је предухитрен у офанзиви, коју би врло вероватно дан доцније предузео. Енергичним нападом и брзим извођењем операција Ужичке бригаде, непријатељ је силно био изненађен и убрзо стекао уверење, да су наше трупе на овоме фронту знатно ојачане, док је Ужичке бригаде баш у то време била најслабија. Само у артиљерији бригада у ово доба била је нешто потпунија, али ипак, сем два пољска брзометна топа остала њена артиљерија била је старијег модела ...“

жбу позадине, где сам претрпео тешку операцију, остао сам сакат са краћом десном ногом са ортопедском ципелом, као инвалид сам прешао и превео као водник Дебарску Дебаижову позицијску батерију преко Албаније од Дебра до Драча 1915–1916. године.²⁷

Албанија 1915. и 1916. године.

Извод из дневника водника Дебарске позиције Дебанжове Батерије и мемоари.

Живојина Н. Нешића, поручника, сада потпуковника у пензији – ратног Војног инвалида.

Ниш 1915.

Убојно слагалиште Моравске Дивизије где сам био на служби: Евакуисано је у првој половини септембра и почетком октобра у правцу Топлице реке, за Прокупље и даље 3. X 1915. Евакуисано је слагалиште у највећем метежу, јер је непријатељ наступао са две стране:

МАРШУТА ЈЕ БИЛА: Ниш – Прокупље – Блаце – Мердаре – Препонац низ Лаб – преко Косова – Приштине – Призрен (пут за Црну Гору) кроз Качаник, прекинут је од Липљана на Косову колона је кренула преко Приштине за Призрен.

Призрен

У Призрен колона је стигла почетком новембра, у Призрену је Моравско Убојно слагалиште расформирано.

Сав персонал слагалишта распоређен у нове јединице. Ја сам одређен за водника Дебарске Дебанжно Позицијске Батерије на Мавровим Хановима.

13. XI 1915. године. У Призрену сам ликвидирао са својом официрском спремом, задржао сам само оно на мени и на коњу што је се могло понети. Ту сам се срео са мојим старијим братом Илијом Нешићем обвезником Последње одбране стараца.²⁸

²⁷ После велике победе и добијене Колубарске битке, у првој половини децембра 1914. године и протеривања аустроугарске војске преко Дунава, Саве и Дрине, Врховна команда издала је 16. децембра директиву ОБр. 8219, којом је регулисано ново груписање српске војске у циљу удобнијег размештаја, одмора, исхране и снабдевања материјалним потребама и припремама за даље операције. Дивизије су прегруписане и Моравска дивизија I позива ушла је у састав Друге армије.

²⁸ О преласку српске војске, приликом повлачења преко Косова и Метохије, видети опширније: Милан Ђ. Недић, *Српска војска на албанској Голготи*, Београд, 1936, 35–38.

Он ми рече, да ће се вратити кући, да збрине нашу стару мајку и његове троје ситне деце и жену. Пољубили смо се и растали.

Одобрио сам намеру брату да се врати, а да мене веже дата заклетва мојој домовини–отаџбини, и да је нећу погазити за живота.

13. XI. 1915. Полазак из Призрена

Снег је јако падао, да је све покрио, ангажовао сам једна коморџиска кола са арњевима, да ми послуже за преноћиште, собом сам повео брата моје снаје Маре, Радоја Илића из Чумића. Узјашио сам моју полукрвну кобилу и кренуо у неизвесност правцем Љум-кула. Прикључио сам се са колима на зачеље колоне Завојишта Тимочке Дивизије, коју је водио Др. капетан (колико се сећам) звао се Ђукић. – После краћег кретања зауставио сам се да препустим колону и видим, да ли иду моја кола. – На жалост, мојих кола није било, ни дечка. Војници ми рекоше да је коморџија испрегао своје краве и са дечком се вратио, из кола је све разнето, било је неумесно да се враћам и тражим их.

Ништа ми није остало но да сам продужим пут за Љум-кулу, већ је вече наступало, снег – зима стежу, на пола пута пред Љум-кулу, свратим поред пута у неку зграду пуну војника и коња, пробијем се до једног ћошка, вежем кобилу за јасле дам јој неке огризине да једе, ја се завучем под јасле, да ме у мраку не згазе (на зиду чкиље неке слабе петролејке).²⁹

Ту сам дочекао свануће, затим продужио за Душанов Мост и Љум-кули. Пред мостом је био такав хаос возила свих врста, путничких аутомобила, шофери упале моторе и право у реку кола, товарило се, коња, пешака, све је требало да пређе преко моста. Некако сам се пробио и прешао преко моста, продужио сам у правцу Биџана. У Биџану је била жалосна слика, даље нису могла да иду запрежна возила. Сва кола која су дошла спаљивана су. Ту је уништена и једна батерија.

²⁹ О страдању српске војске и цивила приликом повлачења крајем 1915. г. аутентично је забележено: Др Владимир Станојевић, *Преко Албаније на острво смрти*, Београд, 1921. „После затварања пута Дебар – Битољ – Солун, из Призрена, крећу два пута. Један преко Албаније, други преко Ђаковице, Пећи и Црне Горе. Оба пуна опасности и вратоломина, оба су водила ка Скадру и на Јадранско приморје.“ (у даљем тексту *Преко Албаније на острво смрти*). Прелазећи Албанију, због велике гужве која се створила и пропадања путева, војска и избегли народ са њима морали су да се поделе па је тако формирано најмање три правца којима је ишла српска војска до Скадра, Драча и Љеша.

Завојиште спаљује своја кола, опрему товари на волове што се може понети. Видео сам волове са преломљеном кичмом. Пред једном арнаутском капијом ограђеном зидом, стоји старији човек и не пушта никога да уђе, неколико официра са њим разговара, он се одобривољио, али само пушта официре, и ја сам ушао. Кобилу ми прихвати његов син а мене упути на спрат. У кућу ушао сам у једну већу одају загрејану умангалом, ту је било неколико млађих официра, седели на миндерлуку. Сви су ћутали, забринуте без речи. Ту сам провео ноћ. Сутрадан извео ми је кобилу тај исти дечак (око 18) година предао сам му две наше петодинарке сребрне.

Бицан – Васијат

Од Бицана преко Крша до Васијата, тај ми је пут најтежи био преко Албаније.

За Васијат: од Бицана – умор ме већ савладао, наиђем на дечка Велимира, који седи изнурен на хладном камену, личио је на сенку. Блед као крпа. Питао сам га да ли хоће да пође самном да ми води коња. Одмах је пристао. Дао сам му 2–3 коцке шећера, мало се освежио. Пошли смо уз замрзле стазе, ја сам све више малаксавао и заостајао, дечак је измакао, прекинули су нас пролазници, остао сам далеко. Често сам падао на стази и све дуже остајао. Почиње да хвата сан, погледам у ведро небо и звезде како сијају, већ сам у полусну, смрзавам се. Неко ме снажно удари у плећа ногом (падао сам све главом низбрдо) и рече шта си ти на сред стазе легао, јеси ли жив или мртав? Рекох, жив сам, па ко си ти. Ја му одговорим моје име и презиме, ја сам вајни поручник славне српске војске и даље не могу.³⁰

Тај викну „О, јесте ли ви то Жико. Ја сам био ваш војник у градском пуку“. Са једним војником подигоше ме. Поведоше ме стазом, нисам дуго ишао свега неколико стотина метара када се пред нама указа нека зграда осветљена. Уведоше ме унутра, било је топло. Други ме прихватише, неко ми даде мало коњака, промасираше ми вратне жиле, легах и они ме покрише неким таљигама. Брзо сам заспао, спавао сам до сванућа. Кад сам устао пред зградом наиђем Велимира и кобилу, он је храни. Одмах смо кренули пут Пишкопејеа – Дебар. Успут сам купио мало проје и то појео са дечаком.

³⁰ ИМС, АГ, 1707. *Лични дневник Светозара М. Ковића*. Пут од Призрена, преко Љум Куле, Бићана, Васијата, за Дебар, Стругу и Охридско језеро преко Ђукуса за Пекин, према Елбасану, јесте пут којим је ишао и Ковић. Пошао је из Крагујевачке барутане са осталим официрима и радницима, као нераспоређен. Ковића су, по пријави на Косову, распоредили за штабног инжењера пионирског полубатаљона *Комбиноване дивизије*, која се такође повлачила овим правцем на албанско приморје.

Довољан: Ноћ је била већ близу, замолио сам на једна врата сеоске куће да нас приме да преноћимо. Две старице српкиње сестре, са радошћу су нас примиле, одвеле кобилу и дечака у шталу а мене у једну већу одају. Те две старице (око 60-тих година) дале су нам сира и проје за вечеру, кобила је имала доста сена.

За Дебар: Ујутру сам продужио пут за Дебар. Ту сам преноћио код неког Арнаутина, био је услужан. 19. XI 1915. је батерију сам срео у покрету низ долину реке Радике. Јавио сам се на дужност командир батерије резервном мајору Стевану Остојићу. Кад је батерија стигла пред Везиров мост, ту није било командира и више га нисам видео за сво време преласка Албаније нигде.

Ноћ, мрак даље река Дрим хучи, чујемо по који крик, неко је пао. Река је гугала брзо и коње и људе. Превео сам батерију без жртава, целе ноћи сам преводио.

За Стругу: Повео сам батерију у Струги сам убиваковао батерију на обали Охридског језера, према Ђукусу. Ту сам уништио сву муницију по наређењу више команде у реци – пуну воде из језера која се излива.

За Ђукус 25. XI 1915. – Пошто сам уништио муницију ту сам на обали Охридског језера заночио. Сутрадан рано ујутру 3 и 6 батерија продужиле су пут према Ђукусу. Ја сам са мојом батеријом пошао за њима. За Ђукус, оне две батерије без топова брзо су измакле, само запрега и људи. Ја сам моју батерију са топовима кретао веома споро преко крша и камена неком козјом стазом јер каменог пута нигде није било. Више су људи гурали и вукли на рукама топове, пошто запрега је била врло слаба.

На Ђукус сам стигао предвече, људи и стока – запрега били су јако преморени и без хране изнурени. Одмах сам се јавио начелнику војне станице мајору Торбици. Тражио сам храну за људе и запрегу. Уместо хране он ме је прекорео речима: „где вучете те старе крнтије, немам наређење да издајем храну“. Видим да сам остављен самоме себи, одмах сам наредио да се закоље један во да се одере коза и искроје опанци да тераци волова оду у оближњу храстову шуму да накупе шуме и грања за волове, да се месо стави у казан и кува. Све је ово обављено брзо. Док је ово обављано војници су искористили прилику и дозволом слабе страже узели неколико џакова брашна, џак соли и неколико сандука кондензованог млека, све су ово упаковали на предњаке и каре покривено и камуфлирано без примједбе. У току ноћи месо је било скувано, топла чорба са мало меса подељена војницима, остатак меса остављен је за даље дане. Од брашна су измесици погачице и пекли на жару.

Следећег дана остао сам цео дан на Ђукусу ради одмора људи и запреге. Ту је дошао водник и капетан Недић само је преноћио и сутрадан отишао, није ништа казао ни где је био ни где је одлазио.

За Пекину. После предаха на Ђукусу кренуо сам батерију за Пекин. Кретање је било више него тешко, нисам дневно прелазио 2–3 km, није било никаквог пута сем козјих стаза. Водио сам топове преко крша камена и провалија местимично и усека. На једном месту наиђем на један кратак усек са старим стенама високим са 1 метар. Целу ноћ и дан сам се ту извлачио, официр на коњу тражи командира јавили су ми да пут расчистим за пола сата ту треба да прође неки командант са штабом. После пола сата прође на коњима група официра и нико ми ни речи не рече. Кретао сам се према Пекину; пут је био све тежи а умор и зима деловали су на људе и запрегу. Слаба храна већ је на измаку. Поред батерије пролазили су људи као сенке, поцепани неки боси са мало крпа на ногама, други су седели по камењу где су вечно остали. Све је то деловало на мене и моје људе те смо уложили крајње напоре да се до Пекине довучемо. После неколико дана на домаку Пекина на једном страшном терену, већ је снага људи и запрега малаксавала. Био сам у безизлазном положају, просто нисам могао даље, нисам имао никакве везе са никим. Једино ми је остало да ту усред Албаније са целом батеријом пропаднем.³¹

Најзад се решим да пошаљем неког до командира 3-ће батерије и молим да ми пошаље своју запрегу да доведем батерију до Пекина (силаз са Пекина до моста на Шкумби био је страховит на серпентинама).

Командир 3-ће батерије мајор Драгутин Стојковић одазвао се мојој молби послао ми је своју одморну запрегу са којом сам довео батерију у Пекин. По доласку у Пекин 9. XII 1915. год. послао сам депешу преко војне станице у Пекину за Елбасану, која је гласила: „водник дебарске поз Дебаижове батерије. Пекин 9. XII 1915. г. пре подне за Елбасан, Част ми је извести да сам данас стигао у Пекин, помоћу запреге 3-батерије. Људи су преморени, 5 Турака побегло, стока није ни за какву употребу изнурена, апсолутно се не може предузети никакав покрет ма у ком правцу, код волова крваре ноге, све им рањаве на папцима“.

Водник–поручник

Жив. Н. Нешић с. р ...

³¹ *Први светски рат*, 298. Наређењем да се крене путем Призрен – Љум Кула – Пишкопеја – Дебар – Пекин – Елбасан, део српске воске и избеглица „заћи ће у беспутне области кроз које су водиле само коњске и пешачке стазе, па је наређено да се закопају топови који се не буду могли повести са собом, а кола униште ако се не могу претворити у двоколице“.

И-ва НАПОМЕНА: да сам услед сталног штрапаца од Пекина у Кавају, од Каваје у Пекин и поново у Кавају тешко оболео од запаљења бубрега, са јаким крварењем.³²

До лекара нисам могао доћи, обратио сам се апотекару у Арнаутској апотеци преко тумача објаснио моју болест. Апотекар је био врло предусретљив и пријатно се према мени опходио.

Дао ми је неке капсуле зване „Гонозам“ са упутом (3x1 дневно после јела), за три дана престали су болови а крварење потпуно престало.

КАВАЈА: Овде сам сачекао наређење за покрет према Драчу. Овде ми дође са молбом капетан Живојин Шумаревић, пита да ли имам у комори краву за мало млека, јер су му брат и сестра тешко болесни од Трбушног тифуса, а да нигде не може да нађе млеко.

Дао сам му неколико кутија конзервисаног млека, јер крава немам. На жалост, брат му је ту умро и сахрањен је у Каваји.

Каваја – Драч – Рашбум

Око 12. I 1916 г. – кренуо сам батерију по добијеном наређењу за Драч. Пред Драчем наређено ми је да батерију одведем на Рашбулу, пут Тиране (око 2–3 клм. јер Драч бомбардују непријатељске лађе и авијација.)

На Рашбули остала је батерија 48 ч. 15. I 1916 год. наређено је да батерију доведем у Драч да се ту оставе топови и каре, да се запрега са тераоцима и официрски коњи, уврсте у Ешалон за транспорт сувим за Валону.

По овоме наређењу довео сам батерију преко неког малог моста пред Драчем, и одмах паркирао топове, каре (3 топа, 2 каре и једна обична кола. Никога није било да прими, све се разбегло од бомбардовања.)

Запрегу и моју кобилу са дечаком Велимиром уврстио у Ешалон за Валону. Са војницима сам на обали пристаништа у Драчу чекао ред за укрцавање за Крф.³³ Око поноћи 15/16 укрцао сам се у један мањи Француски брод, прво су укрцане 3 и 6 позиц. батерија.

³² Душица Бојић, *Српске избеглице у Првом светском рату 1914–1918*, Београд, 2007, 109 (у даљем тексту *Српске избеглице*). На путу од Струге према Елбасану и Каваји били су јако тешки услова за прелазак пута. Ишло се пешице, било је много блата, падале су кише, много војника и избеглица, ноћивало се под отвореним небом или под шаторима па се много света разболело.

³³ *Српске избеглице*, 110–111, 126–127. У Драчу је владала велика скупоба, место је било претрпано војском и избеглим народом, Последњих дана боравка у Драчу могле су се прочитати италијанске новине, из којих се дознавало да ће је-

Ноћ је била хладна, нигде светла, у кабинама није било места остао сам на палуби на гомили конопаца. Везао сам се да ме неби таласи однели, војници су се склонили где је ко нашао места.

На Крф смо стигли 16. I 1916 год. пре подне и одмах се искрцали, упућени смо за Доњи Ипсос пешке и горњи Ипсос.

Мој дечак са кобилком из Валоне стигао је на Крф после 2-3 месеца у бедном стању, био је то скелет од дечака, поцепаног одела и ципела.

Командира батерије нигде нисам видео за све време пута преко Албаније он је био у неким штабовима? ?³⁴

Водник Дебар. Дебаижове Позиц.
батерије Жив. Нешић с. р.

II-га НАПОМЕНА:

Општи преглед прелаза Дебарске Дебаижеве позицијске батерије преко Албаније. Од Везировог моста до Драча.³⁵

I-во

Командир батерије напустио је батерију без да је на шта најавио и за сво време прелаза батерије преко Албаније, није у њој био од 19. 10. 1915 до 15. 1. 1916 г. О овој батерији до мог доласка у Пекин нико није ма шта предузео да олакша њен прелаз, била је остављена сама себи и мени самоме што се види из мог извештаја од 9.12.1915. из Пекина, послатог преко Војне станице у Пекину за Елбасан. – Као и све даље преписке из прилога мога старања о њој.

II-го.

Било је жалосно погледати волове како им теку кржаве бале на уста, од граша и шибља којим сам их одржавао немајући друге хране. Како су им сви папци-рожначе искрзани и кржави.

дан број људи бити пребачен на Крф, због чега су Французи и Енглези и окупирали то грчко острво. Већ је војсци и без наређења, по гласовима који су допирали до њих било јасно да ће део њих ићи за Валону, па одатле на даљи пут.

³⁴ *Први светски рат*, 304. Губитци код преласка српске војске преко Албаније у децембру 1915. године били су огромни. „По оцени Ђоке Богдановића, главног интенданта српске војске тих тешких дана у црногорским и албанским гудурама пропало је око 60.000 људи, не рачунајући регруте (Резервне трупе) страдале између Дебра и Валоне.“

³⁵ *Исто*, Из Драча су се повлачиле на Крф Трупе нове области (13.260) и Тимочке војске (26.4000).

III-ће.

Не мање и моје војнике; Изнурено поцепане и полу босе, Овако како гурају и вуку топове без роптања о којима нико други није повео рачуна осим мене. Били су ми дивни и послушни, доказ да ми ни један војник није преко Албаније страдао нити ме је напустио. Мој савет им је био само напред, тамо је наш спас.³⁶

Крф 1916 и Солун 1917 и 1918 године

По преласку Албаније од 13. новембра 1915 до 15 јануара 1916 године

ПРОДУЖЕЊЕ МОЈИХ УСПОНА

Као водника Хаубичке батерије

На Крф сам стигао са трећом и шестом позицијском батеријом лађом 16. I 1916 год. око подне.

Дан је био леп. сунчан, маса чамаца. Грци су опколили брод, нуде све врсте јужног воћа за новац. Наши људи су куповали изгладнели ха-лапљиво су јели. Одмах смо се искрцали, образована је колона бедног изгледа, личили су на људе беднике, изнурени, поцепани, многи нису имали ни чизме већ су им ноге биле завијене крпама, цепали су рукаве са поцепаног одела и тиме завијали ноге. Одело поцепано и изгорело.

Ја сам имао на једној нози плитку ципелу. Чизму ми је изгорело на Васијату мој Велимир-дечко, заспао сушећи чизме. Одмах смо по искрцавању образовали колону 3 6 и моја батерија кренули смо према северу до Горњег Горипека до виле Луке Билибео.

14. километара од Крфа. Овде смо се задржали у неком маслињаку. За наш долазак није ништа спремљено. Вече, наступило је ноћ, људи изнурени и преморени полегали око маслина на голој земљи, без шатора и без хране.

³⁶ Исто, 331–333. Први транспорт за Крф кренуо је 6. јануара 1916. године баш из Драча. Наредни транспорт из тога места ишао је 9. јануара, са 204 војника. Било је јасно да би тим темпом укрцавање српске војске с мноштвом избеглица трајало месецима. У основи проблема био је недостатак транспортних бродова, али и капацитет лука. Драчка лука технички је била нешто боља од сасвим неподесне луке у Сент Медовском заливу, која је била мање на удару и са мора и са копна. За укрцавање стокe која је опслуживала артиљерију најподеснија је била лука у далекој Валони. То је изискивало додатне напоре. Ово *клизање низ обалу*, како су га називали Французи, дуго 200 километара, беспутним мочварама под ударима зимске медитеранске кише, било је за многе тежа калварија од оне коју су преживели до обале. Техничка секција Британске јадранске мисије знатно је олакшала тај марш поправком путева кроз мочваре, уређењем речних прелаза. Драчка група (у којој је био и Велимир, мали слуга Живојина Нешића, који се највероватније укрцао са његовом кобилом) упућена је 18. јануара у Валону.

Ја сам имао два шаторска крила на грању и шибљу и ту ноћ провео. Следећег дана добивен је хлеб и конзерве, захладнело је и почела падати киша. После неколико дана овде проведених најтежих у овом I светском рату. Наређено нам је, односно ми је наређено да људе предам на старање 3 батерије и да се јавим Артиљеријско техничењењу Министарства војске за нов распоред.

У Мин. војне арт. тех. одељења саопштио ми је одређен сам за руковоаца новобразованог убојног Слагалишта Министарстава војске и Морнарице за управника мајор Јанко Димитријевић за књиговођу Милан Станојевић.

Овом приликом издато ми је наређење:

Да имам примити сво пренето оружје–пушке од наших трупа и прибор. Том приликом предат ми је кључ од магазина празног у дворишту гвожђарске радње Пападатоса и да још сутра у 6 h будем на пристаништу где ће ме чекати моторни чамац и француски официр ком имам предати и примити нове француске и предати их јединицама.³⁷ Овај посао има се обавити у пристаништу „Говино“. Тамо ме чека 20 мајстора–пушкарара. Тога дана нашао сам стан код неке Гркиње, која је имала троје мале деце свекра Киријуса Герасима, старог око 70 година.

Следећег дана по добивеном наређењу био сам на пристаништу у 6 h, тамо ме чекао моторни чамац и официр. Кад смо стигли у пристаниште „Говино“ умало да није ударила срчана кап кад сам угледао лађу–дереглију пуну нагих помрлих људи како их товаре у лађу да их однесу на пучину ради бацања у море означено као „Плава гробница“ коју је у песми описао Милутин Бојић „Стојите галије царске“.

Ова се слика понавља недељу дана док сам ту долазио на рад.

За тих недељу дана примио сам од наших јединица око 50.000 пушара и предао их Французу.

Седларска радионица

Образована уз слагалиште за оправку пренетог прибора (фисеклија) и друго пренетог из „Говина“ Радило је око 20 државних мајстора седлара, пословођа био је најстарији мајстор Буњан из Краљева и Милан Стојановић ташнер из Београда.³⁸

Ова оправка трајала је око два месеца, направљену робу предао сам нашим јединицама.

³⁷ Видети опширније: ВРС, XV, 192. На конференцији одржаној у Паризу 8. фебруара 1916. године француској управи је поверено снабдевање и реорганизација српске војске. Српска војска је добијала оружје, муницију и опрему, логорску и другу спрему, а храну, обућу и одећу требало је доставе Француска и Велика Британија, с тим што би се накнадно укупни трошкови поделили на савезничке владе.

³⁸ ИМС, АГ, 1319, 1320, 1321, 1322, 1323, 1324; Сећања Милана Стојановића, ташнера, рукопис и документа.

Лађа „Аустралија“

Стигла на крфско пристаниште пуна убојне спреме за српску војску. Сав тај материјал лађа је избацила на обалу и отпловила.

Сав тај материјал – спрему требало је пребацити у магацин. Добио сам још једну бараку празну за смештај.

Радио сам са помоћницима Ђорђем Попаром и Драг. Даничићем, хотелијерем из Београда и 20 војника. Радили смо дању и ноћу. Посао је био огроман, требало је све пописати увести у магацинску књигу и снабдевати јединице. На мене самог слабог и изнуреног падала је сва морална и материјална одговорност. Додат ми је помоћник п. поручник Драгомир Продановић, за вођење магацинске књиге под мојим надзором.

До априла месеца наше трупе биле су делом снабдевене свим потребама. Људи су се лепо поправили, личили су на праве војнике. Први већ су полазили за Солун.

Његово величанство краљ Александар

Вратио се из Париза, дочекан на пристаништу био је изненађен. Вод коњаника у гардијској униформи и цела влада дочекали су га.

У Паризу је убедио савезнике у успостављању Солунског фронта под условом да српска армија мора да броји 120.000 бораца. Услови тешки, морало се преводити из III позива у I-ви позив, тако су очеви и синови били у једној чети.

Одлазак трупа за Солун – Формирано је почело. Мени је наређено да спремим сву робу за селидбу у Солун. Чекало се наређење за полазак. То време употребљено је на сређивању административних послова и спреме за полазак.

16. XII 1916 год.

Утоварена је сва роба на брод за 2 дана полазак је био за Солун. Са бродом сам ја сам спроводник робе пошао. Ноћу смо стигли до Коринског канала. Ујутру чим смо изашли из канала наређена је приправност за спасавање, јављено је да је примећен на пучини.

Одређени су чамци, дати појасеви за спасавање. Криза је прошла настављен је пут за Солун. Стигли смо у солунски залив у пристаниште „Микра“ 4 km од Солуна – јужно. Одмах је лађа истоварила своју робу на обалу. Пошто сам се сам нашао на обали јавим се начелнику војне станице, молио да се обезбеди стража. Начелник љубазан Драг. Николајевић, пуковник упутио ме је на врховну команду у Солун у Арт. одељење. Тамо ми је саопштио да је издато наређење начелнику станице у Микри да ми стави људе и бараку за материјал.³⁹

За пет дана унет је сав материјал у бараку под кључем мојим.

³⁹Српске избеглице, Микра, 190–192.

1917 год. „М и к р а“

По смештају материјала јавио сам се Врховној команди од које сам добио наређење за снабдевање трупа оперативне војске. Курири су већ стизали са фронта.

Крајем новембра 1916. године стигао је са Крфа арт. одељење Мин. вој. и морнарице са њима и управа слагалишта, стигла је и моја кобила. По доласку Арт. одељења Мин. и слагалишта управе током 1917. год. укинута је убојно слагалиште Врховне команде а сву спрему примило је моје слагалиште – „Ја“.⁴⁰ и даље снабдевање оперативне војске.

Управа слагалишта

Инсталирана у једној малој бараци. На службу добивено неколико официра: Жика Видановић, професор за дужност благајника, Арса Стаменковић, адвокат Драгољуб Костић, Јован Петровић, Добривоје Стојановић сви без распореда. Ја сам остао сам као руководиоц – преоптерећен службом. – Лето 1917. год. било је рано топло око 40° и више. Био сам јако оптерећен. Од раног јутра чекајући курира са фронта, док официри на служби проводе време на мору, купају се и тако проводе дане. Ја без помоћника са војницима радим од јутра до мрака.

1918. година

Током лета наступиле су јаке врућине и преко 40°, ја сам се осећао све слабије, добијем и маларију ту сам био принуђен да у другој половини лета одем на лекарску комисију врховне комаде и затражим смену. Добијем три месеца ради опоравка.

Обавештено Арт. одељење Мин. војске о томе. Одредило је смену и предају дужности руковоаца.

Дужност руковоаца предао сам Драгољубу Костићу и Јовану Петровићу потпуно исправно. И тада будем разрешен. Пред крај августа 1918 год. и упућен на боловање на Крфу, где сам одмах упућен у болницу и лечен од тешког запаљења бубрега и камена у бубрезима.

Нека се поколења сете нас старијих бораца Крфа, острва Видо, „Плаве гробнице“ где су бачени око 18–20.000 помрлих бораца после преласка Албаније.

СЛАВА ПОМРЛИМА!

арт. ппуковник
ратни војни инвалид
Живојин Н. Нешић

⁴⁰ Када п. пуковик Ж. Нешић пише да је 1917. године укинута „убојно слагалиште“, наводи да је лично, а то је означено као „Ја“, испред свог слагалишта примио сву спрему Врховне команде.

Информације

МЕЂУНАРОДНА КОНФЕРЕНЦИЈА „ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА И СЪБИТИЈАТА НА ДОБРУДЖАНСКИЯ ФРОНТ“, ТУТРАКАН (БУГАРСКА), 8–9. СЕПТЕМБАР 2011. ГОДИНЕ

У организацији Министарства за културу Републике Бугарске, Института за историјска истраживања Бугарске Академије Наука, Војне академије „Г. С. Раковски“, Историјског музеја Тутракан и општине Тутракан одржана је 8. и 9. септембра 2011. године међународна конференција чија је тема била „Први светски рат и догађаји на добруџанском фронту“.

Рад на конференцији био је организован у шест панела и два радна дана. Радни језици били су формално енглески и бугарски, мада је учесницима из Србије било омогућено да говоре на свом матерњем језику. Првог радног дана у оквиру првог панела којим је председавао академик БАН Георги Марков, који је и отворио конференцију, саопштења су поднели представник Војне академије „Г. С. Раковски“ из Софије, пуковник др Станчо Станчев (*Стратегијска анализа бугарског наступања у Добруџи 1916. године*), и професори Универзитета Свети Кирило и Методиј у Великом Трнову, др Велко Лечев (*Аустро-Угарска и руски превоз муниције за Србију на доњем Дунаву у периоду август – октобар 1914. године*), др Николај Проданов (*Обавештајно обезбеђење Тутраканске операције*) и др Стефан Анчев (*Учешће VI трновског пешадијског пука у ослобођењу Добруџе 1916–1917. године*).

У оквиру другог панела којим је председавао пуковник др Станчо Станчев своје радове представили су румунски историчар, проф. др Константин Јордан (*Руско-румунски односи и догађаји на Добруџанском фронту у виђењу генерала Константина Конде*), пуковник др Димитар Зафиров (*Упоредна оперативно-тактичка анализа бугарског заузимања тврђава Једрене и Тутракан*), македонски

историчар др Роберто Трајковски са Битољског Универзитета (*Учешће војника са територије Македоније у армијама балканских држава у Првом светском рату*), др Флорика Попеску из Букурешта (*Сведочанства француског новинара Ивон Блодел са јужног румунског фронта 1916. године*), мр Стојан Николов из бугарског Војноисторијског музеја (*О формирању Прве српске добровољачке дивизије, учесника у борбеним дејствима у Добруци 1916. године*) и капетан мр Далибор Денда из Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања МО Републике Србије (*Прва српска добровољачка дивизија у борбама у Добруци 1916. године*).

Трећим пленарним заседањем руководио је проф. др Велко Лечев. У оквиру овог заседања говорили су др Тодор Петров са Војне академије „Г. С. Раковски» (*Ослобођење Добруце 1916. године у фелеристици*), пуковник Марин Казаков (*4. пионирски батаљон и заузеће тутраканске тврђаве*), Нели Николова (*Улога 19. пешадијског пука у победи код Тутракана*), Иван Петров (*Учешће 16. пешадијског ловешког пука у Тутраканској епопеји*), Пламен Сабов и Стојан Цонев (*Учешће војника из околине Попова у операцији за заузимање тутраканског мостобрана према документима пукова 4. преславске дивизије*), др Иван Петров са Југозападног универзитета из Благоевграда (*Организација санитета у 3. бугарској армији 1916. године*) и др Воин Божинов из Историјског института БАН (*Крај Првог светског рата за Бугарску*).

Четвртим пленарним заседањем руководио је др Тодор Петров са Војне академије „Г. С. Раковски». Саопштења су том приликом изнели Тодор Нинов (*Генерал-лајтнант Тодор Кантарџијев и Добричка епопеја*), Георги Казанџијев (*Међусобни односи између главнокомандујућег оперативне армије генерала Николе Жекова и команданта 3. армије, генерала Стефана Тошева у Добруци 1916. године*), мр Милан Мицић, помоћник секретара за културу АП Војводине (*Историјско сећање потомака српских добровољаца на борбе у Добруци 1916. године*), пуковник др Маријан Киријак Попеску и Александру Добрица из Букурешта (*Међународно војно гробље „MIRCEA CEL BĂTRÂN“ у селу Мирча Вода – округ Констанца*), Каталин Фудулу, такође из Букурешта (*Војно гробље у Добричу*), др Волођа Милачков из Историјског института БАН (*Друштво 6. октобар из Тутракана – оснивање и делатност*) и Петар Бојчев и Радослав Симеонов из Историјског музеја у Тутракану и Добричу (*Изградња бугарских војних гробља и мемоаријала на територији Добруце 1916–1918. године*).

Другог радног дана конференције одржана су два панела. Првим панелом руководио је др Стефан Анчев. У оквиру овог панела о борбама у Добруци септембра – октобра 1916. године на страница-

ма листа *Фигаро* говорио је Николај Иванов, кустос софијског Војно-историјског музеја, а о Добруџанском фронту у ратним репортажама новинара Бобошевског, Весела Пелова. О судбини добруџанаца који су одведени у ропство у Молдавију 1916–1918 говорила је Румјана Симеонова, док је Цветана Величкова представила карикатуре, фотографије и дописнице војног сликара Александра Божинова (члана БАН), које се односе на догађаје у Добруџи 1916–1917. Крассимир Петров из Регионалног историјског музеја у Плевни говорио је о изложби поводом Тутраканске епопеје одржаној у Плевни 1917. године, а Александар Вачков, уметник уз Варне, о униформи и наоружању бугарске коњице. Овај панел затворио је рад др Станке Георгијеве из Силистре под насловом *Слом наде и идеала. Успомене Петра Ж. Курдоманова из Светског рата 1916–1920.*

Последњим, шестим панелом руководио је директор Историјског музеја у Тутракану Петар Бојчев. Панел је отворио рад Ани Златеве из Института за историјска истраживања БАН под насловом *Непроцењиви поклон. Мађарски дародавци херојима из Тутракана и Северног Фронта.* Следеће саопштење о кинематографској делатности на Добруџанском фронту у Првом светском рату имао је др Петар Карџилов из Института за истраживање уметности БАН., док је након њега о лику Бугарке у истоименој приповеци Јордана Јовкова која се односи на догађаје на Добруџанском фронту 1916. године говорила Маринела Паскалева из Добрича. Последњи говорник на конференцији био је руски историчар Григориј Шкундин са темом *Руско-бугарско непријатељство у Добруџи у јесен 1916. године: војнички и моралнопсихолошки аспекти.*

Конференција у Тутракану била је одлично организована и може послужити за пример како се једна по броју и нивоу учесника значајна историјска конференција може успешно организовати у малој локалној средини.

капетан мр Далибор Денда

МЕЂУНАРОДНА НАУЧНА КОНФЕРЕНЦИЈА „БАЛКАН И БАЛКАНСКИ РАТОВИ СТО ГОДИНА КАСНИЈЕ“, БЕОГРАД, 9. СЕПТЕМБАР 2011. ГОДИНЕ

У Београду 9. септембра 2011. године у организацији Института за савремену историју, Универзитета Меиђи из Токија и Факултета за безбедност са Београдског универзитета, одржана међународна научна конференција „БАЛКАН И БАЛКАНСКИ РАТОВИ СТО ГОДИНА КАСНИЈЕ“. У раду конференције учествовали су истраживачи из Србије, Јапана, Италије, Грчке, Немачке и Норвешке.

Радни део конференције одржан је 9. септембра у оквиру три панела, а саопштења је имало 14 излагача. Као представник Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања на конференцији је учествовао мр Дмитар Тасић.

По значају истичу се други и трећи панел. У оквиру другог панела саопштења су имали: Александар Животић – о месту и улози српске војске у албанском питању у периоду 1912–1915, Данило Шаренац – о губицима српске војске у Балканским ратовима, Чедомира Антића – о напорима које је Краљевина Србија уложила у процесу модернизације Косова и Метохије и Македоније после 1912. године, Дмитра Тасића – о приликама у Старој Србији и Македонији 1918–1921, Предрага Симића – о историјском и актуелном значају Извештаја Карнегијеве комисије и Владимира Петровића – о Балканским ратовима у извештајима међународних комисија.

Трећи панел започео је Егидио Иветић са саопштењем о италијанском погледу на Балканске ратове, следили су: Кристијан Костамања – о сликама Србије и Балкана у водећим италијанским новинама, Тасос Костопулос – о случају уништења града Килкиса после истоимене битке у јуну 1913. године и месту тог догађаја у колективном памћењу модерне Грчке, Хилде Хауг – о норвешком погле-

ду на балкански конфликт и Едвин Пезо – о месту Балканских ратова у српској и албанској историографији.

После трећег панела одржана је завршна дискусија. Научни скуп је представљао прилику за размену мишљења и ставова. Међутим, ако се узме у обзир чињеница да је скуп био затвореног типа није дошло до потребне позитивне интеракције учесника и слушаца. Организатори су најавили објављивање зборника радова.

мр Дмитар Тасић

**МЕЂУНАРОДНА КОНФЕРЕНЦИЈА
„MILITARY TRADITIONS – AN
INTERNATIONAL COMPARATIVE
APPROACH“ РАЈХЕНАУ (АУСТРИЈА),
17–20. ОКТОБАР 2011. ГОДИНЕ**

У покрајини Доња Аустрија у месту Рајхенау од 17. до 20. октобра 2011. године одржана је међународна конференција војних историчара под називом “Military Traditions – an International Comparative Approach”. Организатори конференције били су Институт за стратегију и безбедносну политику Националне академије одбране у Бечу и Институт за савремену историју Универзитета у Бечу. Конференцији је присуствовало укупно 28 војних и цивилних експерата са различитих универзитета и института из 15 земаља (Аустрије, Србије, САД, Велике Британије, Немачке, Финске, Швајцарске, Словеније, Румуније, Јужне Африке, Чешке, Мађарске, Италије, Канаде, Русије). На конференцији је прочитано 14 реферата (Jörg Echternkamp, *Militärische Geschichtspolitik im internationalen Vergleich. Probleme und Perspektiven der historischen Deutung durch “Tradition”*; Brian James Cooper McKercher, *Canada: Society, Politics, and the Role of the Military*; Eduard Stehlík, *Military History Traditions in the Czech Republic*; Reiner Pommerin, *Traditionen und Traditionspflege in Deutschland*; Lasse Laaksonen, *Characteristic Features of Finnish Military Traditions in the European Context: a Comparative Analysis*; Massimo de Leonardis, *Military Traditions in Italy*; Sergiu Iosipescu, *Romanian Military Tradition and the Building of the Army in the 20th and the beginning 21st Centuries*; Svetlana Savranskaya, *Russian military traditions and the political transformations of the late XX Century*; Marco Jorio, *Militärische Traditionen und Traditionspflege in der Schweiz*; Miljan Milkić, *The History of Military Tradition in Serbia*; Vladimir Prebilič, *Damijan Guštin, Slovenian Military Tradition – Tradition Without a Tradition?*; Thean Potgieter, *The Military Dimension of the Rainbow Nation: Military Tradition and Integration in South*

Africa; László Veszprémy, Militärische Traditionen und Traditionspflege in Ungarn: Symbole, Zeremoniell, Erinnerung und Re-enactment; Brian van Sweringen, Militärische Traditionspflege in den USA: Maintaining Military Tradition through Creativity and Constructive Criticism).

Учесници конференције представили су историјат војних традиција у својим земљама и садашње стање у тој области. У анализама је истакнуто да је неговање војних традиција било условљено различитим историјским, политичким и економским околностима.

Представник Одељења за војну историју на овој конференцији био је мајор мр Миљан Милкић који је у свом саопштењу представио историјат неговања војних традиција у Србији и објаснио законску и подзаконску регулативу којом је регулисано неговање традиција у Војсци Србије. Као посебно важне елементе у неговању војничке традиције навео је православну традицију, Косовску битку и Видовдан, ослободилачке ратове против Отоманске империје, Први светски рат и антифашистичку борбу српског народа у Другом светском рату.

Проучавање војних традиција има своје значајно место у академским анализама, али је од великог значаја и у области политике одбране. Кроз проучавање војних традиција у појединим земљама могуће је уочити политичке и економске проблеме кроз које је одређена земља пролазила, њену спољнополитичку оријентацију и њено место у међународним односима. Значајан допринос војној и друштвеној историји пружиће зборник радова са конференције који организатори планирају да објаве до краја 2012. године.

мајор мр Миљан Милкић

МЕЂУНАРОДНИ НАУЧНИ СКУП „ПРВИ СВЕТСКИ РАТ И БАЛКАНСКИ ЧВОР“, БЕОГРАД, 6–7. ДЕЦЕМБАР 2011. ГОДИНЕ

У Београду је у организацији Института за савремену историју и фондације „Руски свет“ одржан међународни научни скуп „Први светски рат и балкански чвор“. Радни језици скупа били су српски, руски и енглески. На скупу чији је рад био организован у три пленарне седнице које су одржане 6. и 7. децембра учешће је узело 47 научних радника из области друштвених и хуманистичких наука из 10 земаља (Русија, Србија, Велика Британија, Украјина, Белорусија, Јапан, Француска, Италија, Босна и Херцеговина и Хрватска).

Након свечаног отварања у сали Дома Народне скупштине Републике Србије у оквиру кога су поред високих званичника Руске федерације и Републике Србије говорили и руководилац аналитичке управе Фонда „Руски свет“ А. О. Наумов (*Делатност Фонда „Руски свет“ и Међународног друштва сећања на Први светски рат у раду на оживљавању сећања на Велики рат*) и проф. др Никола Б. Поповић (*Европске силе и великобалкански национализми*), радни део конференције настављен је у просторијама некадашње Народне скупштине СР Србије.

У току прве пленарне седнице излагања су поднели директор Руског института за стратегијска истраживања (РИСИ) др Л. П. Решетников (*Русија и Балкан, Први Светски рат*), др Е. В. Романова (*Балкан у супротстављању блокова Великих држава уочи Првог светског рата*), др Е. Н. Рудаја из Института историје Русије РАН (*Балкански чвор у спољној политици Русије уочи Првог светског рата*), председник међународног Фонда јединства православних народа В. В. Алексејев (*Балканске поуке: геополитика и религија*), др Тијана Шурлан са Криминалистичко-полицијске академије, Београд (*Место хашких конференција (1889 и 1907) у међународним односима и праву*), др Војислав Павловић из Балканолошког института САНУ (*Француска и Балкан 1912–1914. године*), декан факултета страних

језика Могилевског универзитета др Д. С. Лавринович (*Процеси националне еманципације код јужних Словена и Белоруса у перцепцији руске либерално-конзервативне елите почетка XX века: опште и посебно*), затим шеф Катедре теорије и историје међународних односа Московског државног лингвистичког универзитета др А. А. Сагомоњан (*Балкански ратови као претеча Првог светског рата*), др Ивана Крстић - Мистрицеловић са Криминалистичко-полицијске академије (*Србија након балканских ратова*), мр Данило Шаренац из Института за савремену историју (*Руска војна помоћ Србији 1914–1915. године*), проф. Др Тетсуја Сахара са Меиђи универзитета из Токија (*ВМРО и турске тајне организације против четничких акција у Македонији*), др В. Е. Авдејев доцент факултета глобалних процеса МГУ „М. В. Ломоносов“ (*Методе јавне и друштвене дипломатије Русије на Балкану уочи Првог светског рата*), проф. др Срђа Трифковић, уредник спољно-политичке редакције магазина „Хроникл“ (*Јулска криза 1914: Лимитираност модела рационалних актера у међународним односима*) и уредник магазина „Хроникл“ Томас Флеминг (*Погашена светла над Европом: Интелектуална историја једне пустоши*).

Друга пленарна седница започела је са радом 7. децембра у преподневним часовима. У оквиру те седнице излагања су поднели др Ј. А. Петров, директор Института историје Русије РАН (*Економски положај руске империје уочи и за време Првог светског рата*), проф. др Слободан Г. Марковић са Института за европске студије (*Национална свест Срба уочи Првог светског рата*), проф. др Стјепан Матковић из Хрватског института за повијест (*Погледи хрватске политике на почетак Првог светског рата*), др Саша Марковић са Учитељског факултета у Сомбору (*Срби Јужне Угарске (Војводине) у потрази за парадигмом политичког израза пред Први светски рат*), др В. В. Шевченко и др Б. М. Јанишин из Института историје Украјине (*Први светски рат и украјинске земље: историографски контекст*), заменик председника Државне архивске службе Украјине др В. Н. Воронин (*Сарајевско убиство као планирана провокација у циљу територијалне поделе Србије*), К. С. Гајворонскиј, извршни уредник листа „Вести данас“ („Маринистскаја“ верзија сарајевског атентата), др Кристијан Костамања са италијанског Универзитета Верчели (*Сећање на убиство хабзбуршког надвојводе Франца Фердинанда. Случај италијанских новина „La Stampa“ 1914–1999*), др Љубодраг П. Ристић из Балканолошког института САНУ (*Руски и аустроугарски улив у Србији (1889–1903). Британско виђење*), проф. Др Сава Живанов са Факултета политичких наука (*Покушај цара Николаја II да спречи избијање рата 1914. године*), доцент др Ђорђе Ђурић са Филозофског факултета у Новом Саду (*Портрет*

руског дипломате у Србији 1909–1914. године), Фредерик Десберг са Француске Војне академије Сан-сир (*Француске историографске дебате и новија истраживања о Великом рату и француско-српском савезништву*), проф. др Дарко Гавриловић са Филозофског факултета у Бања Луци (*Рад слободних зидара на српско-хрватској сарадњи до почетка Првог светског рата*), др Ђоко Трипковић са Института за савремену историју (*Зарађене силе и балканско ратиште 1914–1918*) и мр Далибор Денда из Одељења за војну историју Института за стратешка истраживања (*Српска војска у предвечерје епохе ратова*).

У оквиру треће пленарне седнице реферате су поднели др Г. Д. Шкундин потпредседник Руске асоцијације историчара Првог светског рата (*Питање сепаратног мира са Бугарском у политици држава Антанте током Првог светског рата*), др С. В. Черњавскиј, директор Руског државног архива морнарице из Санкт Петербурга (*Први светски рат. Заборављене победе Црноморске морнарице*), др Душица Бојић из Историјског музеја Србије (*Српске избеглице у Русији у Првом светском рату*), мр Дмитар Тасић из Одељења за војну историју Института за стратегијска истраживања (*Пробој Солунског фронта и обнова власти у Јужној Србији*), мр Д. А. Мальцев, РИСИ (*Руске јединице у Француској и на Солунском фронту у Првом светском рату*), проф. др Дејан Микавица са Филозофског факултета у Новом Саду (*Заветна мисао Србије у политици пречанских Срба до почетка Првог светског рата*), др Е. А. Бондарева, директор Центра друштвених и издавачких програма Фонда историјске перспективе (*Први светски рат и руска емиграција на Балкану*), др Станислав Сретеновић са Института за савремену историју (*Еволуција слике код француских универзитетских професора 1915. године*), др Е. С. Сењавскаја професор Руског Државног Хуманистичког Универзитета (*Историјско сећање на Први светски рат: карактеристике формирања у Русији и на Западу*), И. В. Домнин, главни стручњак Дома руске дијаспоре „А. И. Солженицина“ (*Балкански фактор Великог рата у делима ратних писаца Руске дијаспоре*), В. В. Симиндеј, руководилац истраживачких програма фонда „Историјско сећање“ (*Балкански одјек у геополитичким потресима на источној обали Балтичког мора: деформација Прибалтијских покрајина Русије*), др А. В. Гушин са Руског Државног Хуманистичког Универзитета (*Актуализација принципа права нација у Првом светском рату. Питање о праву статуса нација у Централној Европи на примеру пољског и украјинског питања*) и мр Јасмина Милановић из Завода за уџбенике из Београда (*Делфа Иванић – Учесница и сведок Првог светског рата*).

Скуп „Први светски рат и балкански чвор“ дао је низ значајних радова који додатно објашњавају сву сложеност тематике „Великог рата“ у српској и светској историографији. Идеја организатора била је и да се прикупи додатна аргументација против ревизионистичких тежњи појединих посленика савремене историјске науке на западу чији је циљ да се Србија и Русија поново оптуже као изазивачи и подстрекачи Првог светског рата. Зборник радова са овог скупа биће објављен у првом тромесечју 2012. године.

капетан мр Далибор Денда

УПУТСТВО ЗА ПРЕДАЈУ РУКОПИСА

Часопис **Војноисторијски гласник** објављује текстове на српском уз резиме на енглеском језику. Аутори из иностранства могу послати текстове на свом матерњем језику и у том случају они ће бити преведени и објављени на српском. Сви текстови морају бити праћени апстрактом који не прелази 100 речи и резимеом који не прелази 250 речи. Текстови не би требало да буду већи од 25 страна (укључујући фусноте, табеле, резиме и списак литературе), осим за приказе. Сви прилози (чланци, прикази, грађа) морају бити куцани на компјутеру у неком од верзија MS Word, ћиричним писмом, и снимљени у формату MS Word документа. Обавезно је коришћење фонта Times New Roman, величина слова 12, проред 1,5. У фуснотама и резимеима величина слова је 10 уз једноструки проред. Прва страна треба да садржи поред наслова рада и име аутора и институцију у којој ради. Текстове приложити у штампаној верзији и уз дискету. Рецензије су анонимне. Прилоге слати на адресу:

Институт за стратегијска истраживања
Одељење за војну историју
Незнаног јунака 38
11000 Београд
Е-mail: vig@mod.gov.rs

Упутства за писање напомена и библиографија

Име и презиме аутора: курент (обична слова)
Наслов чланка или прилога: курент под наводницима
Наслов књиге: *курзив*
Назив часописа: *курзив*
Исто: *курзив*
н.д.: *курзив*

Цитирање књиге

Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*,
Beograd, 1994, str. 121.

Цитирање чланка у часописима

Mile Bjelajac, „Vojska Kraljevine Jugoslavije 1918–1941“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1–2/1993, Beograd, 1993, str. 115.

Исто, стр. 114.

Цитирање прилога у књигама или зборницима

Мр Мира Радојевић, „Избегличка влада Краљевине Југославије и Југословенска државна идеја“, *Други свјетски рат – 50 година касније, 1, Југославија – окупација и антифашистички отпор*, Научни скуп, (ур. Владо Стругар), Подгорица, 1997, стр. 215–226.

Цитирање штампе

А. Марић, „О тенковима“, *Ратник*, I–III, Београд 1921, стр. 98.

Службени војни лист (даље СВЛ), 24. 04. 1881, бр. 17, стр. 359–360.

Цитирање архивских фондова

Војни архив (даље: ВА), Пописник 17 (даље: П-17), Кутија 45 (даље: К-45), Фасцикла 1 (даље: Ф-1), Регистарски број 1/1 (даље: р.б. 1/1).

Архив Југославије (даље: АЈ), Емигрантска влада (даље: ЕВ), 103-61-281.

Дипломатски архив Министарства иностраних послова (даље: ДАМИП), Политичка архива (даље: ПА), стр. пов., 1950, Ф-6, 1469.

Цитирање из енциклопедија

„Оружане снаге“, *Војна енциклопедија*, 6, Београд, 1973, стр. 448.

Цитирање са World Wide Web

Милковский А. И, „Автомобильные подвозки по опыту Западного фронта Империялистической войны 1914–1918 гг“, издание академии ВАММ, 1934. http://militera.lib.ru/h/milkovsky_ai/title.html, (11th of June 2007).

ЈЕЗИЧКИ РЕДАКТОР

Наташа Николић

ПРЕВОД РЕЗИМЕА НА ЕНГЛЕСКИ ЈЕЗИК

Весна Петровић

КОМПЈУТЕРСКА ОБРАДА

Звезда Јовановић

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

355/359+93/99
93/99

ВОЈНО-историјски гласник = Military History Review /
одговорни уредник Милан Терзић. – Год. 1, бр. 2 (1950) – . –
Београд: Институт за стратегијска истраживања. Одељење за
војну историју Министарства одбране Републике Србије, 1950
– (Београд : Војна штампарија „Београд“). – 24 cm

Полугодишње. – Наслов: Војноисторијски гласник
(од бр. 1/2/1964.)

ISSN 0042-8442 = Војноисторијски гласник
COBISS.SR-ID 11409154

Тираж: 500

Штампа:
Војна штампарија „Београд“

